Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Nationalmuseets Arbejdsmark 1998

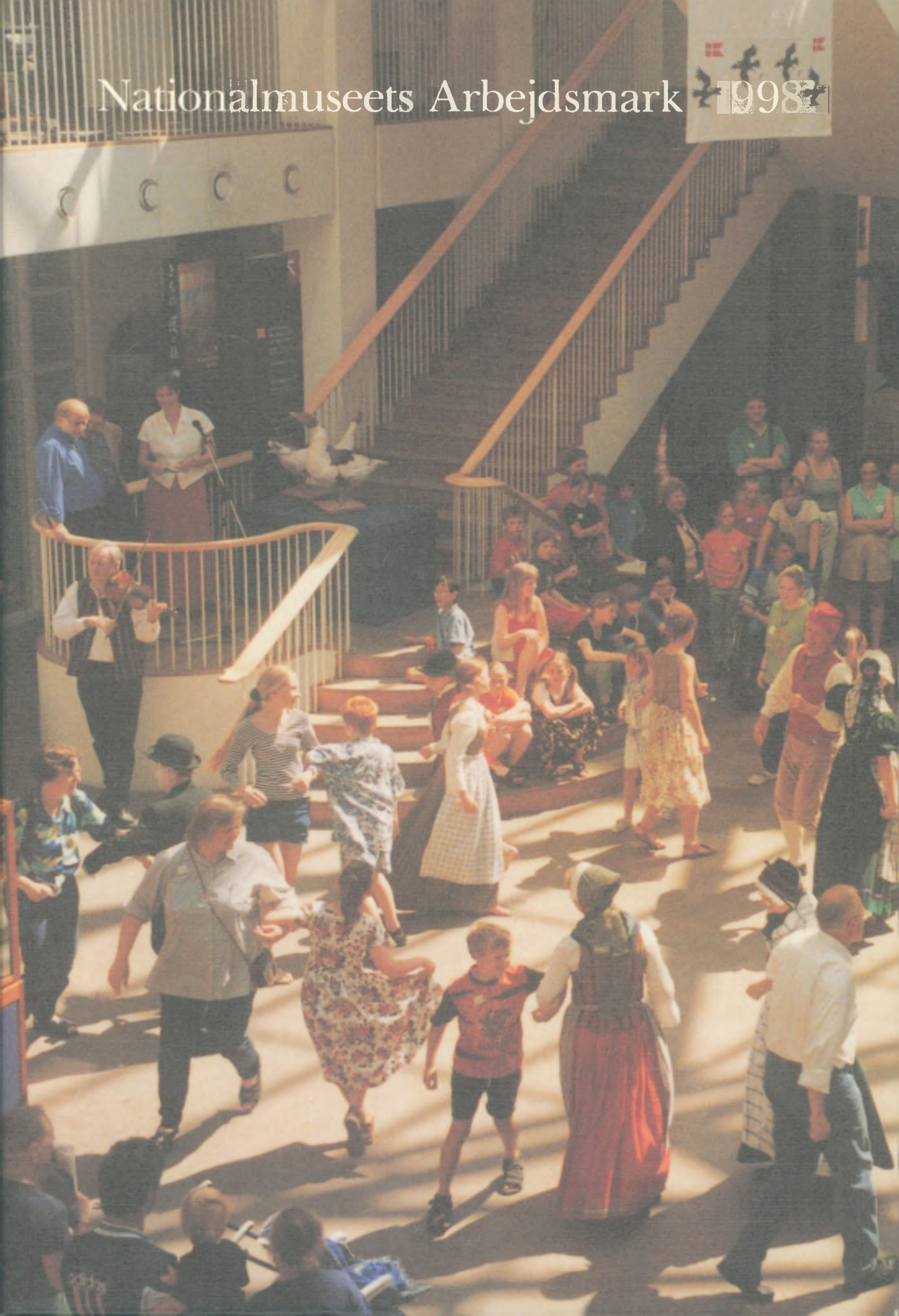

Nationalmuseets Arbejdsmark

Nationalmuseets Arbejdsmark

1998

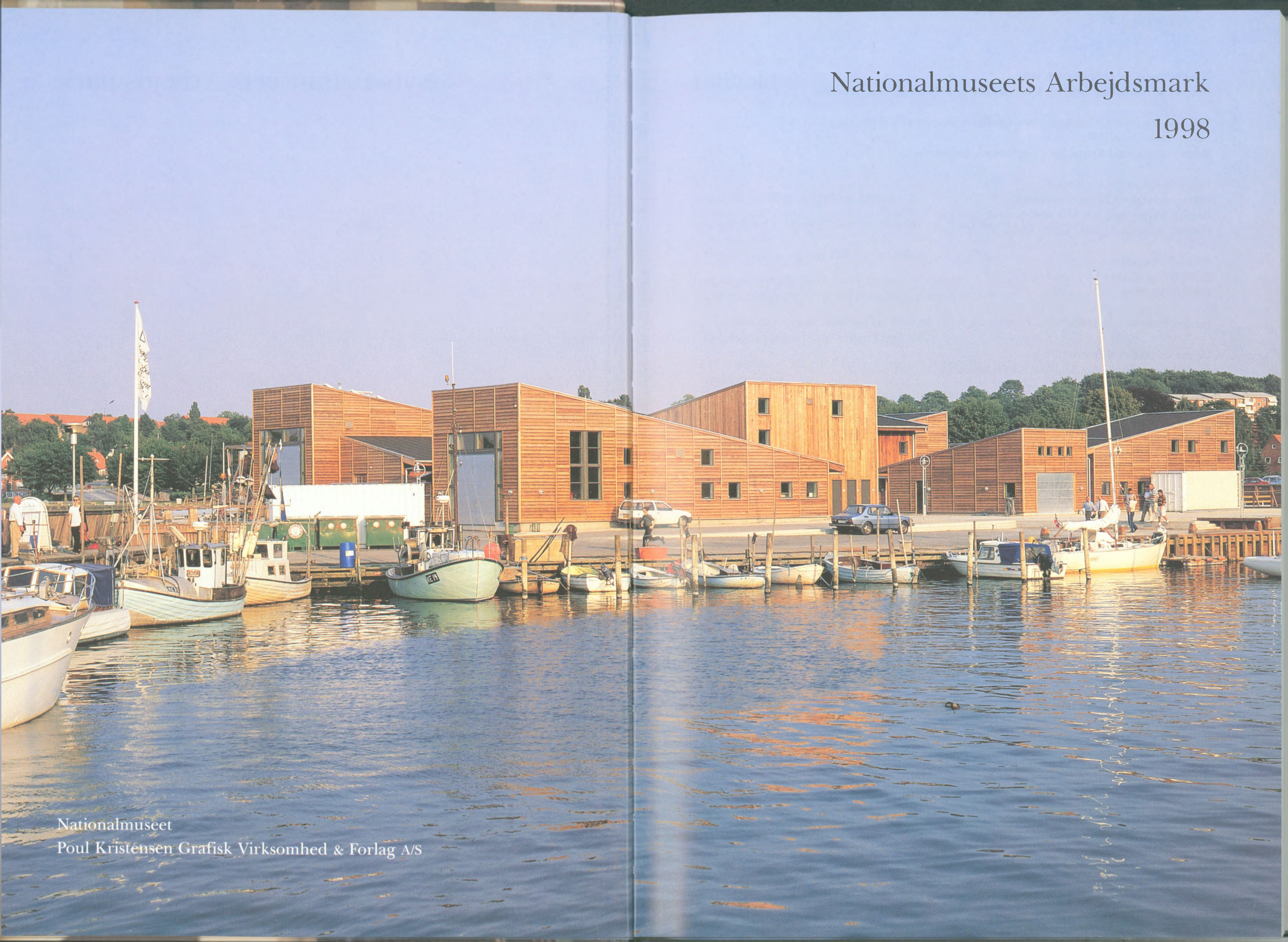

Nationalmuseet
Poul Kristensen Grafisk Virksomhed & Forlag A/S

Nationalmuseets Arbejdsmark 1998
Udgivet af Nationalmuseet og Museumsklubben Nationalmuseets Venner

Sats, tryk og repro: Poul Kristensen Grafisk Virksomhed A/S, Herning
Skrift: Baskerville 10/12
Bogbinder: Alfred Kristensens Bogbinderi, Holstebro

Faglig redaktion: Steen Hvass
Forlagsredaktion: Bente Gammeltoft
Grafisk tilrettelæggelse: Mia Okkels MDD
Oversættelser til engelsk: James Manley

© Nationalmuseet
ISBN 87-7468-4361
ISSN 0084-9308

Printed in Denmark 1998

Denne udgave er udsendt til
medlemmer af Museumsklubben Nationalmuseets Venner

Omslaget: Hugin & Munin Klubben er den meget aktive børne- og juniorafdeling af Museumsklubben Nationalmuseets Venner. På forsiden ses et glimt fra museets forhal, hvor den årlige fejring af Nationalmuseets fødselsdag er i fuld gang. På bagsiden er nogle af klubbens medlemmer stukket til søs i en kopi af et vikingeskib.

Side 2-3: Den ny museumsø og -havn i tilslutning til Vikingeskibshallen i Roskilde. Se artiklerne s. 136-158 og s. 159-166. Foto Werner Karrasch.

Indhold

Steen Hvass: Rigsantikvarens forord *7*

Martin Appelt, Hans Christian Gulløv og Hans Kapel: De sidste palæoeskimoer i Grønland.
Nyt lys over den gådefulde Dorsetkultur *11*

Jørgen Jensen: De forsvundne bronzealderlurer.
Om kongelige gaver og arkæologisk diplomati *27*

Ib Varnild, Marianne Thesander, Kristina Due og Lykke L. Pedersen:
Legetøjets verden – en verden i leg *41*

Ebbe Nyborg og Mette Kristine Jensen: Messeoffer, gralsriddere og snakkekvinder.
Genfundne og nyopdagede kalkmalerier i Ølsted kirke *54*

Vibeke Andersson Møller og Karin Vestergaard:
Maleren Isaac Isaacsz opdaget på Ledreborg *72*

Peter Vang Petersen: Rav, hjortetak og mesolitisk magi.
Danefæ fra jægerstenalderen *87*

Peter Rasmussen, Henrik Jarl Hansen og Lars Bagge Nielsen:
Kulturlandskabets udvikling i et langtidsperspektiv.
To sjællandske områder gennem de sidste 6000 år *101*

Peter Michelsen: Frilandsmuseets skipperhus fra Sønderho på Fanø *115*

Jens Christian Moesgaard: Normandiets mønter.
Vikingerne og deres efterkommere *128*

Jan Bill, Morten Gøthche og Hanne Marie Myrhøj:
Nordeuropas største skibsfund.
Ni skibe fra vikingetid og middelalder under museumsøen i Roskilde *136*

Anette Hjelm Petersen og Kristiane Strætkvern:
Arkæologisk værksted på museumsøen i Roskilde *159*

Ulla Kjær, Karl Søndergaard Nielsen og Kirsten Trampedach:
Nationalmuseet i kirken *167*

Karl-Johann Hemmersam: Mellem forestilling og virkelighed.
Vikingetiden i skolebøger *184*

Forfatterne til Nationalmuseets Arbejdsmark 1998 *195*

Rigsantikvarens forord

For omkring to år siden blev der hos et anerkendt galleri i Danmark lavet en salgsudstilling af sydamerikanske antikke lerskulpturer. Nationalmuseet har gennem flere år arbejdet i dette sydamerikanske land og haft et frugtbart samarbejde med de lokale myndigheder. Pludselig fik vi underretning om, at der i det pågældende land var udstedt arrestordre på medarbejdere fra Nationalmuseet. Myndighederne var nemlig overbeviste om, at det drejede sig om en ulovligt erhvervet og udført samling af antikke lerskulpturer. Nationalmuseets medarbejdere blev nu forbundet med disse ulovligheder, der i det sydamerikanske land blev betragtet med stor alvor. Det har taget nogen tid at få forklaret, at Nationalmuseet intet havde at gøre med denne påståede ulovlige handel. Det lykkedes, og i dag arbejder vi igen uden problemer i det pågældende sydamerikanske land.

For omkring et år siden kunne man i dagspressen læse om et skattefund med et stort indhold af mønter fra overgangen mellem vikingetid og middelalder, faktisk et af de største af den tids skattefund. Denne skat blev i små portioner udbudt i handelen over hele Nordeuropa. Nationalmuseets Møntsamling blev efterhånden mistænksom, det blev tydeligere og tydeligere, at det drejede sig om et sjællandsk skattefund, der ulovligt var blevet udført fra Danmark og som nu blev fuldstændig splittet ad og spredt til private samlere.

På Nationalmuseet er der blevet arbejdet intenst med at sammenstykke oplysningerne om dette skattefund, og sagen er efterforsket via et samarbejde mellem dansk og tysk politi. I skrivende stund er sagen endnu ikke afsluttet. Både i museumskredse, blandt politikere og i pressen vakte det bestyrtelse, at et så vigtigt skattefund ulovligt blev handlet i udlandet og derved gik tabt for eftertidens forskning. Her er nemlig tale om en uvurderlig kilde til vores Danmarkshistorie.

Sidste sommer kunne man i pressen læse følgende overskrift: »Oldtidsfund smuglet ind fra Litauen. Køber stod klar på kajen i Fredericia«. Det drejede sig om 100 smykker, hovedparten fra middelalderen, og hertil et mindre antal genstande fra bronzealderen. Det var her tydeligt, at det drejede sig om gravplyndring, og at smykkerne måtte være flået op af jorden.

Ulovlig handel med oldtidsfund er et stigende problem efter murens fald. Samlere i vesten – som danskeren på Fredericia Havn – står parate til at betale dyrt for de gamle sager. Skrupelløse samlere udnytter folks fattigdom i Baltikum og i det øvrige Østeuropa. De opfordrer til ulovlig handel og ødelægger et lands kulturarv, og det er ikke den fattige bonde, der får pengene.

Få dage efter at vi havde fået kendskab til ovennævnte sag fra Fredericia, gjorde Nationalmuseet et dansk auktionshus opmærksom på, at der foregår ulovlig handel med oldtidsfund fra de baltiske lande. I deres katalog fandtes nemlig smykker og våben fra bronze- og jernalder med proveniensen »Baltikum«.

En måned senere modtog vi fra en norsk arkæolog billeder af tre samlinger af bronzesmykker fra bronze- og jernalder, formodentlig også fra de baltiske lande, udbudt på auktion i Norge. Disse tre samlinger var et halvt år forinden købt i et dansk auktionshus.

De føromtalte episoder er nogle helt konkrete eksempler på illegal handel med kulturgenstande, i hvis opklaring Nationalmuseet igennem de sidste to år på en eller anden måde har været involveret. Når det er et dansk fund, der unddrages vore danefæbestemmelser og sælges fra udlandet, gør vi alt, hvad der er muligt for at standse denne ulovlighed. Vi vil ikke have, at vor historiske kilde – en brik i vores identitet – ødelægges for at opfylde skrupelløse samleres ønsker. Efter dansk lovgivning kan en overtrædelse af danefæbe-

stemmelserne straffes med hæfte eller fængsel i indtil et år. Når tilsvarende udenlandske genstande sælges i Danmark sker der oftest ikke noget. Som det fremgår, er der en livlig illegal handel i Danmark. I sagen fra Fredericia blev smykkerne beslaglagt og sendt retur til de litauiske myndigheder, som skal retsforfølge sælgeren, men hverken danskeren eller litaueren blev anholdt.

Handelen med kulturgenstande, som stammer fra plyndring af arkæologiske fundsteder såsom gravpladser og helligdomme samt fra tyveri i museer og samlinger, har i løbet af de sidste årtier nået et meget stort omfang. Internationalt regner man med, at denne kriminalitet kun overgås af narkotikahandelen. I næsten alle lande findes i dag en lovgivning, som skal hindre eksport af de kulturværdier, som er vigtige for samfundet, men landenes kulturelle værdier strømmer oftest alligevel ud fra det pågældende land, såvel ad lovlige som ulovlige kanaler.

Desværre er tendensen ved at udvikle sig til, at man ved nyindkøb kun interesserer sig for, om genstanden er ægte, om den passer til samlingen, og om prisen er den rigtige. Det er i stigende grad nødvendigt i dag omhyggeligt også at undersøge tilbudte genstandes forhistorie før erhvervelsen.

Tættest på Danmark tappes Østeuropa og de baltiske lande i disse år for deres kulturarv – deres historiske identitet – især på grund af landenes nuværende økonomiske og dårlige sociale forhold. Fra de østeuropæiske lande er der i dag stor interesse for vore antikvariske bestemmelser, da man i disse lande er ved at lave sine egne antikvariske love.

Ligesom vi i Danmark i dag udfolder stor energi for at beskytte den danske kulturarv både gennem danefælovgivningen og loven om sikring af kulturværdier i Danmark, må vi også arbejde på at beskytte kulturarven i andre lande og være forpligtiget til at medvirke ved tilbageføring af genstande, der er ulovligt udført fra oprindelseslandet.

I efteråret 1997 arrangerede Nationalmuseet i samarbejde med Dansk UNESCO og den danske afdeling af den internationale museumskomité ICOM et åbent møde om den ulovlige handel med kulturværdier og dens følger. I Nationalmuseets kvartalstidsskrift Nyt fra Nationalmuseet – juni, juli, august 1998 – gives der en oversigt over den illegale handel med kunst- og kulturgenstande. I juni i år afholdt Kulturministeriet det første af flere møder med berørte organisationer og institutioner, under hvilke aktuelle spørgsmål vedrørende import og eksport af kulturgoder blev drøftet sammen med den danske holdning til internationale konventioner på området.

Der foregår her et meget vigtigt arbejde også i forhold til vores kommende samarbejde mellem landene om både vores og deres kulturarv i et stadig mere internationalt, multietnisk samfund.

Siden 1928 – igennem 70 år – er Nationalmuseets Arbejdsmark årligt blevet udgivet, og i forbindelse med årgang 1998 udkommer der tillige et registerbind over de omkring 1000 artikler, der fortæller om forskellige aspekter af arbejdet med vor kulturarv, og det er endda kun toppen af isbjerget på Nationalmuseet. Hertil arbejdes der med den danske kulturarv på landets øvrige kulturhistoriske museer, kunstmuseer, arkiver, biblioteker og så videre.

Vi ville have svært ved at forstå og acceptere det, såfremt det var den danske kulturarv, der var blevet spredt i private samlinger ud i hele Europa og videre ud i den øvrige verden. En væsentlig del af vores identitet ville i så fald blive et skjult investeringsobjekt, ofte hos samlere uden skrupler. Men det er faktisk det, der sker i disse år i en række lande uden for Europa.

Steen Hvass

Preface by the State Antiquary

Some two years ago, at a recognized gallery in Denmark, there was a sales display of South American antique clay sculptures. The National Museum has worked for several years in the South American country in question, and has had a fruitful collaboration with the local authorities there. Suddenly we were notified that a warrant had been issued in the country for the arrest of employees of the National Museum. For the authorities there were convinced that this was an illegally acquired and exported collection of antique clay sculptures. The employees of the National Museum were now linked with these offences, which were regarded as very serious in the South American country.

It took some time to explain that the National Museum had nothing to do with this allegedly illegal trade. However, we succeeded, and today the National Museum is once more working without problems in the country.

About one year ago we could read in the national press about a hoard with a large quantity of coins from the transitional period between the Viking Age and the Middle Ages – in fact one of the largest hoard finds from that period. The hoard was offered for sale in small portions all over northern Europe. The Coin and Medal Collection of the National Museum gradually grew suspicious: it became clearer and clearer that this was a Zealand hoard find that had been exported from Denmark illegally and was now being completely split up and spread to private collectors.

At the National Museum intensive work has been done to piece together the information about this hoard find, and the matter has been investigated in a collaboration between the Danish and German police. At the time of writing the case has not yet been cleared up. In museum circles, among politicians and in the press, it aroused considerable consternation that such an important hoard was being sold illegally abroad and was thus lost to later research. For what we are talking about is an invaluable source for the history of Denmark.

Last summer we could read the following headline in the press: »Antiquities find smuggled in from Lithuania. Buyer waited on the quay in Fredericia«. The find was 100 items of jewellery, mainly from the Middle Ages, as well as a smaller number of objects from the Bronze Age. It was clear here that there had been a grave robbery, and that the jewellery must have been torn up directly from the earth.

Illegal trading in antiquities has become a growing problem after the fall of the Berlin Wall. Collectors in the west – like the Dane at Fredericia Harbour – stand ready to pay high prices for the ancient objects. Unscrupulous collectors exploit the poverty of people in the Baltic countries and the rest of eastern Europe. They encourage illegal trading and ruin the cultural heritage of a country, and it is not the poor farmer who finds the object who gets the money.

A few days after we had learned of the case from Fredericia, the National Museum informed a Danish auction house that illegal trading in antiquities from the Baltic countries was going on. For in their catalogue they had some jewellery and weapons from the Bronze and Iron Age with the stated provenance »Baltic countries«.

A month later we received from a Norwegian archaeologist pictures of three collections of bronze ornaments from the Bronze and Iron Ages, probably also from the Baltic countries, offered at auction in Norway. These three collections had been bought six months previously from a Danish auction house.

The above-mentioned episodes are some quite specific examples of illegal trading with cultural heritage, in the investigation of which

the National Museum has been involved in one way or another over the past two years. When it is a Danish find that avoids our treasure trove laws and is sold abroad, we do everything in our power to stop these illegal activities. We do not want our historical source – a piece of our identity – to be destroyed to satisfy the urges of unscrupulous collectors. According to Danish law an infringement of the treasure trove stipulations can be punished by imprisonment for up to one year.

When corresponding objects from abroad are sold in Denmark, nothing usually happens. As will be evident from the above, there is a lively illegal trade in Denmark. In the case from Fredericia the jewels were confiscated and sent back to the Lithuanian authorities who are to prosecute the seller, but neither the Dane nor the Lithuanian was arrested.

The trade in cultural heritage, which is based on the plundering of archaeological sites like burial places and shrines, as well as theft from museums and collections, has reached huge proportions in the past few decades. Internationally it is estimated that this type of crime is second only to drug trafficking in extent. In almost all countries today there are laws meant to prevent the export of the cultural assets that are important to a society, but the cultural heritage of the countries still usually flow out regardless, through both legal and illegal channels.

Unfortunately the tendency is developing such that purchasers are only interested in whether the object is genuine, whether it fits in the collection, and whether the price is right. It is increasingly necessary today also to investigate the previous history of the objects offered before buying them.

Closest to Denmark, eastern Europe and the Baltic countries are being drained of their cultural heritage – their historical identity – in these years, especially as a result of those countries' present poor economic and social conditions. In the eastern European countries there is today great interest in our antiquarian legislation, since the countries in question are in the process of drawing up their own.

Just as we in Denmark today devote great energy to protecting the Danish cultural heritage, both through treasure trove legislation and the law on the protection of cultural assets in Denmark, we must also work to protect the cultural heritage of other countries, and consider ourselves obliged to help to return objects that have been illegally taken out of their countries of origin.

In the autumn of 1997 the National Museum, in collaboration with Danish UNESCO and the Danish section of the international museums committee ICOM, organized an open meeting on illegal trafficking in cultural assets and its results. In the quarterly journal *Nyt fra Nationalmuseet* – June, July and August 1998 – there is an overview of the illegal trade in art and cultural objects. In June this year the Ministry of Culture held the first of several meetings with affected organizations and institutions, where current issues related to the export and import of cultural assets were discussed as well as the Danish attitude to international conventions in the area. Important work is being done here, including work related to our future cooperation among countries with regard to both their and our cultural heritage in a society that has become increasingly international and multiethnic.

Since 1928 – for seventy years – *Nationalmuseets Arbejdsmark* has been published annually, and with the 1998 volume we will also be publishing an index volume listing the nearly 1000 articles printed up till now about different aspects of the work with our cultural heritage – and this is no more than the top of the iceberg at the National Museum. In addition we work with the Danish cultural heritage at the country's other museums of cultural history, art museums, archives, libraries and so on.

We would have great difficulty understanding and accepting it if it was Danish cultural heritage that was being scattered among private collections all over Europe and on into the rest of the world. In that case an important part of our cultural identity would become a hidden investment object, often among collectors with no scruples. But that is in fact what is happening at present in a number of countries outside western Europe.

Steen Hvass

De sidste palæoeskimoer i Grønland

Nyt lys over den gådefulde Dorsetkultur

Af Martin Appelt, Hans Christian Gulløv og Hans Kapel

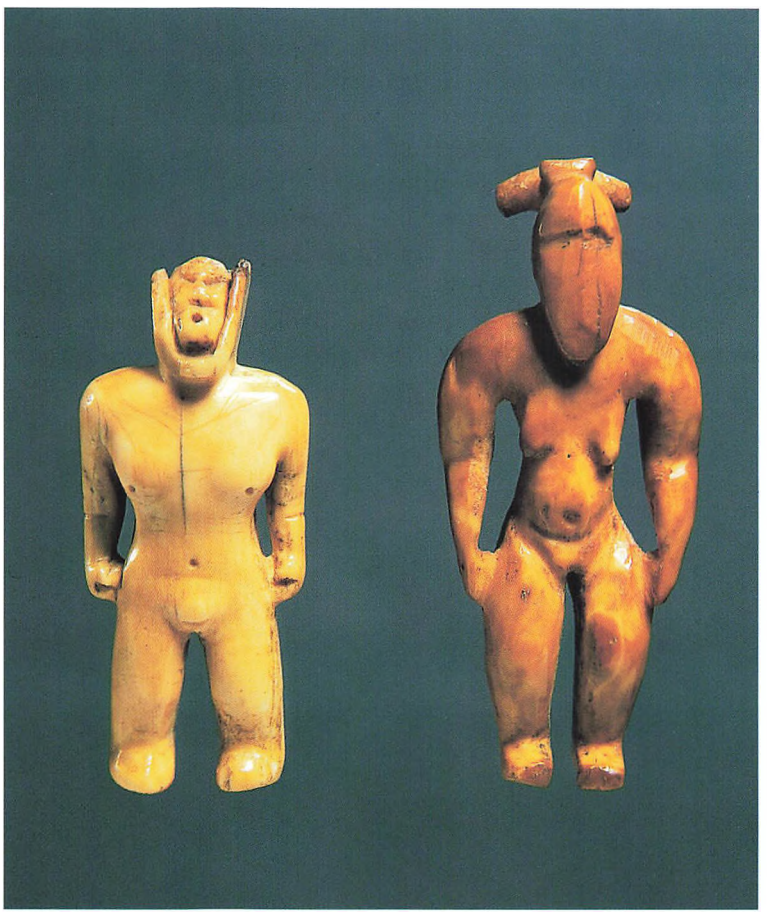

Fig. 1. To menneskefigurer udskåret af hvalrostand. Fund fra Holtveds udgravninger i Inglefield Land i 1930'erne. De kan begge henføres til den sene del af Dorsetkulturen. I modsætning til Thulekulturens menneskeskildringer har disse arme og ben samt tydelige ansigtstræk. Dragten med den høje krave kendes fra samtidige udskæringer fundet i Canada. Manden er 6 cm høj, kvinden er 8,1 cm høj.

Two human figures carved in walrus tusk. Find from Holtved's excavations in Inglefield Land in the 1930s. They can both be assigned to the late part of the Dorset culture. Unlike the human representations of the Thule culture, these have arms and legs and clear facial features. The costume with the high collars is known from contemporary carvings found in Canada.

»I mange af de gamle eskimoiske sagn beretes om forfædrenes møde med et andet folk. Inuit var ikke de eneste indbyggere. De delte deres jagtmarker med en anden gruppe, som lignede dem. De stod på god fod med hinanden, og begge grupper levede i harmoni på deres bopladser. Tunit, som de andre hed, var meget højere end Inuit og meget stærkere. De kunne løfte store klippeblokke, som langt oversteg Inuits evner. Det fortælles, at de kunne holde en harpuneret hvalros med samme lethed, som eskimoen fastholdt sin harpunerede sæl. Tunit byggede ikke selv kajakker, men da de var bekendt med deres fordele i forbindelse med fangst, stjal de dem fra Inuit. Disse turde imidlertid ikke forsvare deres ejendom, da Tunit var dem overlegne i styrke. Engang havde en ung Tuneq taget en kajak fra en ung Inuk uden at spørge om lov og havde beskadiget den ved at slå bunden ind. Den unge Inuk blev vred og dræbte tyven med sin kniv, mens denne sov. Tunit blev bange for, at Inuit ville dræbe dem alle, og besluttede at forlade landet for evigt. De samledes på et givent sted, og for at narre deres forfølgere skar de snipperne på deres skinddragter af, og kvinderne bandt deres hår op i en top på issen. Mange viser er siden hen blevet sunget om Tunit eller fremført, som de var blevet sunget af Tunit selv.«

Således fortæller eskimoerne om dette gamle folk, som deres forfædre havde mødt og levet iblandt. Beretningen ovenfor er nedskrevet i arktisk Canada af den tysk-amerikanske etnograf Franz Boas, der i 1880'erne tilbragte et år blandt eskimoerne på Baffin Island. Fortællingerne om Tunit kendes imidlertid fra store dele af det østlige Canada og Grønland. Tunit er flertal af Tuneq og kendes fra næsten alle egne af arktisk Canada øst for Coronation Gulf med undtagelse af Rensdyreskimoerne i indlandet vest for Hudson Bugt; også fra Nord- og Vestgrønland kendes betegnelsen, mens den i Østgrønland optræder som Timersiin. Betydningen er foreslået at have sin oprindelse i begrebet for styrke eller fasthed.

Men hvem var disse Tunit, og hvor forsvandt de hen? Spørgsmålet har optaget arkæologerne siden 1925, da det lykkedes at fastslå eksistensen af en forhistorisk kultur, der var ældre end Thulekulturen, det arkæologiske fundament for nutidens Inuit, hvis forfædre indvandrede til Canada og Grønland fra Alaska i 1100-tallet. Denne nyopdagede kultur blev benævnt Dorsetkulturen efter fundstedet ved Cape Dorset på Baffin Island; men først var betegnelsen Tunitkulturen blevet foreslået og siden forladt.

Med de dansk-canadiske undersøgelser i 1954 ved Iglulik i det centrale arktiske Canada blev det klart, at Dorsetkulturen kunne dateres til tiden umiddelbart før Thulekulturen, dvs. til perioden fra 900 f.Kr. til 1200 e.Kr. Og da de lokale eskimoers beretninger om Tunits boliger og redskaber kunne bekræftes af arkæologernes iagttagelser af Dorsetkulturens levn, syntes det indlysende for

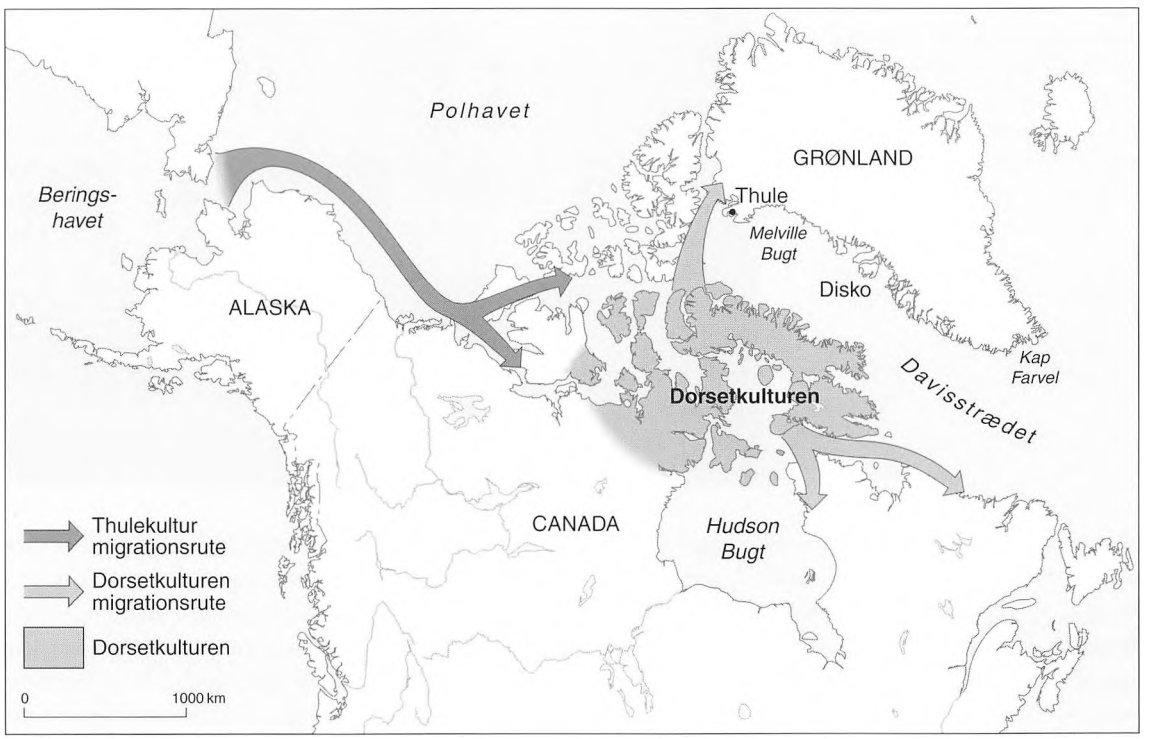

Fig. 2. Dorsetkulturens kerneområde var kysterne nord for Hudson Bugt. Kortet viser de mulige vandringsveje i kulturens seneste fase: den ene mod syd, hvor Dorsettraditionen overlevede til helt op i 1400-tallet, den anden mod nord, hvor kulturen tilsyneladende forsvandt i løbet af 1200-tallet. Thulekulturen udgik fra området omkring Beringsstrædet. På et tidspunkt søgte disse hvalfangere vestover og nåede i løbet af 1100-tallet Grønland.

The core area of the Dorset culture was the coasts north of Hudson Bay. The map shows the possible migration routes in the latest phase of the culture: one towards the south, where the Dorset tradition survived as late as the fifteenth century, the other towards the north, where the culture appears to have disappeared during the thirteenth century. The Thule culture originated from the area around the Bering Strait. At some point these whalers journeyed westward and during the twelfth century reached Greenland.

den danske arkæolog, museumsinspektør Jørgen Meldgaard, at erklære det for »påvist, at disse ofte omtalte Tunit var identiske med Dorsetfolket«, idet »de så tydeligt beskrevne detaljer stemte nøjagtig overens med resultaterne af de arkæologiske undersøgelser«.

Men trods de efterfølgende årtiers ihærdige arkæologiske undersøgelser lykkedes det ikke at bekræfte fortællingernes omtale af mødet mellem de to folk, Dorsetkulturens og Thulekulturens. De førstnævnte havde levet i det østlige Arktis i godt 2000 år, og fra dette lange tidsrum er der ikke fundet spor efter brug af transportmidler, såsom kajakker, konebåde eller hundeslæder. Det er således heller ikke lykkedes arkæologerne at påvise blot et fragment af en hundeknogle blandt de hundredtusindvis af knogler fra møddingerne i det vidtstrakte geografiske område, som Dorsetkulturen omfatter. På Thulekulturens bopladser findes derimod rester af alt det udstyr, som kendetegner et folk, der har været fortrolig med storvildtjagt på det åbne hav og med lange slæderejser.

Den gådefulde Dorsetkultur har i tidens løb fået fjernet nogle af slørene; men endnu mangler meget at blive afdækket, inden Dorsetfolket fremstår i kød og blod som beskrevet i den overleverede mundtlige tradition om Tunit.

Det fortælles også om Tunit, at deres kvinder vakte behag hos Inuit-mændene, som tog dem til koner og slog sig ned på deres bopladser. En sådan social adfærd kunne være med til at forklare videreførelsen af en tradition, som for eksempel bygning af snehuse, hvortil der skal bruges sneknive til udskæring af sneblokke. Sådanne sneknive kendes fra Thulekulturen, men først efter at Dorsetkulturen ikke længere kan påvises arkæologisk.

Fortællingerne om Tunit synes indholdsmæssigt at være fyldigst blandt Inuit i det centrale arktiske Canada, hvor det må antages, at det påståede møde med Thulekulturens folk har fundet sted. Disse kom rejsende til området vestfra, det vil sige fra egnen omkring Beringsstrædet, og skal man tage den mundtlige tradition – at Tunit valgte at forlade landet – for pålydende, så kan to veje komme på tale. Den ene går mod syd over Hudson Strædet, hvor Dorsetkulturen i den nordlige del af Québec provinsen er dateret helt op til det 15. århundrede. Den anden går nordpå op til Smith Sund, der adskiller Canada og Grønland. Heroppe ved porten til Grønland gennemførte Nationalmuseet i 1996 og 1997 arkæologiske undersøgelser i jagten på sporene efter de sidste Tunit.

I undersøgelserne deltog den nuværende bestyrelsesformand for Thule museum, David Qaavigaq, folk fra Grønlands Nationalmuseum og universitetet i Nuuk, arkæologer fra Nationalmuseet i København og forsøgscenteret i Lejre, kvartærzoologer fra Zoologisk Museum samt canadiske kolleger fra University of Calgary og fra det canadiske nationalmuseum i Ottawa.

Thule museum havde i begyndelsen af 1990'erne gennemført et par vellykkede rekognosceringer i Thule kommune og kunnet påvise en rigdom af ukendte forhistoriske bopladser. Disse undersøgelser blev retningsgivende for valget af sommerkampagnernes baselejr, som blev etableret i Hatherton Bugt på østkysten af Smith Sund med blot ca. 40 km over til Ellesmere Island. Derovre havde canadiske arkæologer arbejdet i mere end 10 år og påvist levn fra alle de højarktiske kulturer igennem 4000 år. Stedet syntes således velvalgt.

Der havde ikke tidligere fundet arkæologiske undersøgelser sted i denne egn. Men mod nord og syd havde professor Erik Holtved i 1930'erne og 40'erne påvist eksistensen af den tidligste Thulekultur, som han benævnte Ruin Ø fasen efter det første fund på en lille ø med dette navn. Herfra stammede også en lille samling oldsager af norrøn oprindelse, der ved opdagelsen for 60 år siden indledte diskussionen om nordboernes tilstedeværelse i det høje nord. Tilsvarende nordbogenstande blev også fundet af canadiske arkæologer på Ellesmere Island. Men de aktuelle udgravninger havde den sene Dorsetkultur i fokus og en datering af denne.

Oldsager fra sen Dorsetkultur kendte vi fra to lokaliteter. Fra Holtveds udgravninger af Thulekulturens ruiner, og en lille samling karakteristiske oldsager fundet i 1921 af geologen Lauge Koch i en telttomt på Hall Land mange hundrede kilometer nordligere. Men vi ledte efter bopladserne.

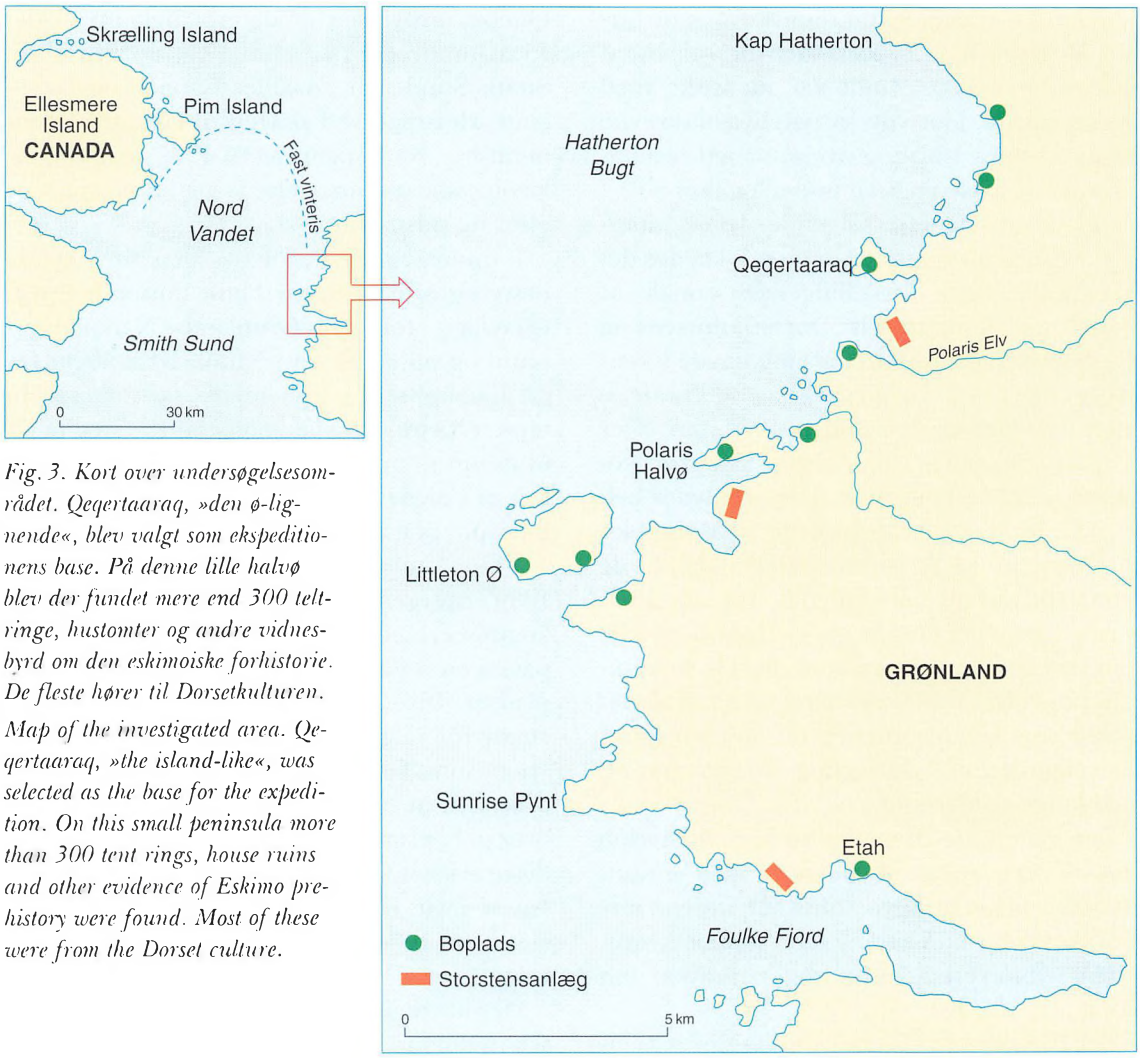

Fig. 3. Kort over undersøgelsesområdet. Qeqertaaraq, »den ø-lignende«, blev valgt som ekspeditionens base. På denne lille halvø blev der fundet mere end 300 teltringe, hustomter og andre vidnesbyrd om den eskimoiske forhistorie. De fleste hører til Dorsetkulturen.

Map of the investigated area. Qeqertaaraq, »the island-like«, was selected as the base for the expedition. On this small peninsula more than 300 tent rings, house ruins and other evidence of Eskimo prehistory were found. Most of these were from the Dorset culture.

Med helikopter blev det lille hold sat ned på en halvø i Hatherton Bugt, og en baselejr blev etableret. Herfra kunne flere hold arbejde på udvalgte pladser i bugten. Det viste sig snart, at Thulekulturen kun var repræsenteret på ganske få pladser, og at vinterhusene lå på to pladser i henholdsvis den nordligste og sydligste del af bugten. De øvrige bosættelser stammede næsten alle fra den palæoeskimoiske periode, og især fra den seneste Dorsetkultur.

De store mængder hvalroskranier, som lå spredt omkring på pladserne og nær tomterne, tydede på, at stedet havde været centrum for en udtalt jagt på dette store dyr, hvis stødtænder – det arktiske elfenben – havde været eftertragtet. Men også kødet måtte have været bragt hjem efter partering ude på isen og lagt i depot, idet langt over et hundrede store, stenbyggede depoter kunne registreres ved og omkring boligerne.

Halvøen i den centrale del af Hatherton Bugt rager godt 800 meter ud fra kysten, hvorfra der ikke har været langt at gå på isen ud til det næsten altid isfrie åbne vand kaldet Nord Vandet. Forbindelsen til fastlandet udgøres af en godt 10 meter bred landtange, hvorfor halvøen på eskimoisk kaldes Qeqertaaraq (»den ø-lignende«). Halvøen består af klippeknolde, der rejser sig ca. 20 meter over havet omgivet af hævede strandterrasser og søer i forskellige niveauer. Vegetationen er sparsom og består af græsser, lav, mos og på enkelte steder polarpil.

Overalt findes levn af menneskelige aktiviteter, således blev der i løbet af 1996- og 1997-feltsæsonerne optalt mere end 300 anlæg, hvoraf en meget stor del må henregnes til den

Fig. 4. På Qeqertaaraqs sydvestligste pynt lå boligtomterne tæt. Mere end 70 ruiner fra Prædorset og Dorset blev registreret her. De ældste har været placeret tæt ved strandkanten, men som følge af en betydelig landhævning ligger de nu adskillige meter over havet. De hævede strandterrasser ses tydeligt.

At the southwesternmost point of Qeqertaaraq there was a close concentration of dwelling ruins. More than 70 ruins from the Pre-Dorset and Dorset were registered here. The oldest were located close to the beach, but as a result of a substantial rise in the land they now lie several metres above the sea. The raised beach ridges can be clearly seen.

sene Dorsetkultur. Listen over anlæggene tæller to efterårshuse fra den tidlige Thulekultur, otte hustomter fra sen Dorsetkultur og ca. 125 ringe af sten, der har holdt teltdugen nede (»teltringe«). Dertil kommer 120 depoter til opbevaring af kød og æg. Ca. 80 andre anlæg udgøres bl.a. af skydeskjul, rævefælder, varderækker til harefangst, enkeltliggende ildsteder, bådstøtter og små teltringe, som har indgået i børnenes leg.

Oftest er det vanskeligt at afgøre, hvilken periode teltringene tilhører, da der kun findes få daterbare genstande i tilknytning til dem. En gruppe på godt 40 teltringe fandtes samlet på et plateau på halvøens sydvestlige del, anlagt på strandterrasser, der lå mellem 12 og 15 meter over havets overflade. En gennemgang af plateauet afslørede kun en del afslag af en flintlignende agat og et enkelt stikkelafslag, men at dømme efter placeringen relativt højt i landskabet skal teltringene formentlig henføres til enten den tidlige del af Dorsetkulturen eller perioden inden, det vil sige 700 f.Kr.

På nordsiden udgravedes 4 m^2 i et møddingsområde, som fandtes i tilknytning til en veldefineret teltring, hvor en større mængde afslag af et basaltlignende materiale kunne ses på overfladen. Udgravningen gav en forbløffende mængde oldsager med mere end 1100 afslag, et brudstykke af et redskabsblad og af en fedtstenslampe. De to sidstnævnte fund daterede teltringen til sen Dorsetkultur.

Den største koncentration af anlæg findes på det ca. 10.000 m^2 store sydvestvendte næs. På de hævede strandterrasser er der i 5-8 meters højde over havet registreret 70 anlæg, hvoraf de mest markante er seks halvt nedgravede boligtomter fra sen Dorsetkultur.

Spredt over næsset ligger hvide knogler fra fangstdyrene, store mængder afslag af basalt, knækkede redskabs- og våbenblade, enkelte harpunspidser samt andre genstande af knogle, hvalrostand og rensdyrtak.

Den bedst bevarede boligtomt blev fundet på sydsiden af Qeqertaaraq, hvor den i løbet af sæsonen smeltede frem af en massiv snefane. Tomten blev straks navngivet »Snefanetomten«. Et par hundrede meter herfra fandtes en anden gruppe anlæg fra sen Dorsetkultur, hvoriblandt to halvt nedgravede boligtomter er de mest markante. Den lille plads døbtes »Hvalrospladsen«, da området foran tomterne var tæt dækket af dele fra hvalroskranier. Mellem 20 og 30 dyr syntes her at have været bragt i land.

Omkring fem kilometer syd for Qeqertaaraq ligger Polarishalvøen opkaldt efter Francis Halls ekspeditionsskib Polaris, som blev forladt af sin besætning i 1872. Her fandtes adskillige levn fra skibsvraget, som besætningen havde bragt ind til stedet til brug for den ufrivillige overvintring. På denne plads lå fem halvt nedgravede hustomter fra sen Dorsetkultur, som fremstår meget velbevarede. En af disse tomter udgravedes totalt, og rekonstruktion samt eksperimenter med opvarmning planlægges udført på forsøgscenteret i Lejre.

Inde på land bag halvøen en kilometer yderligere sydpå fandtes et stort afblæst plateau med meget rige levn fra Saqqaqkulturen, det vil sige fra perioden ca. 2500-900 f.Kr. Enkelte anlæg på dette sted stammer formentlig fra Thulekulturen, mens pladsens mest markante anlæg er fra den sene Dorsetkultur og udgøres af et 10×4 meter stort område indrammet af massive stenblokke af en højde på op til ca. 1 meter – et såkaldt »langhus«.

På Qeqertaaraq blev to af de halvt nedgravede boligtomter fra sen Dorsetkultur totalt udgravet, mens en prøveudgravning blev foretaget i en tredje. Møddingen til en teltring fra sen Dorsetkultur blev ligeledes prøvegravet, og en af Thulekulturens efterårstomter blev prøveundersøgt. På Polarishalvøen blev som nævnt en vinterbolig udgravet.

Med den begrænsede mængde anlæg, vi har undersøgt, kan påpeges en del variationer i boligstrukturerne fra sen Dorsetkultur. De mange teltringe er som oftest runde til ovale med en diameter på omkring tre meter og mangler indre stensatte anlæg. I de fleste tilfælde synes fundmængden her at være begrænset. Den undersøgte teltring er dog en undtagelse herfra. Vi må antage, at disse hovedsageligt har været brugt i den varme del af året og oftest i forbindelse med korte ophold.

De halvt nedgravede boligtomter, hvis gulvniveau ligger 10 og 40 cm under det omkringliggende terræn, er rektangulære med sider på 4-5 meters længde. De tre udgravede tomter har alle en indre tørvevæg, der har fungeret som ekstra isolering. Vi må derfor antage, at deres primære anvendelse har været i den koldere del af året.

Den udgravede tomt fra Polarishalvøen har en solid stensat midtergangsstruktur, med brikseområde på den ene side og muligvis et arbejdsområde på den anden side. I tomten fandtes kun en begrænset mængde fund, og den synes at have været anvendt i en relativt kort periode.

I begge de udgravede tomter fra Qeqertaaraq fandtes kun antydningen af midtergangsstruktur, men de synes dog at have været opdelt i et brikseområde og et arbejdsområde. Begge tomter viste tegn på gentagne bosættelser. I den ene synes bosættelserne at have været kortvarige, mens den anden med tilhørende mødding rummede et omfattende genstandsmateriale – mere end 300 hele og fragmenterede redskabsdele, ca. 6500 afslag fra tilvirkningen af stenblade og omkring 20.000 hele og fragmenterede knogler blev fundet her. De zoologiske analyser antyder, at denne tomt har været brugt gennem hele året, ligesom redskabsinventarets brede sammensætning også antyder en langvarig bosættelse.

Snefanetomten fremstår som en mellemting mellem teltringen og de halvt nedgravede boligtomter. Tomten er rektangulær, ca. 4×4 meter med stensat midtergangsstruktur og tørvevæg, men er ikke nedgravet.

Efter endt undersøgelse herskede der ingen tvivl om, at Hatherton Bugt har været hjemsted for en relativt stor gruppe Dorsetmennesker, hvis primære fangstbytte har været hvalros. Men fangsten havde også tiltrukket andre folk. I et af vinterhusene fra sen Dorsetkultur blev afdækket en pilespids af rensdyrtak og en

lille kvindefigur udskåret i hvalrostand. Fundomstændighederne kunne ikke betvivles, men begge havde en form, som kun kendes fra den tidligste Thulekultur, og kunne typologisk set kun stamme fra denne. Det var fristende at se dette fund i sammenhæng med beretningerne om Tunit og et fredeligt møde mellem de to folk. Dateringen af tomtens seneste brug til engang i 1200-tallet kunne understøttes af fundet af et brudstykke af en lille europæisk bronzegryde, produceret i netop dette århundrede.

Var det til denne egn, Tunit nåede, da de valgte at søge bort fra Thulekulturens talstærke folk? Den sene Dorsetkultur er i Grønland kun arkæologisk påvist ved porten til landet samt i Disko Bugt som et enkelt løsfund af en harpunspids til hvalrosfangst. Heroppe ved porten til Grønland fandt kulturen tilsyneladende et arktisk refugium, og her mødte Thulekulturens folk den og lod den tilføre stammen nyt liv. Sammen kunne de videreføre traditionen om Tunit og den gådefulde Dorsetkultur, der nu har kastet endnu et af sine slør.

Med den sene Dorsetkultur afsluttes den mere end 3800 år lange palæoeskimoiske periode, og med Thulekulturen indledes i Grønland den neoeskimoiske tid, hvor hvalfangst, jagt og rejser på det åbne hav snart bringer menneskene og deres traditioner landet rundt. Man får nu også direkte adgang til en af Dorsetfolkets værdifulde ressourcer, meteorjernet fra Kap York, der tidligere har været handlet vidt omkring og byttet for det naturligt forekommende kobber fra Coronation Gulf i det centrale arktiske Canada. Det gamle handelsnetværk over flere hundrede kilometer synes fortsat intakt, men er nu blevet overtaget af det nye folk.

Fig. 5. Ruin af Dorset-vinterhus beliggende på Polarishalvøen. Efter at det tynde fyldlag var fjernet, trådte boligens grundplan tydeligt frem. Den fliselagte midtergang er et karakteristisk træk, som kendes fra samtlige palæoeskimoiske kulturer. På en af de største af stenfliserne fandtes rester af brændt spæk, som viser, at ildstedet har været placeret i husets midte direkte på gulvet.

Ruin of a Dorset winter house on the Polaris Peninsula. After the thin fill layer had been removed the ground plan of the dwelling emerged clearly. The paved central passage is a characteristic feature known from all Palaeo-Eskimo cultures. One of the biggest of the paving stones had remains of burnt blubber, showing that the fireplace had been in the middle of the house, directly on the floor.

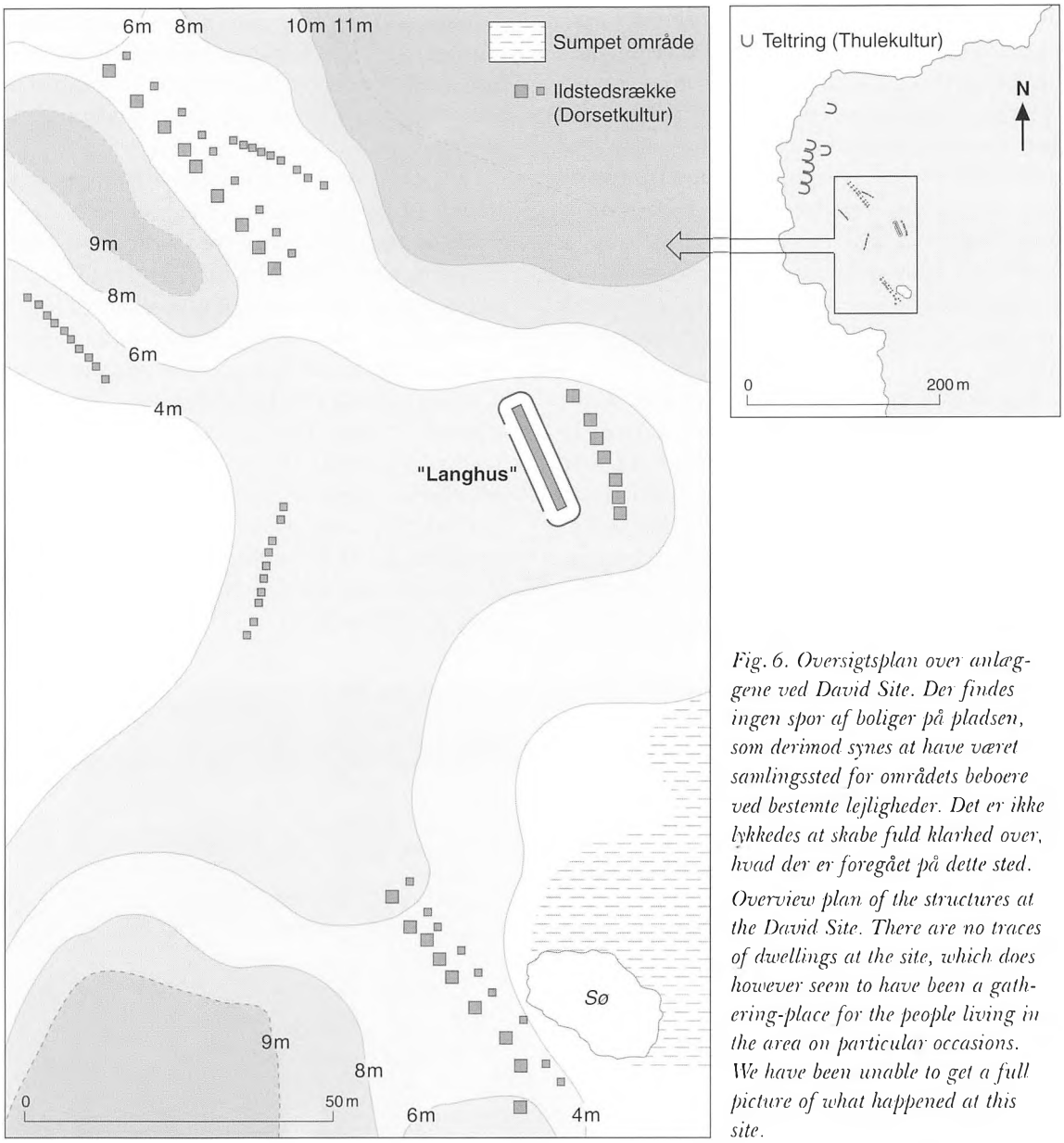

Fig. 6. Oversigtsplan over anlæggene ved David Site. Der findes ingen spor af boliger på pladsen, som derimod synes at have været samlingssted for områdets beboere ved bestemte lejligheder. Det er ikke lykkedes at skabe fuld klarhed over, hvad der er foregået på dette sted.

Overview plan of the structures at the David Site. There are no traces of dwellings at the site, which does however seem to have been a gathering-place for the people living in the area on particular occasions. We have been unable to get a full picture of what happened at this site.

Men undersøgelserne gav os også indblik i en anden og set fra Grønland ganske ny verden, som tilhørte Dorsetfolket: »langhusene«. Afdækningen af en af disse overraskende konstruktioner har tilført forskningen ny viden og givet os endnu mere at tænke over. For fortællingerne giver os også oplysninger om, at Tunit boede i meget store huse!

Et af ekspeditionens opsigtsvækkende resultater var fundet af et sådant langhus, der nok kan betragtes som en af Dorsetkulturens mest markante og gådefulde manifestationer. Denne anlægstype kendes fra arktisk Canada, hvor betegnelsen *communal structure* eller *longhouse* benyttes. I Grønland er typen hidtil kun påvist i tre tilfælde.

Sommeren 1996 var præget af koldt og meget ustabilt vejr. Det var nærmere regelen end undtagelsen, at vi om aftenen, inden vi krøb i posen, måtte sikre vore telte med store stenblokke mod den isnende og til tider meget voldsomme nordenvind. Adskillige gange oplevede vi desuden at vågne op til et landskab helt klædt i hvidt den følgende morgen. Sneen lå dog aldrig længe ad gangen. Men det er jo vilkårene, man underkaster sig, når man vælger de polare egne som sin arbejdsmark. Der var dage, hvor piskende slud eller regn

gjorde grave- og tegnearbejdet på den lave, fremskudte halvø Qeqertaaraq for ubehageligt. Som en kærkommen afveksling valgte vi at rekognoscere kyststrækningen mod syd. Det var på vej hjem fra en af disse vandreture, David Qaavigaq opdagede en aflang stensætning kun et par kilometer syd for vores lejr. Anlægget, som var opført af store stenblokke, lå et stykke fra kysten på et lavt plateau bag en beskyttende klipperyg og er således ikke umiddelbart synligt fra havet. Stedet er døbt »David Site«.

Det stod straks klart, at der var tale om et anlæg fra den sene Dorsetkultur svarende til dem, som kendes fra Bache Peninsula på Ellesmere Island umiddelbart over for vores undersøgelsesområde. Her har den dansk-canadiske arkæolog Peter Schledermann i løbet af 1980'erne fundet og opmålt fem lignende anlæg.

David Site blev opdaget ret sent på sæsonen, og i den tid, der var tilbage, nåede vi kun at opmåle anlægget samt at registrere de øvrige aktivitetsspor, som fandtes på pladsen. Dog blev der foretaget en mindre prøveundersøgelse, hvis resultater kunne bekræfte, at anlægget hørte hjemme i sen Dorsetkultur. Der herskede ingen tvivl i vore sind om, at stedet måtte være et af hovedemnerne for den kommende sæsons undersøgelser.

»Langhuset« ligger godt 100 meter fra kysten i en højde af ca. 6 meter over nuværende havniveau. Orienteringen er nogenlunde nord-syd. Anlæggets grundplan kan nærmest beskrives som rektangulær. De ydre vægge består af stablede sten og rejste klippeblokke, hvoraf de største, som vel vejer mere end 1 ton, visse steder når en højde af godt en meter. Længden er indvendig målt 15 meter, bredden godt fire meter. Der syntes flere steder at være mellemrum i ydervæggenes stenopbygning, hvilket blev tolket som indgange.

I det indre syntes der ved første øjekast at tegne sig en langsgående midterstruktur, afgrænset af to rækker kantstillede stenfliser. Vi tolkede det i 1996 som en lang række af centrale ildsteder svarende til det mønster, som kendes fra Prædorset- og Dorsetkulturens enfamilieboliger, hvor ildstedet er anbragt i midterbanen. Tolkningen viste sig senere ikke ganske at holde stik.

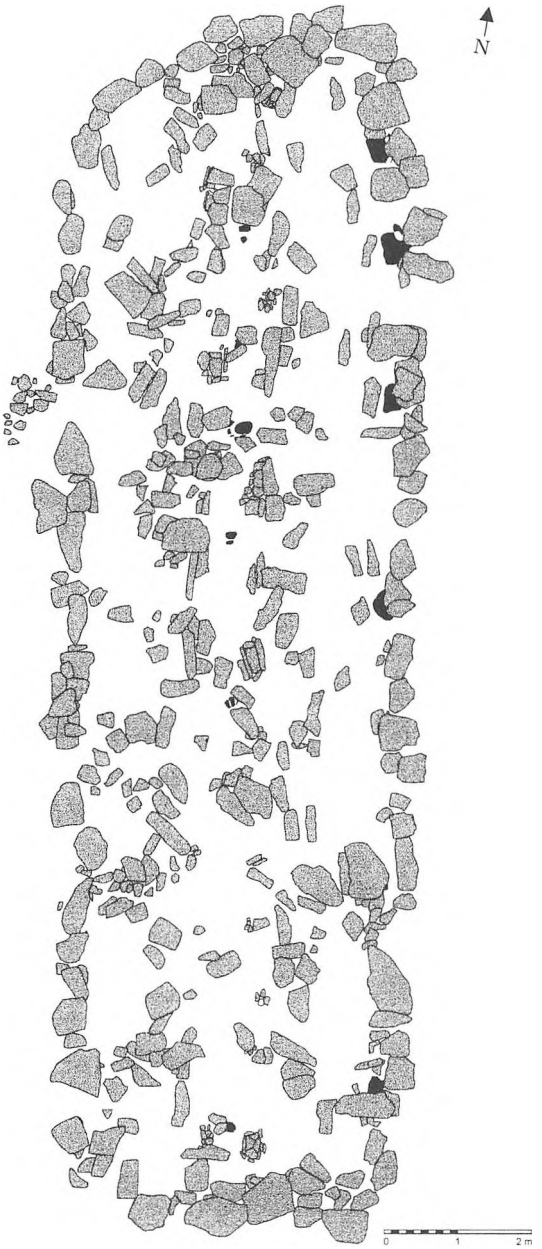

Fig. 7. Opmåling af det såkaldte langhus. Den indre plan virker noget uoverskuelig og giver indtryk af, at dele af bygningsværket er blevet ødelagt med forsæt. En del af ydervæggen mod sydvest ser ud til at være væltet, ligesom størstedelen af kantstenene langs midterbanen synes at være brudt op. Ned gennem midtergangen ses mørke »brandpletter«, og langs østvæggen er markeret flade sten med brændt organisk materiale.

Measurement of the so-called longhouse. The interior plan seems rather confusing, and gives the impression that parts of the building were deliberately destroyed. Part of the outer wall towards the south west appears to have been knocked over, and the majority of the curbstones along the central passage seem to have been broken up.

Fig. 8. I alt otte rækker af ildsteder ligger i terrænet omkring det store stenanlæg. Tilsyneladende har de kun været benyttet ved sjældne lejligheder og næppe i forbindelse med madlavning. Ildstederne inden for de enkelte rækker er meget ens i deres opbygning og størrelse. Antallet af enheder svarer måske til antallet af familier, som samledes på dette sted. Ildstedsrækkerne har formentlig ikke været i brug samtidig.

A total of eight rows of fireplaces lie in the terrain around the large stone structure. They appear only to have been used on rare occasions – and hardly in connection with cooking. The fireplaces in the individual rows are very uniform in construction and size. The number of units may correspond to the number of families who gathered at this place. The fireplace rows were probably not all in use at the same time.

I 1996 udgravedes en smal prøvegrøft på tværs mellem de to ydervægge for at vurdere stratigrafi og bevaringsforhold. Fundet af et par harpunhoveder og brudstykket af en amuletæske kunne med sikkerhed henføres til sen Dorsetkultur. Det kunne endvidere konkluderes, at bevaringsforholdene for organisk materiale var nogenlunde gode, men at kulturlaget var overordentligt tyndt.

I et område sydvest for anlægget, hvor solblegede knoglestumper tydede på tilstedeværelsen af møddingsaflejringer, blev ligeledes et prøvefelt afdækket. Der viste sig at være tale om enkelte måltidsrester smidt direkte på overfladen, altså ikke en egentlig mødding. Mellem knoglefragmenterne blev der gjort enkelte fund, hvis datering stemmer overens med de allerede gjorte iagttagelser.

På plateauet omkring dette markante bygningsværk findes i øvrigt mange andre aktivitetsspor. Mest iøjnefaldende er otte lange rækker af ildsteder, hvis besynderlige ensartethed i form, størrelse og opbygning er slående, om end der er variationer fra række til række. Grundmodulet er selve ildstedet, som består af en flad stenflise, der i siderne flankeres af opretstående blokke – muligvis en slags ildbukke. Ved siden af dette arrangement findes vandretliggende flade sten, der kan have tjent som depot for spæk eller kød. Rækkerne er 15 til 33 meter lange, antallet af enheder i hver række varierer mellem 8 og 10. I to tilfælde er der tale om dobbeltrækker, hvor der til hvert af de store ildsteder knytter sig et mindre og simpelt ildsted. Ildstederne ligger mellem 4,5 og 7 meter over havets overflade.

Adskillige stenbyggede depoter er anlagt i randområdet af det jævne plateau, som rummer pladsens centrale anlæg. Især langs den lave fjeldknold, som danner slettens sydvest-

lige afgrænsning, findes disse kasseformede opbygninger, der markant afviger fra den senere Thulekulturs så massive kødgrave. Stedet forekommer i øvrigt på besynderlig vis skånet for senere tiders ødelæggelse. De eneste anlæg, som ikke kan henføres til den sene Dorsetkultur, er nogle neoeskimoiske teltringe og køddepoter, som ligger i strandlinien et stykke nordvest for kerneområdet. Pladsen må således siges at være uberørt, og de enkelte anlæg er da også særdeles velbevarede. For fuldstændighedens skyld skal det dog nævnes, at der på et højtliggende grusplateau umiddelbart nord for Dorsetanlæggene blev fundet andre palæoeskimoiske levn.

Det var med stor spænding, vi i 1997 genoptog arbejdet. Vinterens kildesøgning i den sparsomme »longhouse«-litteratur viste, at de hidtidige undersøgelser af fænomenet har været for få og sporadiske til, at de mange udsagn og teorier om anlæggenes konstruktion og anvendelse kan underbygges. Kun ved en tilbundsgående undersøgelse af den velbevarede tomt på David Site ville vi kunne håbe på at bringe debatten videre. Dette var altså udgangspunktet for vores strategi: at udgrave hele dette storstensanlæg og at foretage punktvise undersøgelser af ildstedsrækkerne samt prøveudgravninger i udvalgte områder uden synlige anlæg.

Lad det være sagt med det samme: målet var meget ambitiøst, og skønt størstedelen af vore ressourcer var rettet mod løsningen af denne opgave, slog tiden ikke ganske til. Alligevel lykkedes det på væsentlige punkter at kaste nyt lys over langhusproblematikken.

Vi havde stillet os en række spørgsmål på forhånd. Var det muligt, at dette store bygningsværk har været dækket med et tag, og i så fald: med hvilke midler har man kunnet løse en sådan opgave i et område, hvor drivtømmer af de nødvendige dimensioner mangler? Har anlægget tjent som bolig, eller er det opført med et helt andet formål?

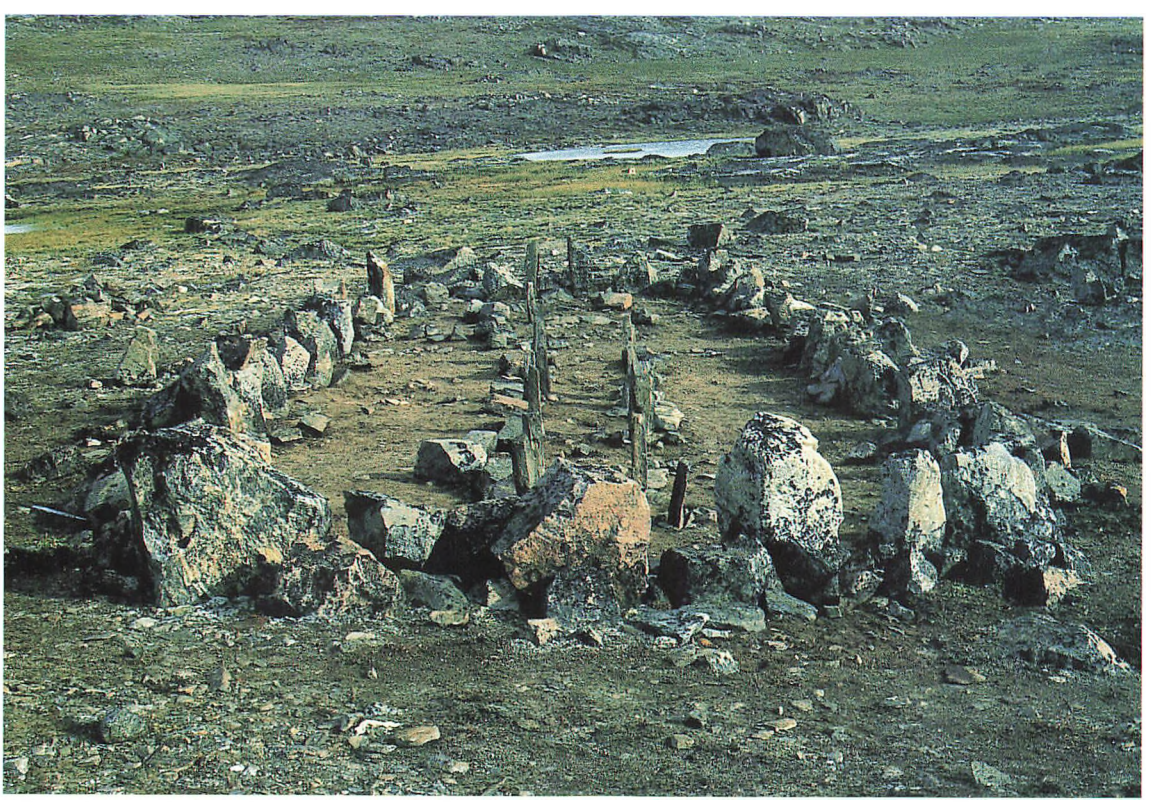

Fig. 9. De væltede steler formodes at have dannet en dobbelt søjlerække ned gennem bygningsværket. De er her – efter at udgravningen var afsluttet – forsøgsvis rejst i de fundne skoninger.

The toppled stone steles, which are thought to have formed a double row of columns down throw the building. Here, after the excavation was over, an attempt was made to erect them again in the »shoes« found.

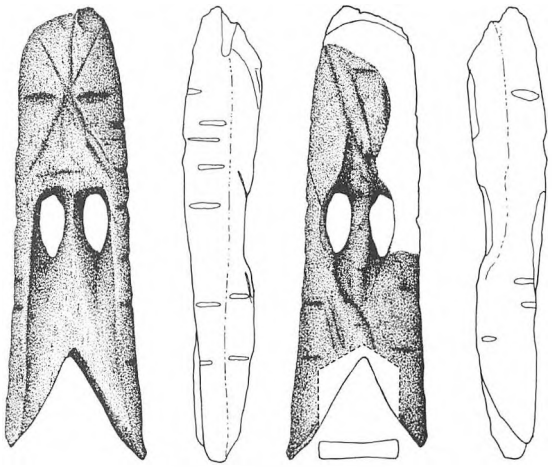

Fig. 10. Harpunspids med indridset ansigtsmaske fundet under udgravningerne af David Site. Sådanne stiliserede ansigter går igen på mange udskæringer fra den sene del af Dorsetkulturen. Harpunspidser af denne type er ofte fundet i eller omkring bygningsværker som dette.

Harpoon head with carved face mask found during the excavations at the David Site. Such stylized faces are found in many carvings from the late phase of the Dorset culture. Harpoon heads of this type are often found in or around buildings like this. (Niels Levinsen, del.).

Da det tynde tørvelag var fjernet, virkede tomtens indre umiddelbart noget kaotisk, idet aflange og flade sten lå spredt tilsyneladende vilkårligt og i en mængde, som udelukkede, at de alle kunne stamme fra den ydre vægopbygning. Som antaget viste det sig, at en ca. en meter bred langsgående midtergang har delt det indhegnede areal i tre. Overraskende var det imidlertid, at denne midtergang stort set var fundtom, ligesom der heller ikke sås spor af ildsteder, lampesten eller lignende. Derimod fandtes i banerne mellem de kantstillede sten, som afgrænser midteraksen, og ydervæggene et kulturlag af skiftende tykkelse – for det meste under fem centimeter. Der var fortrinsvis tale om tørv, mens et egentligt gulvlag ikke kunne erkendes. Dog sås visse steder, især langs vestvæggens inderside, en tynd og delvis sammenhængende trædeflade.

Midterbanen indeholdt som nævnt stort set ingen kulturspor eller tegn på aktivitet. Efter fjernelse af det øverste lag sten og sterile grusfyld blev der imidlertid gjort en interessant opdagelse. Langs kantstenenes inderside i hele anlæggets længde fandtes stenforede fordybninger med bund af en solid, flad flise. Nogle steder var kun bunden bevaret, men mønstret var klart: foringerne var anbragt parvis ned gennem tomten med en gennemsnitlig afstand på godt en meter. I alt altså 13 eller 14 par, idet det midterste sæt var dobbelt.

Opmærksomheden blev nu igen henledt på de mange aflange sten, som lå spredt i tomtens indre. Det viste sig, at de kunne opdeles i tre kategorier: søjleformede steler, aflange fliser (der indgik i kantningen af midterbanen) og diverse andre. Antallet af steler, der gennemsnitlig havde en længde på 60-70 cm, svarede nogenlunde til de fundne stenforinger. Tilmed var der påfaldende overensstemmelse mellem dimensionen og formen på deres basisende (tværmål ca. 10×20 cm) og de tilsvarende mål på de nærmeste foringer. Flere kunne umiddelbart genrejses i deres fundament. Der er altså næppe tvivl om, at stenene har stået som en dobbeltrække af søjler ned gennem tomten. (Se fig. 9).

At tolke disse støtter som en del af bygningsværkets bærende konstruktion ville være nærliggende, men denne forklaring støder på alt for mange praktiske problemer. Alene stelernes ringe højde taler imod noget sådant.

Måske kan søjlerne have været understøtning for en eller anden form for afdækning af midterbanen. En sådan afdækning er sandsynlig, alene ud fra det faktum, at området er fundtomt. De mange flade stenfliser kan have indgået i en sådan konstruktion.

Det er imidlertid lige så sandsynligt, at stenstøtterne har haft et magisk/symbolsk formål og virket alene ved deres monumentale placering, som en rygrad eller livslinie ned gennem anlægget, der derved deles i tre. I ældre og samtidige eskimoiske boligformer forekommer denne tredeling. Mange forskere mener, at tredelingen er det materielle udtryk for menneskets opfattelse af det åndelige univers. Også i skeletornamentikken, som er karakteristisk for netop Dorsetkulturen, kan der findes eksempler, som synes at udtrykke en sådan symbolik.

En nærmere undersøgelse af de formodede indgangspassager viste, at der antagelig kun har været to indgange: én i hver ende af vest-

væggen. Et par af vægkonstruktionens mest markante sten står rejst midt for den nordlige gavlende med en indbyrdes afstand på 60 cm. Inden for dette mellemrum findes en fliselægning på ca. 1 m^2. Det anses for sandsynligt, at dette i en tidlig byggefase har tjent som indgang.

At der enten er tale om flere byggefaser, eller at der forud for storstensbyggeriet er foregået andre aktiviteter, synes i hvert fald sikkert. Da kulturlaget langs den østlige langvæg var fjernet, fremkom seks mindre ildsteder. Går man ud fra den samme regelmæssighed, som kendetegner ildstedsrækkerne uden for »huset«, kan der have været flere, antagelig ni. Tilsvarende kunne der under de fundtomme fyldlag langs midteraksen påvises otte trækulskoncentrationer, som formodes at stamme fra ildsteder, der er fjernet i forbindelse med opbygningen af søjlegangen.

Vi hælder således til den antagelse, at der på stedet, som nu omsluttes af massive stenvægge, har ligget en dobbelt ildstedsrække svarende til dem, der er fundet ude på plateauet.

Vi må altså konkludere, at det såkaldte langhus næppe nogensinde har tjent som bolig. Intet tyder på, at bygningsværket har været overdækket. Hverken i det indre eller uden for væggene blev der fundet spor efter nogen tagbærende konstruktion. Endvidere mangler anlægget de grundelementer, som tilgodeser menneskets daglige, basale behov: soveplatform og egentlige ildsteder eller lampearrangement til madlavning.

Heller ikke fundmaterialet fra anlægget kan siges at være karakteristisk for, hvad man ville forvente at finde i en boligtomt. Der findes ingen møddingsaflejringer uden for huset, men knoglefund i kulturlaget langs væggene repræsenterer måltidsrester. Kvinderedskaber mangler helt. Derimod tæller fundet ikke færre end 11 harpunhoveder. Flere af disse var dog miniaturemodeller uden funktionel værdi, og en enkelt havde indridsning af et ansigt. Et større antal fint tilhuggede stenblade knytter sig til denne fundgruppe.

Et af harpunbladene var forarbejdet af kobber, et materiale, som må være bragt hertil fra området mellem Mackenzie-flodens udløb og Victoria Island i Canada, mere end 1500 kilometer fra fundstedet. Interessant er det, at

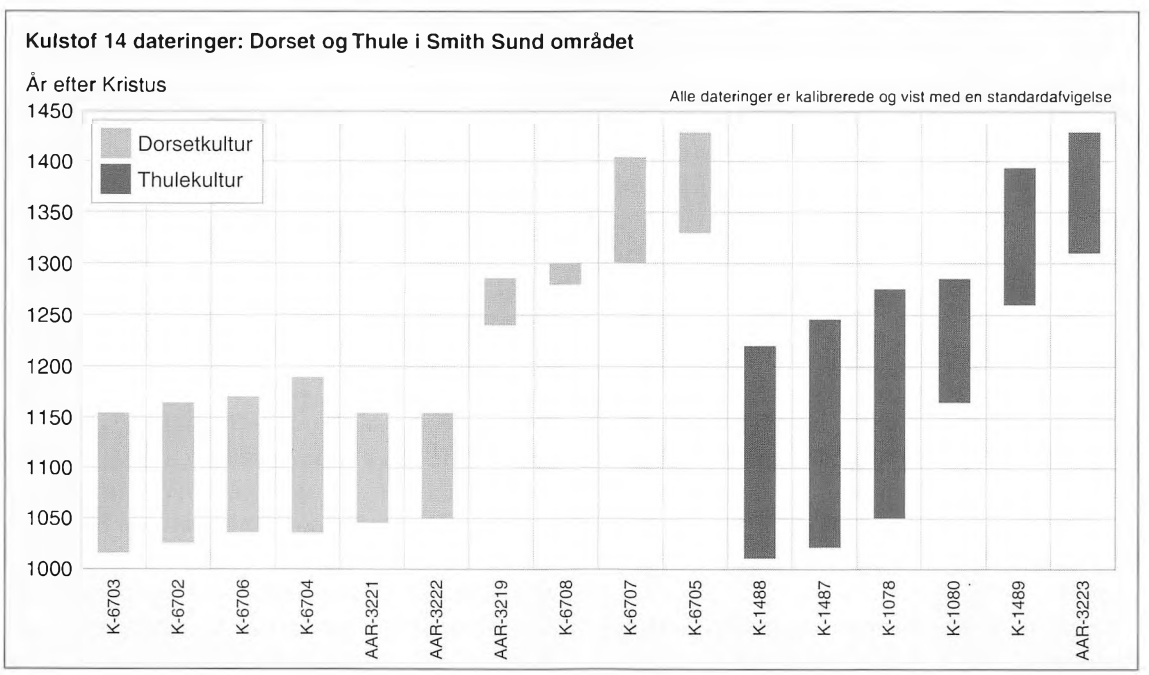

Fig. 11. Grafisk gengivelse af kulstof 14-dateringer fra Dorsetkulturen og den tidligste Thulekultur på den grønlandske side af Smith Sund. Gengivelsen demonstrerer en tydelig kronologisk overlapning mellem de to kulturer i området.

Graphic representation of Carbon 14 datings from the Dorset culture and the earliest Thule culture on the Greenland side of Smith Sund. This shows the clear chronological overlap between the two groups in the area.

den vestlige grænse for udbredelsen af disse »langhuskonstruktioner« netop er Victoria Island.

Men hvis anlægget ikke har tjent som bolig, hvad kan formålet med at opføre et så markant bygningsværk da være? Og hvad er meningen med de lange rækker af ildsteder, som tilsyneladende ikke har været benyttet til madlavning, i hvert fald ikke i større omfang?

Vi må nok erkende, at de to sæsoners undersøgelser ikke har givet tilstrækkeligt materiale til at løse gåden. Der synes ikke at være hjælp at hente fra andre dele af det eskimoiske kulturområde, hverken i det arkæologiske materiale eller i den bevarede mundtlige tradition. Derimod findes hos visse af de indianske folk i området syd for Hudson Bugt, som grænser op til de sydligste eskimogrupper, et fænomen, som kaldes »Midewiwin«. Begrebet, som almindeligvis oversættes med ordet »langhus« eller »medicinmandsbolig«, dækker i moderne sprogbrug først og fremmest det traditionelle indianske fælleshus.

Betegnelsen anvendes dog også om en særlig slags samlingssteder – aflange pladser, placeret et stykke fra boligområdet, hvor forskellige ceremonier blev afholdt under ledelse af gruppens shaman. Sådanne ceremonipladser fandtes i mange variationer og størrelser, men ofte var de omkring 20 meter lange og 5 meter brede. Den ydre afgrænsning kunne bestå af tynde vandretliggende træstammer stablet i en vis højde eller blot af grene stukket ned i jorden. Midt ned gennem rummet var en bane, som kun blev betrådt af shamanen. Her var udlagt måtter og i visse tilfælde også rejst en række stolper. De menige deltagere, som ifølge beskrivelserne oftest eller udelukkende var mænd, havde deres pladser langs væggenes inderside. Anlægget var sjældent overdækket, men i visse tilfælde forsynet med et skeletlignende fletværk af grene. Indgangspassager fandtes i begge gavlender, undertiden også midt for den ene eller i begge langvægge.

Sådanne anlæg bliver i de tidligste kilder undertiden også kaldt »fællesindhegninger«. Måske kan man heraf udlede, at ordets oprindelige betydning snarere skulle beskrive et åndeligt rum end et hus i sædvanlig forstand.

Handlingerne, som udspilledes på disse pladser, beskrives som mangeartede: forskellige former for ofringer, overgangsriter, frugtbarhedsritualer, bjørnekult, helbredelse af sygdomme o.m.a.

Det er naturligvis umuligt at drage direkte paralleller mellem disse indianske kultsteder og Dorsetanlæggene i Hatherton Bugt. Det står dog fast, at en stor del af de fund, som blev gjort i og omkring det undersøgte anlæg, kan henføres til, hvad man normalt opfatter som kulturens spirituelle aspekter. Som vi har set, er stedet ikke nogen boplads, men har været benyttet i korte perioder til et formål, vi endnu kun kan gætte os til. Ved disse lejligheder har mange mennesker været samlet. Hvis ni, som er det gennemsnitlige antal af enheder i ildstedsrækkerne, kan tages som et udtryk for antallet af familier, som har deltaget i sammenkomsterne, har forsamlingen talt mindst 50 personer.

Betegnelsen »langhus« er altså et misvisende ord i denne sammenhæng. Dels fordi der ikke er tale om et hus i traditionel forstand, dels fordi navnet sædvanligvis benyttes om Thulekulturens store fælleshuse. På engelsk kunne man måske benytte det gamle »communal enclosure«. Det er imidlertid endnu ikke lykkedes denne artikels forfattere at finde et egnet dansk ord, som kan erstatte det ovenfor nævnte »fællesindhegninger«. »Arktiske megalit-anlæg« har været foreslået, men måske er det gammeldanske »kultsted« at foretrække. Det synes tilpas luftigt.

Med de foreløbigt afsluttede undersøgelser er det for første gang i Grønland lykkedes at udgrave anlæg fra den sene Dorsetkultur. Resultaterne tyder på, at et af kulturens seneste opholdssteder skal søges ved porten til Grønland, hvor hvalrosfangsten, som også Tunit mestrede til fuldkommenhed, har spillet en afgørende rolle for samfundet. Den foreløbige behandling af det omfattende materiale synes klart at pege på en eller anden form for sameksistens mellem de to eskimoiske grupper, den palæoeskimoiske og den neoeskimoiske. Hvis disse iagttagelser kan suppleres ved kommende undersøgelser og analyser, så må vi fastholde, at mødet mellem Tunit og Inuit er mere end en fantastisk fortælling. Det er det første skridt i retning af at give kød og blod til den gådefulde Dorsetkultur.

Fig. 12. Indiansk Midewiwin *fra bredden af Hudson Bay. Hos nordamerikanske indianere – her Algonkin – har ceremonisteder som dette været i anvendelse indtil begyndelsen af dette århundrede. Måske har bygningsværkerne fra den sene Dorsetkultur haft en tilsvarende funktion.*
Akvarel af major George Seton, 1857. National Archives of Canada.

Indian Midewiwin *from the banks of the Hudson Bay. Among the North American Indians – here the Algonquin – ceremonial sites like this were in use until the beginning of this century. Perhaps the buildings of the Late Dorset culture had a similar function. Water-colour by Major George Seton, 1857. National Archives of Canada.*

SUMMARY

The last Palaeo-Eskimos in Greenland

New light on the enigmatic Dorset culture

In 1996 and 1997 the National Museum conducted archaeological investigations in Inglefield Land at Smith Sund in North West Greenland. The distance from Ellesmere Island there is just some 40 km, and all immigrations to Greenland came by way of this narrow sound. This is why the project is called »The Gateway to Greenland«. The project involves archaeologists from the Greenland National Museum in Nuuk, from the Historical-Archaeological Experimental Centre in Lejre, the University of Calgary, the Canadian Museum of Civilization and the Thule Museum.

The aim of this major project was to shed light on a possible meeting between the ancestors of the present-day Greenlanders, the Thule culture (from *c.* 1200 AD) and the Dorset culture (in Greenland until about 1300 AD), which constitutes the last phase of a 3800-year Palaeo-Eskimo Stone Age tradition which can be dated back to *c.* 2500 BC. The Dorset culture is archaeologically documented from about 900 BC throughout the Eastern Arctic.

Old myths and legends speak of the encounter with a foreign people, the Tunit, and how the later were driven out by the Inuit, which is the name the Greenlanders use of their ancestors. The working hypothesis of the project was that the Tunit were identical to

the Dorset people. The most extensive myths of the meetings – often hostile – with the Tunit have been collected in Central Arctic Canada, and if we are to take the oral tradition at face value, the Tunit must have traveled either north or south before they ended up in Greenland. To the south, in the northern part of province of Québec, there are also Dorset datings which continue in time all the way up to 1500 AD, while datings are known from High Arctic Canada as far as 1200 AD. From Greenland, before the investigations described here, only a few objects were known from the latest part of the Dorset culture. These were excavated in the course of the 1930s and 1940s.

The investigations in 1996 and 1997 revealed massive settlement along an 11 km stretch of coast (Hatherton Bay) in the western part of Inglefield Land. Within this area more than 300 features were found, most of which can be assigned to the Late Dorset. The features recorded include both ruins of half-sunken winter dwellings and tent rings which were presumably associated most with the warmer seasons. The dwelling ruins are spread over three main localities: Qeqertaaraq, the Polaris Peninsula, and an unnamed site at Littleton Island (see map, Fig. 3).

At a fourth site a very well preserved megalith structure was found – a 4×15 m enclosure surrounded by large blocks of stone – which on the basis of the excavations conducted there must be regarded as a cultic structure. Nearby eight rows of fireplaces were found with lengths between 15 and 33 metres.

So far we have ten C14 datings which place the Late Dorset culture in Inglefield Land between the mid-eleventh and the end of the thirteen century AD. So there is evidence of a chronological overlap between the Thule and the Dorset culture of at least 100 years, making it seem possible that the Tunit people were identical to the Dorset people. The coexistence of the two groups is further supported by two carvings from the Thule culture found in one of the excavated ruins from the Dorset culture.

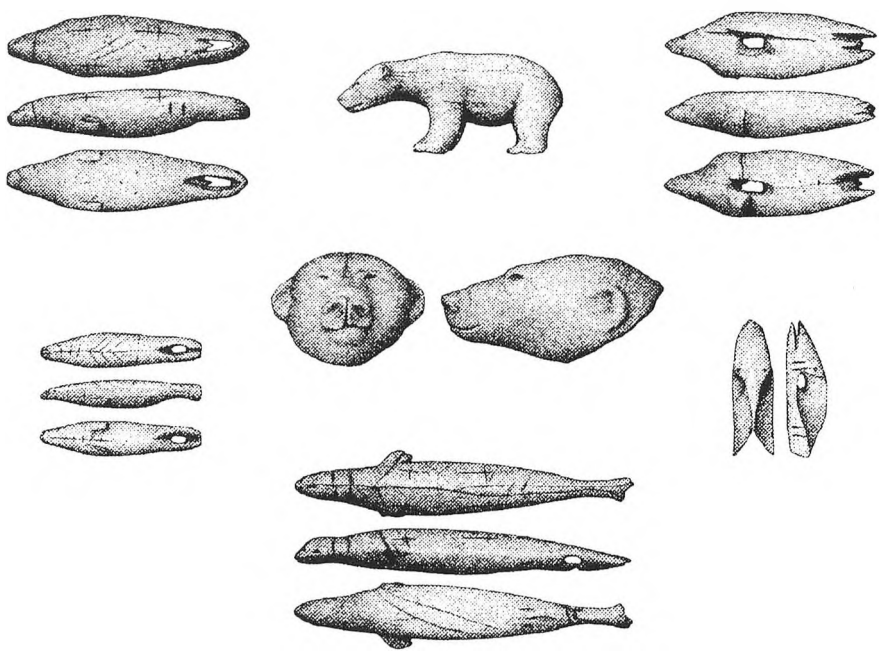

De forsvundne bronzealderlurer

Om kongelige gaver og arkæologisk diplomati

Af Jørgen Jensen

Fig. 1. I Eremitage-museet i St. Petersborg opbevares en af de danske lurer fra Brudevælte i Nordsjælland. Det store museumskompleks, som blev påbegyndt af Katharina den Store i midten af 1700-tallet, består af Vinterpaladset, Den store og Den lille Eremitage. Eremitagen rummer i dag samlinger fra alle perioder lige fra stenalderen til vor tid.

One of the Danish lurs from Brudevælte in North Sealand is preserved in the Hermitage Museum in St. Petersburg. This large museum complex, which was started by Catherine the Great in the mid-eighteenth century, consists of the Winter Palace, the Large Hermitage and the Small Hermitage. Today the Hermitage houses collections from all periods from the Stone Age until our own.

Når Nationalmuseet ved årets udgang åbner sin store, internationale bronzealderudstilling, »Guder og Helte i Bronzealderen«, vil noget af det, som kommer til at tiltrække sig mest opmærksomhed, være to særligt fornemme lurer, der som et tvillingepar hænger sammen i udstillingen. Det er to af de i alt seks lurer fra Brudevælte, det største og vel også det berømteste lurfund, der kendes fra Danmarks bronzealder. Længe har tvillingerne været adskilt fra hinanden. Den ene har haft sin plads på Nationalmuseet i København, den anden på Eremitage-museet i St. Petersborg.

Sidst de to lurer hang sammen, var for mere end 150 år siden, da de i 1840'erne var udstillet på »Oldnordisk Museum« på Christiansborg Slot. Dengang var museets leder den geniale museumsmand Christian Jürgensen Thomsen. Hans fortjeneste var det, at Danmark tidligere end de fleste andre europæiske lande havde fået et Oldsagsmuseum, og lurerne fra Brudevælte var noget af det, der havde givet museet et ry langt ud over landets grænser.

De seks elegant svungne Brudevælte-lurer kom oprindelig fra det gamle Kongelige Kunstkammer, som var blevet grundlagt af Frederik III i 1650'erne. Her samlede man bl.a. mærkværdigheder fra de hedenske tider i Danmark. Og mærkværdigheder kunne man med rette kalde de helt enestående »krigs-

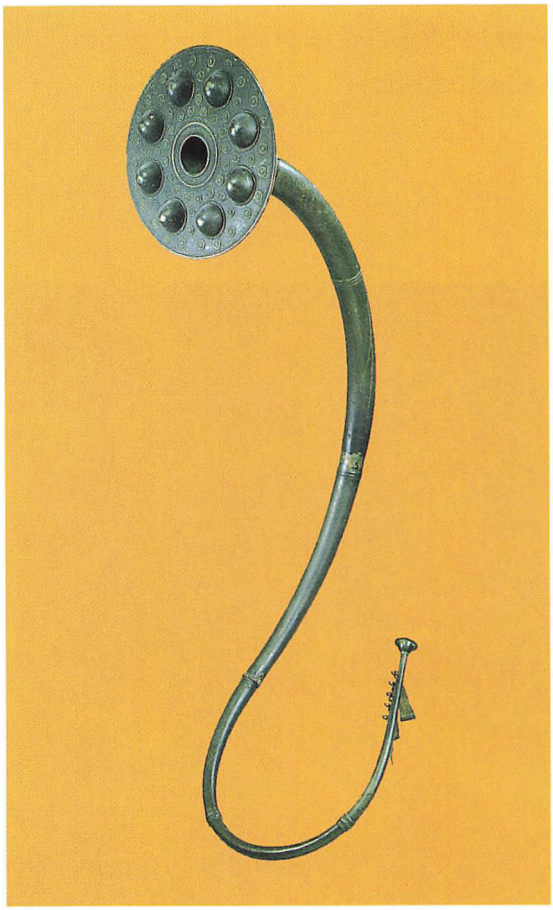

Fig. 2. Lur nr. 5 fra Brudevælte, som til daglig opbevares på Nationalmuseet i København. Foto Kit Weiss.

Lur No. 5 from Brudevælte, which is kept at the National Museum in Copenhagen.

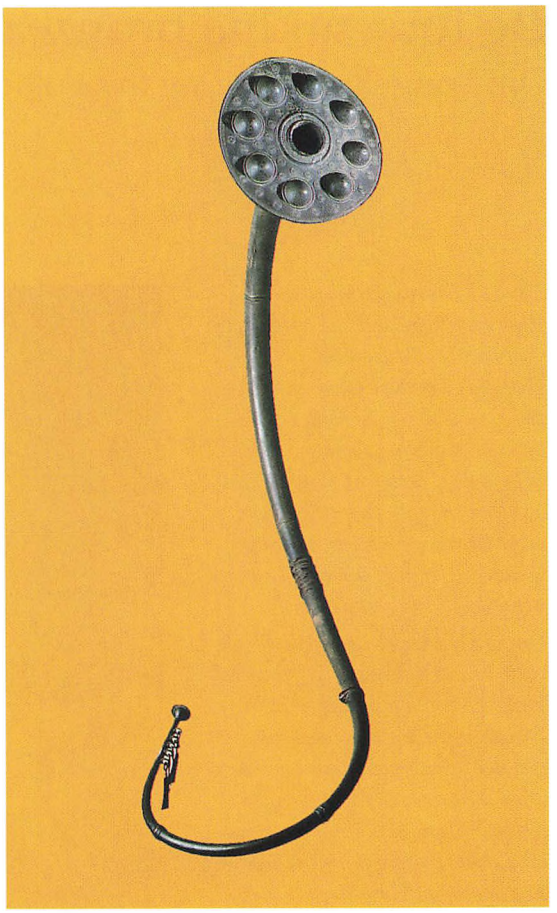

Fig. 3. Lur nr. 6 fra Brudevælte, som i 1845 blev foræret til tsar Nikolai I og nu opbevares på Eremitagen i St. Petersborg. Foto Eremitagen, St. Petersborg.

Lur No. 6 from Brudevælte, which was presented in 1845 to Tsar Nicholas I and is now kept at the Hermitage in St. Petersburg.

trompeter«, som i forsommeren 1797 blev fundet af bonden Ole Petersen fra Lynge i Nordsjælland i en lille mose kaldet Brudevælte. Ved at grave tørv i mosen havde bondemanden fundet »trompeterne« liggende sammen to og to. Mundstykkerne manglede dog, men de dukkede op nogle dage senere ca. 5 fod fra det første findested. Den stedlige amtmand, Heinrich v. Levetzow, sørgede for, at mærkværdighederne blev overbragt til det Kongelige Rentekammer i København. Hvad man her gjorde af dem, ved vi ikke, kun at de ti år senere, i 1807, blev indlemmet i Det Kgl. Kunstkammers samlinger. Her forblev de nu ikke længe, for i 1810 blev to af de mærkelige bronzealder-instrumenter overført til Oldnordisk Museum på Trinitatis Kirkeloft. Det var den nye samling, som Den kongelige Oldsagskommission havde grundlagt på Trinitatis Kirkeloft i 1807, og som blev begyndelsen til det nuværende Nationalmuseum.

Oldnordisk Museum var en samling i kraftig vækst, og blev det i særdeleshed, da dets leder i 1816 blev Christian Jürgensen Thomsen. Pladsen på Trinitatis Kirkeloft blev snart for trang, og i 1832 flyttede man museet til seks rum på det nybyggede Christiansborg Slot. Her opstillede Thomsen i de følgende år samlingerne, så de afspejlede den idé, han havde om menneskehedens udvikling i tiden før den skrevne historie, nemlig at oldtidens fjerne årtusinder kunne inddeles i en stenalder, en bronzealder og en jernalder. Helt tilfreds med sit værk var Thomsen dog først, da

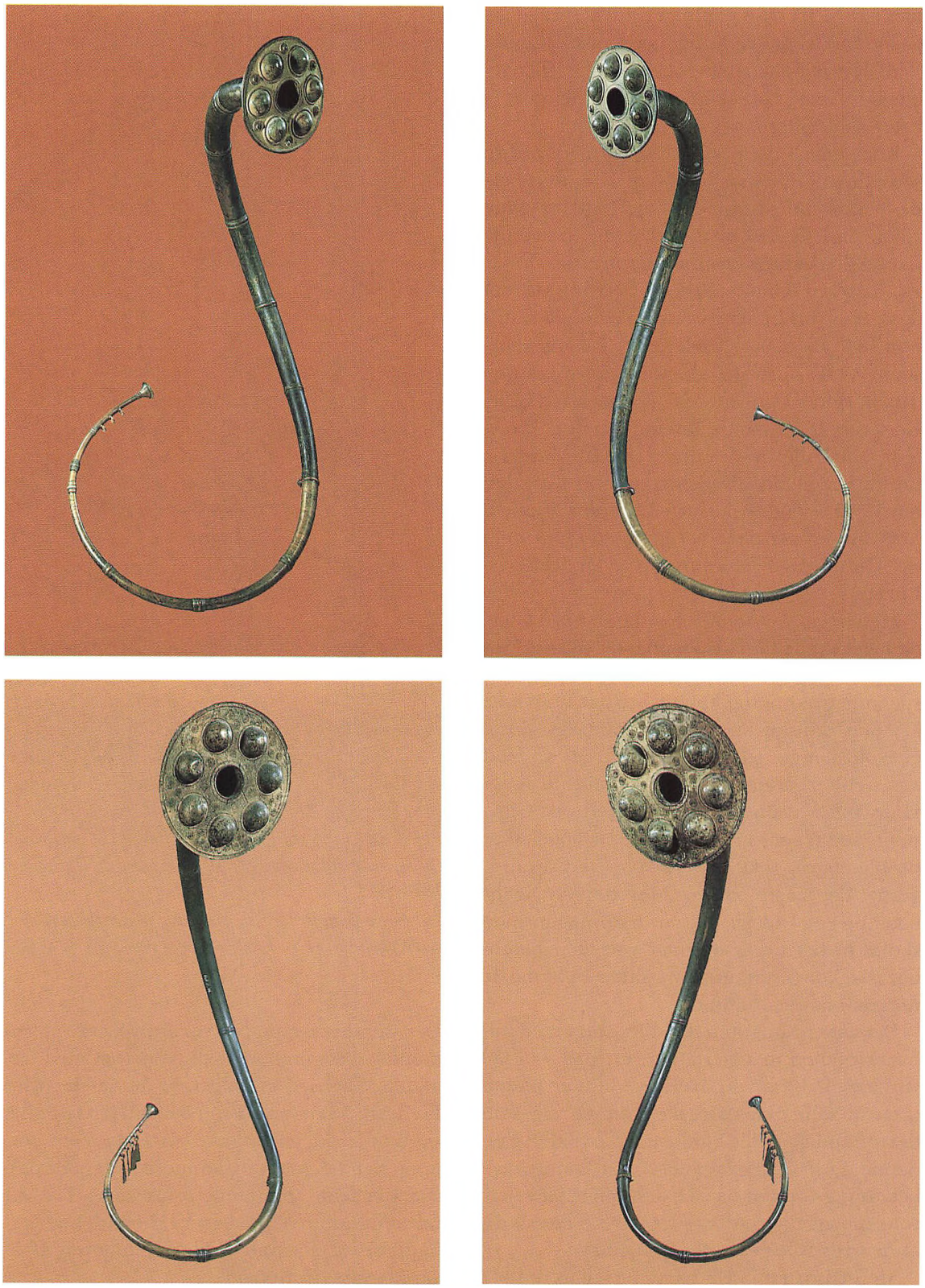

Fig. 4. De fire øvrige lurer fra Brudevælte. De blev alle fundet i 1797 ved tørvegravning nær Lynge i Nordsjælland. De er i dag udstillet på Nationalmuseet i København. Foto Kit Weiss.

The other four lurs from Brudevælte. They were all found in 1797 during peat-digging near Lynge in North Sealand. Today they are on exhibit at the National Museum in Copenhagen.

han i 1844 fik sine samlinger udvidet med sagerne fra det gamle Kongelige Kunstkammer. Ved den lejlighed blev også de fire tilbageblevne lurer fra Brudevælte indlemmet i bronzealdersamlingen.

Kom man i de år på besøg på Oldnordisk Museum, kunne man daglig se Thomsen færdes i udstillingsrummene. Og han forsømte aldrig en lejlighed til at trække de besøgende hen til skabet med bronzealderlurerne. De var nu hans virkelige stolthed. Derfor slog det også et alvorligt skår i hans glæde, da han i juni 1845 fik et brev fra lederen af kong Christian VIII's private vasesamling, Christian Tuxen Falbe. I brevet stod, at »Statsraad Gille, Keiseren af Ruslands Bibliothekar og Directeur for Allerhøistsammes Kunst-Museer«, under sit ophold i København to år forinden havde ytret det ønske, at »Keiserens Vaaben-Museum kunde blive beriget med en af de, i det Oldnordiske Museum opbevarede Krigs-Lurer«.

Men hvem var denne russiske statsråd Gille, og hvad skulle han i København i 1843? Hans besøg hang sammen med et problem, som i stigende grad optog kong Christian VIII i de år: den danske arvefølge. Danmarks sidste enevoldskonge, som gik i sit 54. år, så med ængstelse på kongeslægtens fremtidsudsigter. Hans eneste søn, kronprins Frederik Christian, den senere Frederik VII, var noget af et problembarn. Ikke blot var han vild og uregerlig, det vidste enhver. Men der var heller ikke megen udsigt til, at han nogensinde skulle få børn. Og dermed ville den oldenborgske kongestamme, som siden 1448 havde regeret i landet, uddø.

Det var en situation, som blev fulgt med opmærksomhed mange steder i Europa – også i Rusland, hvis tsar var overhoved for en anden gren af den oldenborgske stamme, og som derfor muligvis ville kunne gøre arvekrav gældende. Enhver lille hændelse, der kunne have betydning for den danske arvefølge, blev derfor omhyggeligt indberettet til St. Petersborg af den russiske gesandt i København.

Men Christian VIII havde en plan. I 1842 havde han erfaret, at hans nevø, den unge prins Frederik af Hessen, der var født i 1820 i København, havde truffet den russiske tsardatter Olga og havde fattet godhed for hende.

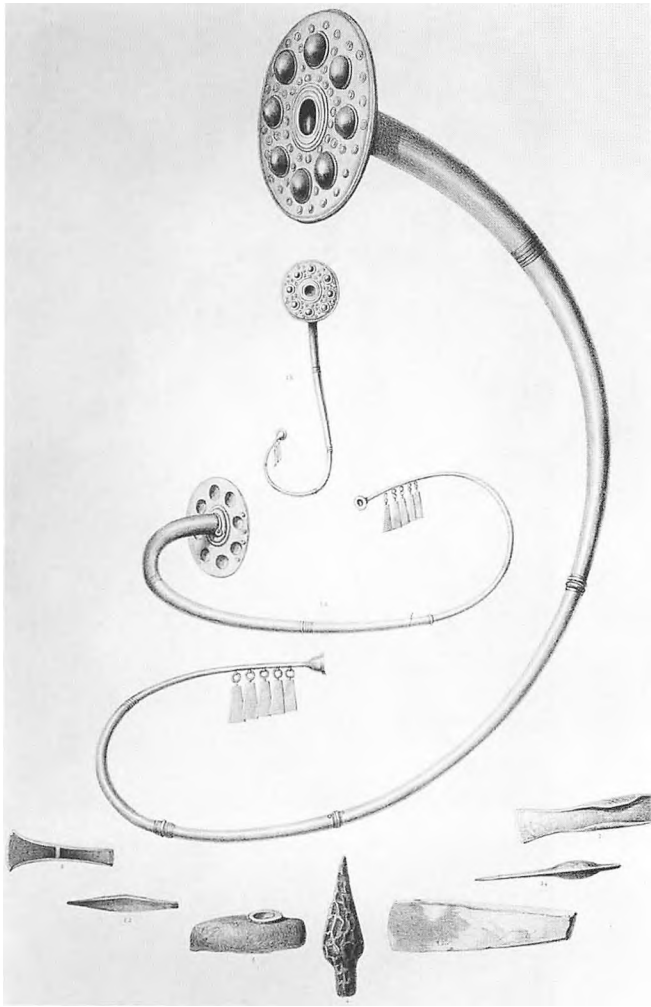

Fig. 5. Lur nr. 6 fra Brudevælte, afbildet i et stort plancheværk, som blev udgivet i St. Petersborg og Karlsruhe 1835-53.

Lur No. 6 from Brudevælte, as shown in a large book of plates published at St. Petersburg and Karlsruhe in 1835-1853.

Det var sket i Italien, hvortil prinsen var ankommet i sommeren 1842 på et togt med fregatten Thetis. Det følgende år havde prins Frederik været i St. Petersborg. Her viste det sig imidlertid, at det ikke var Olga, men derimod hendes yngre og kønnere søster Alexandra, der faldt i den unge prins' smag. Det var for at orientere Christian VIII om denne forbindelse, at statsråd Gille i sommeren 1843 var kommet til København.

Der var gode grunde for Christian VIII til at se positivt på forbindelsen. Såfremt kronprins Frederik skulle dø barnløs – og det var der al mulig udsigt til – ville prins Frederik af

Hessen være en af de nærmeste arvinger til den danske trone, og dermed ville der blive knyttet en værdifuld forbindelse til det russiske kejserhus. Og netop forbindelserne til Rusland betød meget for kongen. For udenrigspolitisk måtte Danmark i de år manøvrere med stor forsigtighed imellem øst og vest, imellem liberalisme og parlamentarisme i vest og absolutisme i øst.

F. de Gille var en betydningsfuld mand. Han var statsråd, bibliotekar hos den enevældige tsar Nikolai I af Rusland og direktør for Antikvitetsmuseet på den kejserlige Eremitage i St. Petersborg. Og dertil var han prinsesse Alexandras private lærer. Gille havde brugt tiden godt i København. Han havde besøgt de kongelige samlinger både på Rosenborg og på Christiansborg Slot. Og fra dansk side havde man sørget for, at han blev medlem af Det kgl. nordiske Oldskriftselskab. Det var ved et besøg på Det kgl. Oldnordiske Museum på Christiansborg, at han havde fattet interesse for bronzealderlurerne og ytret ønske om at erhverve en af dem til tsarens våbensamling. Det var et ønske, kongen ikke bare kunne overhøre.

Men det var langtfra alt, der kom til at gå efter Christian VIII's hoved. I januar 1844 blev prins Frederik af Hessen formælet med tsardatteren, men senere på året døde den unge brud ulykkeligvis i barselsseng. Den sørgende ægtemand vendte tilbage til København, dog gik der snart rygter om, at han planlagde et nyt giftemål, denne gang med en datter af den russiske storfyrst Michael. I juli 1845 skulle den unge prins igen vende tilbage til St. Petersborg, og Christian VIII greb lejligheden: nu skulle tsaren have sin fornemme gave, bronzeluren fra Brudevælte.

Thomsen blev straks underrettet og måtte bøje sig for det kongelige bud. Men det var utvivlsomt med blødende hjerte, at han tog luren ud af skabet og gjorde den rede til forsendelse. Der var ganske vist blevet talt om, at luren skulle indgå i en byttehandel, hvorved museet i København skulle modtage nogle russiske sager, bl.a. en sibirisk shamandragt og nogle guldsmykker fra Krim. Det blev nu aldrig til noget, og der er ingen tvivl om, at man i St. Petersborg betragtede luren som en foræring – og den holdning har man fortsat i dag.

I juli 1845 stak skibet med luren fra Brudevælte ud i Østersøen med kurs mod St. Petersborg. Man planlagde at nå frem på tsar Nikolais fødselsdag, hvor gaven skulle overrækkes som en artighed fra Christian VIII's side.

I det store rige ovre mod øst kom Brudevælte-luren straks til ære og værdighed. Den blev indlemmet i den kejserlige våbensamling på slottet Tsarskoe-Seloe, tsarens herlige sommerpalads uden for St. Petersborg. Få år efter blev den publiceret i et storværk med 180 litograferede plancher. Værket bar den pompøse titel: »Musée de Tsarskoe-Selo ou Collection d'Armes de Sa Majesté l'Empereur de toutes les Russies«, udgivet i St. Petersborg i 1853. I teksten kunne man læse, hvordan luren var blevet givet som gave til tsaren gennem prins Frederik af Hessen, og at den stammede fra et sted i Danmark kaldet Brudevælte, et navn som ifølge værkets forfatter skulle betyde, at her var et brudepar engang væltet med deres vogn på vej over den glatte is. Billedet af Brudevælte-luren var indtil for nylig det eneste kendte af den nu landflygtige lur.

Så gik der mere end et halvt århundrede, og det russiske tsarrige stod for fald. I februar 1917 begyndte de store politiske og sociale omvæltninger, der udløste tsarens abdikation og Ruslands overgang til republik fulgt af uroligheder i form af bønders beslaglæggelser af jord, arbejderes besættelser af fabrikker, de ikke-russiske nationers selvstændighedsbestræbelser, massedeserteringer fra fronten og endelig bolsjevikkernes kup i oktober.

Frem til det tidspunkt havde danske virksomheder været meget aktive i Rusland, og selv i de urolige borgerkrigs-år var man fortsat optimistiske m.h.t. mulighederne for igen at komme til at drive erhvervsvirksomhed i og på Rusland. Men det nye russiske styre var ikke interesseret. Dog lykkedes det enkelte foretagender som f.eks. Store Nordiske Telegrafselskab at klare sig igennem. Ja, selskabet fik i 1921 en koncessionsaftale med bolsjevikkerne, der endog gav det bedre vilkår end den gamle fra tsartiden.

Det var netop lederen af Store Nordiske Telegrafselskab på Tverskoi Boulevard i Moskva, direktør A. Schönbeck, der rejste spørgsmålet om, hvad der var blevet af Brudevælte-luren i Tsarskoe-Seloe. I november 1927

skrev Schönbeck til Nationalmuseet i København, at der i det Historiske Museum i Moskva, »upaaagtet af andre end danske Besøgende og tilsyneladende upaaskønnet af Museet«, lå et smukt eksemplar af en dansk bronzelur. Han kunne berette, at den end ikke var anbragt i en montre, men simpelt hen lå oven på et højt skab i en korridor, støvet og glemt.

Historien om afleveringen af Brudevælteluren var altså ikke helt gået i glemmebogen. Og Schönbeck mente absolut, at luren hørte til i Danmark. »Forholdene herovre har jo forandret sig grundigt i den sidste halve Snes Aar«, skrev han, »og de Hensyn, der var bestemmende, da Luren blev skænket bort, er ikke længere til stede«. Han mente, at hvis russerne ikke skønnede på luren, kunne der måske arrangeres en byttehandel, så man kunne få den hjem igen.

Nu kom det danske gesandtskab ind i sagen. Både den derværende minister Schou og direktør Schönbeck kastede sig ud i et større opklaringsarbejde. I december 1927 kunne man meddele, at russerne – »sikkert ubegrundet«, skrev man – mente, at der var tale om en kopi. Luren var ganske vist vanskelig at komme til, men man sendte alligevel en tegnet skitse, og den viste, at der var tale om en Brudevælte-lur. Men sagen var indviklet. Hvis russerne mente, at der var tale om en kopi, og danskerne, at der var tale om en original, hvordan skulle man så gribe en byttehandel an?

I løbet af vinteren 1927/28 kom der imidlertid en vis afklaring af sagen, selv om det indviklede forhold mellem kopi og original skabte problemer mange år fremover. Schönbeck blev efterhånden overbevist om, at russerne havde ret. Der var tale om en udmærket

Fig. 6. Tsarskoje-Seloe – Puskin – uden for St. Petersborg blev fra midten af 1700-tallet tsarfamiliens foretrukne sommerresidens. Det var her, luren fra Brudevælte opbevaredes, efter at den 1845 var ankommet til Rusland.

Tsarskoye-Selo (now Pushkin) outside St. Petersburg was the preferred summer residence of the Tsar's family from the mid-1700s. This was where the lur from Brudevælte was kept after it went to Russia in 1845.

udført kopi, og han kunne endda meddele, at den formentlig var skænket til det Historiske Museum i Moskva i årene mellem 1860-70, enten af en kvindelig arkæolog ved navn Rajevskaja eller af en dansker ved navn Frost. Nedslået skrev han, at såfremt den lur, der i 1845 skænkedes til Rusland, overhovedet findes, så må den søges i Leningrad, enten i Eremitagen eller også, og måske snarere, i Videnskabsakademiet. Men at få oplysningerne frem var overordentlig vanskeligt. »Ruslands Isolation har jo været overordentlig stor i alle Retninger lige siden 1914«, sluttede han sit brev. »Udlandet ved lidet eller intet om, hvad der foregaar på det videnskabelige Omraade, og Russerne ved lige saa lidt om Udlandet«. Deri havde han så sandelig ret, hvad den efterfølgende historie kan berette om. Schönbeck havde i øvrigt også kunnet konstatere, at alt, hvad man i Moskva havde af dansk arkæologisk litteratur, var nogle bøger af J.J.A.Worsaae, som havde besøgt Moskva i 1860'erne.

I foråret 1929 kom der for alvor gang i sagen. Historikeren Otto Andrup, den farverige leder af Frederiksborg Museet, skulle nemlig på en museums-rejse til Sovjetunionen. Han blev derfor bedt om at spørge sig for om luren, og det varede ikke længe, før han kunne meddele sit resultat: Luren i Moskva var en kopi. Den originale Brudevælte-lur lå velbeholden i Eremitagens samlinger i Leningrad, hvortil den var blevet overført fra Tsarskoe-Seloe for ganske nylig. Andrup, der var en erfaren kunstkøber, indledte straks forhandlinger om en handel med russerne: »Efter min Tæft«, skrev han realistisk hjem til Nationalmuseet, »bliver det til et Ønske om nogle Byttegenstande for Ærens Skyld og mange Penge for Fortjenestens«. Fra Nationalmuseets side ville man imidlertid ikke have penge ind i sagen, og da russernes krav til en eventuel byttehandel derefter viste sig at indbefatte dels en større samling danske oldsager, dels en anden lur fra Danmark, opgav man sagen på Nationalmuseet. Igennem 1930'erne og den efterfølgende verdenskrig fik verden også andet at tænke på. Sagen om Brudevælte-luren dukkede først op igen i 1946.

Det skete, da historikeren Erik Horskær umiddelbart efter krigen publicerede en artikel i Nationalmuseets Arbejdsmark om et rus-

Fig. 7. Portrættet af Ivan (IV) Vasiljevitsj, »den Grusomme«. Med ham optræder navnet »tsar« for første gang i Ruslands historie. Det enestående billede blev formentlig i 1676-77 hjemført til Danmark af en dansk udsending ved navn Frederik von Gabel, der var i Moskva for at føre forhandlinger med tsaren Fjodor Aleksejevitsj. Billedet findes i dag i Nationalmuseets danske samlinger.

The portrait of Ivan IV Vasilyevich, "the Terrible", in connection with whose name the title "Tsar" appeared for the first time in Russian history. The unique picture was probably brought back to Denmark in 1676-77 by a Danish envoy called Frederik von Gabel, who was in Moscow to negotiate with Tsar Fyodor Alexeyevitch. The picture is today in the collections of the National Museum in Copenhagen.

sisk tsarportræt, der i flere hundrede år havde været opbevaret i det Kongelige Kunstkammer. Portrættet viste sig at være af Ivan den Grusomme. Det var malet i 1500-tallet, og det var det ældst kendte portræt af en russisk tsar, et maleri af meget stor værdi, i sandhed et klenodie, som blot i mange år havde været overset. Det varede ikke længe, før der kom en uformel henvendelse fra den sovjetrussiske minister i København, Plakhine, til Nationalmuseets direktør. Man ønskede at drøfte mulighederne for et bytte: Nationalmuseet skulle afstå tsarportrættet til Sovjetunionen mod til gengæld at få Bruevælte-luren.

I første omgang kom der dog intet ud af den diskrete henvendelse. Men flere sovjetiske kulturdelegationer, som i de følgende år

Fig. 8. Det mundstykke af en lur, som den russiske statsråd Gille i 1843 bragte med sig fra København til St. Petersborg. Foto Eremitagen, St. Petersborg.

Mouthpiece of a lur which the Russian minister of state Gille took with him in 1843 from Copenhagen to St. Petersburg.

kom på besøg i Nationalmuseet, førte samtalen hen på luren fra Brudevælte. På Nationalmuseet talte man også gerne om luren, og da arkæologen, professor Alexander Brjusov fra det arkæologiske institut i Moskva i 1954 havde været i København, henvendte han sig ved sin hjemkomst til Moskva til det sovjetiske undervisningsministerium og fortalte, at danskerne gerne ville have luren tilbage. Sagen blev nu »gjort til genstand for en undersøgelse«, og snart modtog ambassaden i København en skrivelse fra det sovjetiske undervisningsministerium om, at man »intet havde at indvende mod, at luren vendte tilbage til Danmark som gave fra Sovjetunionen«. Såfremt Danmark kunne tænke sig at give en gengave, ønskede man at modtage dels en samling dansk, moderne, progressiv (dvs. ikke-sovjetfjendtlig) grafik, dels en repræsentativ samling af moderne dansk keramik. Det budskab blev i foråret 1955 uformelt viderebragt til Nationalmuseet af den sovjetiske ambassade. På museet var man meget positiv: Tsarportrættet var jo ikke nævnt.

I oktober samme år var en dansk delegation i Sovjet. Deltagere var bl.a. filosofiprofessoren Jørgen Jørgensen, komponisten Herman D. Koppel og arkæologerne Johannes Brøndsted og P.V. Glob. De besøger både Moskva og Leningrad, og arkæologerne kan ved selvsyn konstatere, at luren i Moskva er en kopi. De møder også professor Brjusov, som imidlertid hævder, at der slet ingen lur er i Leningrad. Da danskerne senere kommer til Leningrad, finder de ikke desto mindre luren på museet på Eremitagen og kan konstatere, at den helt igennem er ægte. Den har ganske vist fået nogle små knubs, men Brøndsted kan efter sin hjemkomst fortælle, at Glob havde blæst på den med stor succes. Inden sin afrejse fra Sovjet har Brøndsted meddelt sine værter, at danskerne meget gerne ser, at russerne som en gestus tilbageleverer Brudevælte-luren.

Ved sin hjemkomst opsøger Brøndsted den sovjetrussiske ambassade, hvor man kan fortælle, at det sovjetiske kulturministerium nu kort og godt havde erklæret: luren skal afgives til Danmark. Som Brøndsted skrev i sit notat om sagen: »På ambassaden sagde man ingenting om eventuelle gengaver, jeg heller ikke«.

Nu syntes alt på rette vej. På Nationalmuseet planlægger man allerede en lille reception i forbindelse med modtagelsen. Luren lader imidlertid vente på sig, men ambassaden kan meddele, at når sagen havde trukket så

længe ud, skyldtes det, at man i Moskva ikke var klar over, hvilken lur det drejede sig om: den i Moskva eller den i Eremitagen. Men nu ville den komme!

I januar 1956 må ambassaden imidlertid meddele, at sagen har undergået en forandring. Medens der tidligere, set med russiske øjne, havde været tale om afgivelse af Moskva-luren, så drejede det sig nu om luren i Eremitagen. Det er nu Eremitage-museet og ikke Moskva-museet, der fremsætter ønske om modydelse. Medens Moskva-museet gerne ville have porcelæn, så ønsker Eremitage-museet tsarportrættet. I de følgende dage spørger man fra ambassaden flere gange til tsarportrættet, men betoner hver gang, at det kun er en forespørgsel. Efterhånden må Brøndsted konstatere, at sagen har udviklet sig til et skakspil. Han er dog klar over, at Eremitage-museet har henstillet til Moskva-ministeriet ikke at give slip på luren, før »tsaren er i russisk hus«. »Så nu får vi se«, siger Brøndsted, »desværre plejer russerne at være fine skakspillere«. Der endte spillet så. Det blev remis. Og selv om man prøvede på at få undervisningsminister Julius Bomholt til at lave endnu et træk i forbindelse med et besøg i Sovjetunionen i marts 1956, så erklærede Bomholt efter sin hjemkomst, at han ikke havde fundet passende anledning til at fremføre sagen.

Men dermed var historien ikke afsluttet. Allerede under sit besøg på Eremitagen i 1929 havde Otto Andrup skrevet hjem om, at der sammen med Brudevælte-luren lå et fragment af en anden lur, et 43 cm langt stykke af den nedre del af instrumentet, hvis mundstykke dog var afbrækket. I den anden ende af fragmentet var derimod den lås bevaret, som skulle forbinde det med resten af hornet. Også Brøndsted havde set lurfragmentet under sit besøg i 1955, men ingen af de to museumsmænd havde kunnet få andre oplysninger om det, end at det i 1843 var foræret til Eremitage-museet af statsråd Gille. Han må altså have erhvervet det under sit besøg i København samme år. Da man på Nationalmuseet for nylig fik et fotografi af mundstykket, kunne man konstatere, at det svarede til et andet lurfragment, nemlig et mundstykke som opbevares på British Museum i London. De to stykker var efter alt at dømme fra det samme lurpar, endda et meget fornemt par med snoet spiraldekoration på tonerøret og øskener, hvori der oprindelig har hængt »rasleblik«. At dømme efter fragmenternes form og dekoration må de stamme fra det 9.-8. årh. f.Kr.

Nu lød spørgsmålet, hvordan et fragment af en dansk lur var havnet i London? Det lod sig forholdsvis let besvare. I 1867 havde der været en gigantisk verdensudstilling i Paris, som bl.a. for alverden skulle præsentere det storværk, som Napoleon III og hans medarbejder, baron Georges Haussmann, havde skabt i form af pragtbyggeri, kæmpemæssige boulevarder og parker, og som helt havde forvandlet den franske hovedstad. På Champ de Mars var der opført en kæmpemæssig, cirkulær udstillingsbygning med kiosker, pavilloner, kunstige søer og vandfald. Introduktionen til udstillingen af industri- og håndværksprodukter hed »Arbejdets historie«, og her var Danmark repræsenteret med en fornem samling af arkæologiske fund. Nogle af dem

Fig. 9. Det mundstykke af en lur, som J.J.A. Worsaae i 1869 solgte til British Museum. Foto British Museum.

Mouthpiece of a lur which J.J.A. Worsaae sold in 1869 to the British Museum.

stammede fra arkæologen J.J.A. Worsaaes privatsamling. Han var to år forinden blevet udnævnt til direktør for Oldnordisk Museum i København.

Efter afslutningen af verdensudstillingen solgte Worsaae sin privatsamling til British Museum, og i den indgik det omtalte fragment af en lur. I samlingens håndskrevne katalog, som opbevares på Nationalmuseet, kan man læse, at Worsaae havde fået foræret lurfragmentet, formentlig i 1837, af oberst C.F.E. von Sommer, som siden 1833 havde været kommandant på Rosenborg Slot. Om ham ved vi, at han livet igennem var en ivrig oldsagssamler. I Worsaaes protokol står skrevet, at obersten havde erhvervet lurfragmentet »tilligemed Fragmenter af en lignende Lur« fra en metalstøber, »der havde kjøbt begge Lurerne fuldstændige, men brækket dem itu og støbt dem paa disse Fragmenter nær«. Ifølge Worsaae opbevaredes fragmenter af den anden, lignende lur endnu i 1837 i obersts samling. Der er gode grunde til at tro, at det er det fragment, statsråd Gille har set under sit besøg på Rosenborg Slot seks år senere og har fået med sig tilbage til St. Petersborg.

Et ødelagt lurpar, splittet ad og foræret eller solgt til henholdsvis St. Petersborg og London. Har vi nogen mulighed for at få at vide, hvorfra dette lurpar stammede? Af lurer kendte man i 1837, dvs. det år, hvor Worsaae får foræret sit lurfragment, kun fundene fra Brudevælte i Nordsjælland og Tellerup på Fyn. Dog har vi efterretninger om yderligere to fund af lurpar fra begyndelsen af 1800-tallet. Det ene fund blev gjort på Lyø i det sydfynske øhav omkring 1805. Men fra et brev fra degnen i Næsbyhoved-Broby skrevet i 1806 til godsejeren og historikeren Vedel Simonsen på Elvedgård ved vi, at begge lurerne blev smeltet om til bl.a. knapper. Det er altså næppe Lyø-lurerne, der har overlevet i Eremitagen og på British Museum.

Det andet fund kender vi fra en notits i »Iversens Fyenske Avertissements Tidende« fra fredag den 25. november 1803. Her står, at man ved at pløje en eng ved Årslev på Fyn havde fundet »2 Jægerhorn af Metall ... af en ganske ukjendt, besynderlig kroget Skabning«. Af beskrivelsen fremgår det endvidere, at de to horn har været behængt med Messing-Zirater, og at de formentlig har været af den type, hvor mundrør og lydrør samles med en »lås«, ganske som man ser det på mundrøret fra St. Petersborg. Hvad der blev af de to »jægerhorn« fra Årslev, ved vi ikke, men den mulighed foreligger trods alt, at det er dem, der 34 år senere dukker op i oberst Sommers samling. Sikkerhed for antagelsen får vi dog næppe nogensinde.

Men dermed er de sørgelige historier om forsvundne lurer ikke helt til ende. I 1858 fandt man ved tørvegravning i en mose ved Smidstrup i Blidstrup sogn, Nordsjælland, et par meget velbevarede bronzelurer. De blev afleveret til kong Frederik VII og indgik i kongens »particuliære Antiquitets-Cabinet« på Frederiksborg Slot. Da de to lurer først var kommet ud af deres 3000-årige gemmested i mosen, blev deres liv imidlertid kort, for i december 1859 brændte Frederiksborg Slot, og kongens oldsagssamling gik tabt. I dagene efter branden ledte man i slottets ruiner og fandt de endnu varme stumper af nogle af oldsagerne, bl.a. de forbrændte rester af Blidstrup-lurerne. Den 27. januar 1860 blev resultatet gjort op af kongens livskytte, C.H. Jørgensen, og han skrev, at der af lurerne var fundet »forskjellige Brudstykker, der kan sammensættes og vil kunde faae en Længde af circa 2 Alen«. Resterne blev bragt til Oldnordisk Museum i København, men her forlagde man dem, og først i 1904 fandt man dem igen under en oprydning. Det var imidlertid nogle sølle stumper, som tilsyneladende kun stammede fra en enkelt lur. Hvor de store fragmenter var blevet af, som opgørelsen fra den 27. januar 1860 nævner, undrede man sig tilsyneladende ikke over. Man har nok ment, at lur nr. 2 var gået fuldstændigt til.

Derved blev det længe. Men i 1965 blev man opmærksom på, at der på det franske Nationalmuseum i St.Germain-en-Laye uden for Paris blev opbevaret to lurer fra Danmark. Det hed sig, at de var kopier – og det var den ene ganske rigtigt også. Man kendte ydermere dens historie. Den var en del af en gave, som Frederik VII havde foræret sin franske kollega Napoleon III i 1861. Frederik VII ønskede så inderligt, at hans gemalinde, grevinde Danner, skulle blive inviteret til det franske hof. Derfor sendte han i 1861 den gamle mu-

Fig. 10. Slottet i St.Germain-en-Laye, bygget i det 16. årh., i 1862 indrettet af Napoleon III som fransk Nationalmuseum, Musée des Antiquités Nationales.

The chateau of St. Germain-de-Laye, built in the sixteenth century, and furnished in 1862 by Napoleon III as a French national museum, the Musée des Antiquités Nationales.

seumsmand Christian Jürgensen Thomsen til Paris med en udsøgt samling af danske oldsager. De skulle lette grevindens vej til de højere kredse, hvor hun på grund af sin jævne afstamning ikke var velset. Det forehavende havde Frederik VII nu ikke meget held med, men Napoleon III var glad for gaven og videregav den til det oldsagsmuseum, som han i de år var ved at opbygge på slottet i St.Germain-en-Laye.

I Nationalmuseets arkiver findes listerne over de oldsager, som indgik i Frederik VII's gave. Og man kan se, at den ganske rigtigt indbefattede en kopi af en lur. Ja, man opbevarer endog kvitteringen fra den blikkenslagermester C.L. Pers i Læderstræde, som i 1860 forfærdigede kopien. Men om en lur nummer 2 er der ikke tale, og slet ikke om en original. Ikke desto mindre viser et billede fra ca. 1865 af den nyopstillede udstilling i St. Germain-museet, at der til samlingen allerede dengang hørte to lurer. Men hvor kom den anden fra? Var den også en kopi?

At det ikke var tilfældet, kunne arkæologen Thorkild Ramskou konstatere, da han i 1965 fik luren taget ud af skabet i St. Germain-museet. Men den var alligevel noget af et stykke blikkenslagerarbejde fra 1800-tallet, for den bestod helt tydeligt af mange originale fragmenter, der med stor kunstfærdighed var sammensat til en hel lur. Og fragmenterne lod sig sammenligne med de forbrændte stumper af Blidstrup-luren i Nationalmuseet i København. Der var ingen tvivl: de to lurer havde hørt til samme sæt.

Tilbage står så spørgsmålet, hvordan var denne, den anden lur fra Blidstrup, som tilsyneladende var forsvundet efter Frederiksborg Slots brand i 1859, kommet til Frankrig? St.Germain-museets protokoller meddeler kun, at den er modtaget af museet som en gave fra Napoleon III. Opmærksomheden retter sig naturligt mod Frederik VII, som imidlertid var død i 1863, og hverken i Nationalmuseet eller i kongens efterladte papirer er lur nr. 2 fra Blidstrup nævnt. Man har imid-

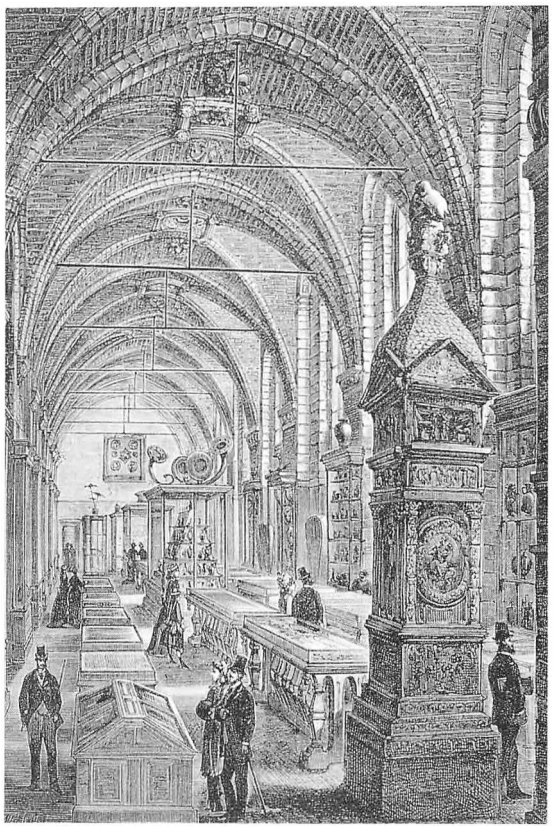

Fig. 11. På denne afbildning af den store hal, den såkaldte Salle de Mars, i St. Germain-en-Laye fra midten af 1860'erne ser man to lurer liggende oven på udstillingsskabet i midten. Den ene må være Fr. VII's kopi, medens den anden er den nu identificerede lur nr. 2 fra Blidstrup.

In this picture of the great hall, the so-called Salle de Mars, in St. Germain-de-Laye from the mid-1860s, we see two lurs lying above the showcase in the middle. One of them must be Frederik VII's copy, while the other is the now identified Lur No. 2 from Blidstrup.

lertid hæftet sig ved, at kongens gemalinde, grevinde Danner, i foråret 1865 var på besøg i Paris. Ved den lejlighed gjorde hun en tur ud til museet i St. Germain for at se, hvordan man der havde opstillet hendes højtelskede gemal, Frederik VII's gave af oldsager i den såkaldte »Salle de Mars«. Grevinden var ingenlunde tilfreds. »De danske Sager vare udstillede midt i Salen paa en meget fordringsløs Maade, og det synes, som man var noget uklar over deres egentlige Historie«, skrev hun i et brev til sin gamle ven, Christian Jürgensen Thomsen. De to havde efter kongens død samarbejdet om at bevare Frederik VII's våbensamling på offentlige hænder.

Efter at have set udstillingen i St.Germain-en-Laye skrev grevinden til Thomsen og bad ham, om han ikke kunne sende nogle flere oldsager til museet i St. Germain, for at udstillingen skulle komme til at tage sig bedre ud. Og hun sluttede sit brev med elskværdigt at skrive: »Jeg haaber at disse Linier maa træffe Dem med godt Helbred«.

Det gjorde de imidlertid ikke, for den 77 år gamle museumsmand var syg og lå for døden. Han nåede dog at svare hende i et brev to måneder før sin død, hvori han spurgte, hvad hun nærmere mente med sit ønske om flere oldsager til det franske Nationalmuseum. Men i brevet står der dog ikke noget om endnu en lur.

Det er altså næppe sandsynligt, at den gamle mand i sine sidste to levemåneder fik arrangeret, at den restaurerede Blidstrup-lur kom til St. Germain. Og at dømme fra den her gengivne tegning af Napoleon III's udstilling var luren allerede til stede i museet omkring 1865. Igen vender opmærksomheden sig mod Frederik VII. Han er formentlig den eneste, der har kunnet foranledige, at luren blev restaureret og overdraget til de franskes kejser. Et eller andet sted i de franske eller danske arkiver ligger gådens løsning nok. Men foreløbig må vi konstatere, at svaret blæser i vinden. Alligevel er historien om de forsvundne – og genfundne – lurer et vidnesbyrd om, hvilken uudtømmelig kilde til indsigt Nationalmuseets arkiver er. I næsten 200 år har museets embedsmænd omhyggeligt registreret alt, hvad der var værd at vide om den danske kulturarv. Også det, vi troede forsvundet for mere end hundrede år siden, kan vi som regel følge i de mange sagsmapper. Arkiverne selv er blevet til et stykke Danmarkshistorie. Og det er ikke helt med urette, at man siger, at de bedste fund ofte gøres i museerne.

LITTERATUR

Jørgen Jensen har skrevet historien om C.J. Thomsen og Nationalmuseets samlinger i 1. halvdel af 1800-tallet i *Thomsens Museum. Historien om Nationalmuseet*. København 1992. Historien om de to forsvundne lurer fra Fyn findes i Victor Hermansens artikel: »Baggrunden for Oldsagskommissionen«. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1953, medens Frederik VII's gave til Napoleon III er beskrevet af Karin Lundbæk-Culot i artiklen »Arkæologisk Diplomati« i *Skalk* 1995/6. Om portrættet af Ivan den Grusomme, se E. Horskjær i *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1945.

SUMMARY

The lost Bronze Age lurs

Royal gifts and archaeological diplomacy

At the end of this year, when the National Museum opens its big international Bronze Age exhibition "Gods and Heroes in the Bronze Age", one of the things that will attract most attention will be two fine *lur* horns, displayed together like twins in the exhibition. They are two of the total of six lurs from Brudevælte in Sealand, the biggest lur find known from the Danish Bronze Age. The twins have long been separated. One had its place in the National Museum in Copenhagen, the other at the Hermitage Museum in St. Petersburg.

The lurs from Brudevælte were found in 1797 and until the 1840s were kept at the Royal Museum of Nordic Antiquities. In 1848 the Museum was visited by the Russian minister of state Gille, librarian to the Russian Tsar and director of the Imperial Art Collections in St. Petersburg. During his visit the minister expressed the wish that one of the famous Danish Bronze Age lurs might grace the Tsar's Museum of Arms at Tsarskoe-Seloe.

Gille was in Copenhagen in connection with negotiations about the Danish Succession. The Danish Royal dynasty, the Oldenburgs, was dying out, since the Crown Prince, Frederik Christian, the later Frederik VII, had no children and was unlikely to have any. The Danish King, Christian VIII, tried to solve the problem by arranging a marriage between his nephew, Prince Frederik of Hessen, and the Russian Princess Alexandra. In 1844 Prince Fredrik of Hessen married the Tsar's daughter, but later in the year the young bride unfortunately died in childbirth. A new wedding was now planned for Prince Frederik of Hessen, this time with the daughter of the Russian Grand Duke Michael. When the wedding was to be held in 1845, Prince Frederik travelled again to St. Petersburg, and with him he now took a diplomatic gift, one of the great bronze lurs from Brudevælte which the Tsar so coveted.

The lur from Brudevælte was added to the Imperial Collections at Tsarskoe-Seloe but after the October Revolution in 1917, it was transferred to the state collections at the Hermitage in St. Petersburg.

Besides the Brudevælte lur the collections also included a fragment of another lur. It had been presented to Gille during his visit to Copenhagen in 1843, and it is an exact parallel to a fragment kept at the British Museum in London. The British piece was acquired in

Fig. 12. Den stærkt restaurerede lur nr. 2 fra Blidstrup, som i dag opbevares i Musée des Antiquités Nationales, St. Germain-en-Laye.

The much-restored Lur No. 2 from Blidstrup, kept today at the Musée des Antiquités Nationales, St. Germain-en-Laye.

Fig. 13. Resterne af lydpladen på Blidstrup-lur nr. 1, som opbevares på Nationalmuseet, København. Foto Kit Weiss.

Photo of the sounding-plate of the Blidstrup Lur No. 1, kept at the National Museum in Copenhagen.

1869 from the Danish archaeologist J.J.A. Worsaae, who had been given it in 1837 by the collector Colonel Sommer at Rosenborg Palace. There is much to suggest that the two lur fragments in St. Petersburg and London come from one and the same pair of lurs, which had been found in 1803 at Årslev on the island of Funen, but which had been broken up and partly melted down.

But the sad stories of the lost lurs do not end here. In 1858, in the bog Blidstrup Mose in Sealand, a pair of well preserved lurs was found and was added to King Frederik VII's private collection of antiquities. In 1859 Frederiksborg Palace, and thus the Royal collection of antiquities, burnt down. The Blidstrup lurs, too, appeared to have been lost – only a few charred fragments of them were preserved at the National Museum in Copenhagen.

In the 1960s, however, it was discovered that a lur in the Musée des Antiquités Nationales at St. Germain-en-Laye outside Paris was a genuine, although much-repaired lur. A comparison with the fragments of the Blidstrup lur at the National Museum in Copenhagen showed that the lur in St. Germain-en-Laye was probably one of the two Blidstrup lurs, while the fragments in Copenhagen came from the other lur of the pair. The lur in St. Germain-en-Laye was a gift to the Musée des Antiquités Nationales from Napoleon III in 1865. But how the French Emperor had come into possession of a Danish lur is still unknown. There are however some indications that it had been presented to him by the Danish King Frederik VII, who before his death in 1863 had tried to establish relations with the French Court in order to gain recognition of his morganatic marriage to the Countess Danner. Somewhere in the Danish or French archives the answer may be found. But so far, we must accept that it is "blowing in the wind".

Legetøjets Verden – en verden i leg

Af Ib Varnild, Marianne Thesander, Kristina Due og Lykke L. Pedersen

I 1997 åbnede Nationalmuseet temaudstillingen »Legetøjets Verden – en verden i leg«, der præsenterer samlingen af legetøj ud fra den nyeste forskning på området. Med sine næsten 7.000 genstande er udstillingen en af de mest genstandsrige tema-udstillinger, Nationalmuseet har haft.

Nationalmuseets samlinger af legetøj er bygget gradvist op gennem de sidste hundrede år ud fra skiftende tiders syn på, hvad legetøjets kulturhistorie er: fra samlerobjekter til brugernes personlige forhold til legetøjet.

Den første større samling legetøj indkom til det dengang kun tre år gamle Dansk Folkemuseum i 1888. Frøknerne Christine, Grethe og Adelheid Dahl, døtre af professor F.P.J. Dahl, skænkede ca. 60 mindre stykker legetøj, heraf mange fra begyndelsen af 1800-årene. Her kan nævnes to hjemmesyede dukker med papmachéhoveder (Amagerbonde og Valbykone), en vogn samt et dukkespisestel af fajance fra Johann Spietz i Rønne. Allerede omkring 1890 supplerede man museets legetøjssamling ved køb. To boldtræer fra Amager og en dukkevugge med malede udskæringer stod fint til museets øvrige folkekulturgenstande. På auktion fik man i 1896 fem dele af det sjældne frokoststel med legende børn fra Den kongelige Porcelænsfabrik, og privat købtes samme år et åbent dukkestuekøkken fra slutningen af 1700-årene med fuldt udstyr. Blandt gaverne i 1890'erne var to meget fine bemalede tinarbejder, som stadig regnes

Fig. 1. På udstillingen »Legetøjets Verden – en verden i leg« vises Nationalmuseets samling af dukkehuse opstillet som en dukkehusby. Man kan både se facaderne og studere rummenes møblering gennem glas på bagsiderne. Foto Henrik Wichmann.

The exhibition »Toys – their World« shows the National Museum's collection of dolls' houses arranged as a dolls' town. You can both see the facades and study the furnishings of the rooms through the glass on the backs.

Fig. 2. Udstillingen »Legetøj« 1957. Foredragssalen med montrer og i midten Carl XII's gyngehest, lånt fra museet »Kulturen« i Lund. Omkring gyngehesten legeborde med LEGO-klodser. Foto Lennart Larsen.

The exhibition »Toys« in 1957. The lecture room with showcases, and in the middle the Swedish King Charles XII's rocking-horse, borrowed from the museum »Kulturen« in Lund. Around the rocking-horse, play tables with LEGO blocks.

blandt museets topstykker: en karosse med kusk og to heste fra begyndelsen af 1800-årene, og en samling på 71 tinfigurer til opstilling af Rainvilles beværtningshave ved Altona, som kan dateres til 1830'erne.

Pigernes legedukker var et uundgåeligt indsamlingsområde, og museets samling voksede hurtigt. De første dukker kom i 1890'erne, og i 1914 fik Folkemuseet det første dukkehus. Det var lavet ca. 1850 til pastor Schapers døtre i Præstø. Det var også i 1914, at museumsdirektør Henry Petersens to søstre skænkede deres mors dukkemøblement i stilrigtig senempire fra ca. 1830. Hun var datter af boghandler C.A. Reitzel, København. Samme år modtog museet igen en stor samling, bestående af dukkemøblementer i forskellige materialer, blandet bordtøj og husgeråd samt to dukker med porcelænshoveder. Giveren havde leget med disse ting i årene 1856-60. En anden større samling legetøj indkom 1921 med den indkøbte Berthelsenske Samling fra Dragør. Heri indgik bl.a. en møbleret dukkestue med to rum, et dukkekøkken med inventar, en dukkegyngestol, lidt dukkebordtøj og en hjemmelavet nikkende stork. Desuden fem dukker, heraf to i amagerdragt.

I 1920'erne kom der mange forespørgsler og tilbud om gaver til Dansk Folkemuseums samling af legetøj, som var opstillet i en særlig montre i udstillingen i Panoptikonbygningen, og i 1926 afholdtes museets femtende og sidste særudstilling i denne bygning under titlen: »Legetøj og Spil«. Fra 1920 var Folkemuseet administrativt indlemmet i Nationalmuseet, og det havde derfor i foråret 1925 været med i den lille fælles særudstilling »Børn og Legetøj«. Ved Folkemuseets indflytning i det udvidede Nationalmuseum ved Frederiksholms Kanal i slutningen af 1930'erne indrettedes et

særligt udstillingsrum til legetøjssamlingen, som allerede på det tidspunkt var Danmarks største museumssamling af gammelt legetøj.

Nationalmuseet udlånte i 1943 genstande til en stor legetøjsudstilling på Kunstindustrimuseet. Flere af Nationalmuseets afdelinger deltog, bl.a. Dansk Folkemuseum med 70 inventarnumre, indeholdende i alt ca. 300 enkeltgenstande.

Den næste store udstilling, »Legetøj«, kom på Nationalmuseet i 1957. Anledningen var Nationalmuseets 150 års jubilæum, og udstillingen omfattede alle tiders legetøj fra hele verden. Der vistes både ting fra magasinerne og lånte ting udefra. I pressemeddelelsen skrev museets daværende direktør Johannes Brøndsted: »Museet vil gerne i forbindelse med folk, som er i besiddelse af særlig ejendommeligt eller morsomt legetøj, herunder gammelt hjemmelavet legetøj, for eventuelt at låne dette til udstillingen«. Tilbud om lån strømmede ind, og man traf desuden aftale med nogle danske legetøjsfabrikker om at vise deres produkter. Udstillingen blev en overvældende succes. I løbet af de kun tre uger, den varede, kom der 51.588 besøgende, og trængslen var så stor, at mange måtte gå uden at have set det hele.

Udstillingen i 1957 gav anledning til mange nyerhvervelser af legetøj med tilhørende oplysninger, og med det overblik, udstillingsarbejdet havde givet, blev det muligt at udpege samlingens mangler. En af dem var det selvlavede legetøj, som børn fremstiller af naturens materialer. Sådanne ting er ikke bevaret, men kan dokumenteres ved kopier udført af voksne efter hukommelsen. I 1969 udsendte Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser spørgelisten »Leg og legetøj«, og flere meddelere leverede kopier af deres barndoms legetøj til samlingen.

Gennem de følgende år fortsatte indsamlingen af legetøj, som havde gode oplysninger og kunne supplere samlingen. I 1979 udstilledes dukkehuset »De tre Søstre«, som i en årrække havde været testamenteret til Nationalmuseet. Året efter nyopstilledes legetøjssamlingen, og for at fastholde publikums interesse blev den faste udstilling suppleret med små særudstillinger af udvalgte dele af samlingen: »Glansbilleder« i 1980, »En piges legetøj« i 1981 og »Tinfigurer og legetøjssoldater« i 1982.

I løbet af 1970'erne blev det moderne at samle på gammelt legetøj, især dukker og bliklegetøj, som købtes og solgtes til høje priser. Pressen skrev i 1981: »Tro det eller la' vær: Gammelt legetøj er så dyrt, at Nationalmuseet ikke har råd til at købe det«. Nationalmuseets indsamling ophørte dog ikke. Dels er der stadig folk, der ønsker at give gammelt legetøj til museet, dels er museet som regel slet ikke interesseret i at købe hos antikvitetshandlere eller på auktioner, fordi primære oplysninger i sådanne tilfælde såre sjældent følger med genstandene.

I 1600-årene nævnes første gang legetøj – solgt på danske markeder. Det var sydtysk trælegetøj, opkøbt og videresolgt af købmænd fra Nürnberg. Fra 1600-årene blev Nürnberg med sine handelshuse et centrum for fremstilling og salg af legetøj. Sidst i 1700-årene fik særlige butikker, fx smeden Johan Christian Peetz i København, tilladelse til at sælge »Nürnbergervarer« (»Nürnbergerkram«). Indtil 1858 var det isenkræmmerne, der havde eneret på at sælge legetøj, men de enkelte håndværkere måtte udbyde egen produktion. Fra begyndelsen af 1800-årene blev det blandt byboerne mere almindeligt at give jule- og nytårsgaver til børn. Handlende reklamerede hvert år i december med udstilling og udsalg af legetøj. Blandt dem var bødkermester Thorngreen, som havde grundlagt sit værksted for køkkenudstyr og legetøj i 1831. Butikken blev senere en af de mest kendte legetøjsforretninger i København frem til 1970'erne. Fra begyndelsen af 1900-årene kunne man ligeledes købe massefremstillet legetøj gennem postordrekataloger, fx fra Daells Varehus, der åbnede en postordreforretning i 1910 med salg af bl.a. spil, dukker, biler og bamser.

Størstedelen af legetøjet i Danmark blev importeret fra Tyskland, der var hovedleverandør af legetøj. I de skovrige egne i Erzgebirge i Tyskland opstod der i løbet af 1800-årene en hjemmeindustri af håndlavet trælegetøj. Det var fx enkle, malede dukkemøbler eller trædyr. Køer, heste og får blev fremstillet i hjemmene, hvor det var børnearbejde at male og

Fig. 3. Legetøjslysekrone af jern. Højde 22 cm. Købt 1901 af en antikvitetshandler. Genstanden er typisk for den tidlige indsamlingsfase på Nationalmuseet. Foto John Lee.

Toy iron chandelier. Height: 22 cm. Bought in 1901 by an antique dealer. This is typical of the early collection phase at the National Museum.

pakke legetøjet. Med industrialiseringen og den teknologiske udvikling blev det i løbet af 1800-årene muligt at massefremstille bliklegetøj ved hjælp af stanseforme. Det var meget små, enkle stykker legetøj, der kunne påtrykkes motiver eller håndmales. Tyskland blev det dominerende land for bliklegetøj, men de fleste af de store fabrikker forsvandt efter Første og Anden Verdenskrig. Navne som Gebrüder Bing, Märklin og Lehmann var kendte, store tyske legetøjsfabrikker. Fabrikken Glud & Marstrand A/S forsøgte at konkurrere med de store tyske fabrikker. I begyndelsen af 1900-årene fremstilledes bliklegetøj – hestesporvogne, tog og vogne mv. Den største succes havde man med »djævlespillet«, der blev en landeplage i 1908. Spillet, hvor man balancerer, kaster og griber en roterende dobbeltkegle (djævel) på en udspændt snor mellem to pinde, kendes i dag kun fra cirkus.

De danske legetøjsfabrikker var i høj grad enkeltmandsvirksomheder, hvoraf ikke mange eksisterer i dag. Under 1930'ernes krise op-

Fig. 4. Fra 1905 til 1977 blev der fremstillet trælegetøj i danske fængsler. Fangerne arbejdede i deres celler, og fra fængslerne stammer udtrykket »at sætte haler på legetøjsheste«. Legetøjet var kendt af de fleste, men kun de færreste vidste, hvordan det var produceret. Her ses modelfoto fra 1932. Foto Vestre Fængsel.

From 1905 until 1977 wooden toys were made in Danish prisons. The prisoners worked in their cells. Most people knew the toys, but very few knew how they were produced. Here, a model photo from 1932.

Fig. 5. Legetøjsforretninger er i dag stadig »Børnenes Paradis«, som en butik hed omkring 1900. Legetøj er blevet en daglig forbrugsvare, der indgår i mange sammenhænge og kan købes alle vegne. Foto Kristina Due 1996.

Today toy shops are still a »Children's Paradise«, as one shop was called around 1900. Toys have become everyday consumer goods which are used in many contexts and can be bought everywhere.

stod der flere virksomheder, hvoraf LEGO (LE(g)GO(dt)) fra 1932 er blandt de få, der overlevede og blev et verdensfirma. I løbet af Anden Verdenskrig øgedes mængden af de små virksomheder, idet importen fra Tyskland stoppede.

Det danske legetøj har typisk været fremstillet af træ, som fx det i fængslerne fremstillede legetøj, der blev solgt af Dansk Legetøjsfabrik A/S fra 1905 til 1977. Sølvsmeden Kay Bojesens modeller af trælegetøj som dyr, klodser og skibe kendes fra 1922, men blev først sat i produktion i 1932. Klatreaberne er stadig kendte. Af nyere dato kan nævnes firmaet KREA fra 1971 med produktion af pædagogisk trælegetøj, legeredskaber og møbler til børn, specielt i daginstitutioner. Det meste af det danskproducerede legetøj er karakteriseret ved at være gennemført i design, kvalitet og forarbejdning.

I dag fremstilles legetøj i en global arbejdsdeling, hvor koncept, udviklingsarbejde og afprøvning af legetøjet på børn foregår i de vestlige lande, der også varetager marketing og salg. Selve fremstillingen af legetøjet foregår ofte i Østen. I lande som Kina, Indien, Korea og Taiwan er arbejdskraften billig, da det ofte er børn, der udfører arbejdet. Derved holdes omkostningerne nede.

Det meste legetøj sælges gennem supermarkeder og butikskæder, der reklamerer i tv i forbindelse med børneudsendelser og husstandsomdeler kataloger året rundt. I forlængelse af filmpremierer og tv-serier fremstilles ofte temaer fra filmen som legetøjsfigurer, på T-shirts, madkasser og skoletasker o.l., såkaldt merchandising. Legetøj sælges også sammen med andre produkter, fx chokolade og hamburgere. Licensing er ligeledes et nutidigt begreb, hvor fabrikanter af legetøj betaler for at få lov til at knytte produkterne til populære tv-serier og biograffilm.

I forrige århundrede var det en meget lille kreds, der overhovedet havde mulighed for at købe legetøj. Alligevel steg legetøjets udbredelse i løbet af 1800-årene, hvilket bl.a. hang

sammen med gaveritualer i den borgerlige familie. Helt frem til 1960'erne var der mange familier, der købte meget lidt legetøj. Man arvede det fra andre familier, fx kunne trælegetøj blive repareret og malet op hos træskomanden og dukkerne få nye øjne.

Tidligere blev legetøj udelukkende solgt i specialforretninger, men det kan nu også købes i supermarkeder og på benzinstationer. Legetøjet er blevet en del af dagligvareforbruget, hvor det før var noget, børn fik til jul, fødselsdage eller ved ganske særlige lejligheder. Der er ikke noget sted, hvor forbrugersamfundet ses så tydeligt som i nutidens børneværelsers overflod af legetøj. De store legetøjsfirmaer forsker i børns leg og legetøj ud fra et aldersfaseperspektiv som en del af deres udviklingsarbejde og arbejder med børn som en differentieret forbrugergruppe.

Mængden af legetøj er for aldersklassen over 10 år dog relativt faldende i takt med konkurrencen fra cd, tv/video, gameboyspil og computerspil. Børn får i dag hurtigt »voksne« interesser, og mange legetøjsfirmaer har øje for dette i deres produktudvikling, bl.a. indlægges bittesmå computere i det nyeste interaktive legetøj. En stor del af legetøjet er i dag blevet prisbilligt og massefremstilles af materialer, der ikke er beregnet på langvarig brug. Legetøjet går ofte i stykker, men så købes der noget nyt!

Eksistensgrundlag og kultur har sat rammerne for, hvor meget tid der kunne bruges på leg, og hvor meget der skulle bruges på arbejde. Børn fra lavere sociale lag har måttet bruge mere tid på arbejde end på leg og legetøj. I toppen af hierarkiet var det omvendt. Her tilbragte børn mere tid med leg, skolegang og lektier end med arbejde. Indtil for 100 år siden sluttede barndommen for mange børn i 7-8-års alderen, hvor de fik deres første arbejde uden for hjemmet. Det anslås, at børn i 1872 udgjorde ca. 20% af fabrikkernes arbejdsstyrke. I 1873 indførtes den første lov til beskyttelse af børn, og i løbet af 1900-årene er aldersgrænsen for børns erhvervsarbejde flyttet længere og længere frem i livsforløbet. I dag er erhvervsarbejde generelt forbudt for danske børn under 15 år.

Frem til tiden omkring Anden Verdenskrig havde købt legetøj et vist eksklusivt præg over sig. Det var sjældenheder for de fleste børn, som enten selv lavede deres legetøj eller fik hjælp fra familiemedlemmer. Naturmaterialer såsom sten, muslingeskaller, træ, tøjstykker og uld kunne ved fantasiens hjælp forvandles til legetøj i form af dyr, huse og gårde, skibe, slangebøsser, buer og pile, kassebiler, dukker og bolde. Nutidens legetøj er som oftest købt legetøj, fremstillet af plastic og diverse andre kunststoffer, metal og blik. Når vi ser bort fra drager og fastelavnstøj, fremstiller voksne generelt ikke længere selv deres børns legetøj (medmindre de er specialuddannede på feltet). Børn kan af og til finde på selv at lave legetøj, men bruger i øvrigt en del energi på at splitte det købte legetøj ad for at undersøge grænserne for, hvad det kan.

Tidligere havde mange familier mindre boliger end nu, og børn var ofte to eller tre om at dele et værelse, mens en stor del af nutidens danske børn vokser op med eget værelse; dette gjaldt for 82% af de 7-9-årige i 1993. Der er masser af plads i hus og have, men børn tilbringer meget af deres tid uden for hjemmet. Mindre børn tilbringer dagen i vuggestue, dagpleje og børnehave, mens de større opholder sig i skoler, fritidshjem og sportsklubber. Det vil sige, at børnene generelt opholder sig meget indendørs.

Udendørs rum giver gode muligheder for leg med masser af bevægelse, mens indendørs rum lægger op til lege, der er mindre fysisk udfordrende. Set i et historisk perspektiv har flertallet af børn brugt mere tid på at lege udendørs end indendørs, fordi pladsmangel og regler for orden og rod satte stærke begrænsninger for legen. Vilkårene var forskellige for bybørn og landbørn. I de større byer var børn henvist til at lege på sten og asfalt. Fra slutningen af 1800-årene blev der anlagt offentlige legepladser, men ellers kunne der leges på gaden, i byparkerne og eventuelt i ejendommenes gårde. På landet var der til gengæld gode muligheder for at lege på græs.

Danske familier var gennemgående mere børnerige frem til anden del af 1900-årene, end de er nu, og det er karakteristisk, at udendørs lege ofte er blevet leget i store grupper på 10-20 børn eller flere. Ældre børn har givet reglerne for de forskellige lege videre til de

små, og legene har rummet fysisk bevægelse og rigt samvær, men kun legetøj i beskedne mængder.

Typisk udendørslegetøj er fx talrige former for selvgjort legetøj. Hertil kommer bolde og tøndebånd, hinkestene og sjippetove, som alle lægger op til leg, hvor der konkurreres om at mestre kunsten. De sidstnævnte har flade stenfliser og asfaltbelagte gader som baggrund og hører derfor 1900-årene til. Legetøj, der kan bruges til transport – skøjter, rulleskøjter, løbehjul, cykler, kassebiler – indbyder til at udfordre grænserne for fart og bevægelse. Det samme gælder udendørs vinterleg med glidebaner, kælke, ski, sparkstøtting og skøjter. En række lege såsom skjul, tag-fat, røvere og soldater samt diverse sanglege har slet ikke fordret noget legetøj.

Legetøj kan ofte indgå i flere forskellige lege, men bestemte typer legetøj lægger op til bestemte typer leg. En del legetøj inspirerer til lege, der udforsker temaet at-være-voksen, fx dukker og bondegårde, pakhuse, købmandsbutikker, fabrikker, tank- og brandstationer og lægeudstyr.

Tinsoldater, påklædningsdukker og små legetøjsdyr har inspireret til, at en stor del af legen går ud på at stille legetøjet op. Når legetøjet er småt og skrøbeligt, er det små og velkontrollerede bevægelser, der kaldes på. Noget lignende gælder samleobjekter som muslingeskaller og sneglehuse, glansbilleder og frimærker etc. Nutidens børn opmuntres dagligt til at samle legetøj og legetøjssæt, som består af mange enkeltdele og ofte har børnefilm/tv som udgangspunkt. Også legetøj, som kendetegnes ved en vis mekanik og automatik, lægger i endnu højere grad op til lege, hvor det handler om at bruge hovedet og holde kroppen i ro. Princippet gælder lige fra sprællemænd til 1800-årenes cinemaskoper og dampmaskiner og videre til nutidens elektriske biler og de senere computer-spil og elektronisk legetøj.

Nutidens pædagogik har sine rødder i 1700-årene og i forskellige filosofier, der dels forholder sig til nationalstatens indretning og det moderne demokrati, og dels til principperne for den rette opdragelse af statens borgere. Med 1700-årenes pædagogiske filosofier

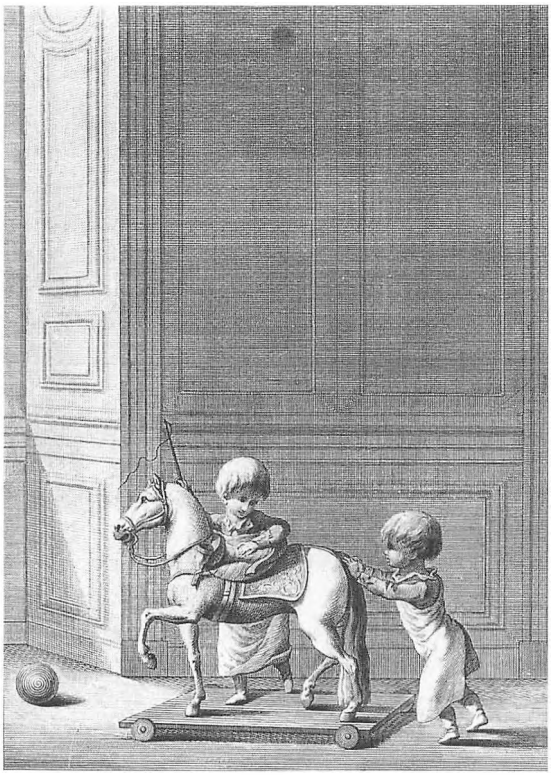

Fig. 6. I 1770'erne var den lille kronprins Frederik (senere Frederik VI) blandt de første i Danmark, der mærkede indflydelsen fra Rousseau. I prinsens første leveår styrede J. F. Struensee hans opdragelse og fik tegnet en række pædagogiske legesituationer af kronprinsen og hans legekammerat. Selvstændighed skulle børn lære ved at lege alene og løse konflikter uden de voksnes indblanding. Foto Nationalmuseet.

In the 1770s the little Crown Prince Frederik (later King Frederik VI) was one of the first children in Denmark to feel the influence of Rousseau. During the first years of his life J.F. Struensee controlled his upbringing and had drawings made of a number of educational play situations with the Crown Prince and his playmate. Children were to learn independence by playing alone and solving conflicts without interference from the adults.

fulgte en ny opfattelse af børn og barndom. Det selvfølgelige for et barn var ikke længere at blive voksen hurtigst muligt. Børn fik en ny status som små, selvstændige individer med ret til en barndom i leg og individualisme.

Den store pædagogiske klassiker er Jean-Jacques Rousseaus »Emile – eller om opdragelsen« fra 1762. De principper for opdragelse, som her blev fremstillet, understregede værdien af den personlige udvikling og legens store værdi i den tidlige barndom.

August Fröbel (1782-1852) var meget optaget af børns lege og af pædagogisk, Rousseauinspireret filosofi anvendt i praksis. Fröbel så barnet som et væsen med en særlig natur og var især interesseret i den tidlige barndom. Han satte i 1830'erne sine tanker i system og skabte ideen til en forskole, som han kaldte »børnehave«. Pædagogikken her understregede, at lystbetonet leg skulle være børnenes centrale aktivitet. Den første Fröbel-børnehave i Danmark blev åbnet 1870.

I tiden efter Anden Verdenskrig er der sket en kraftig vækst i antallet af pædagoger, der gennem deres arbejde i vuggestuer, børnehaver, skoler og fritidshjem har fået en voksende indflydelse på hverdagens børneleg og dens udvikling. Indtil ca. 1950 var børneinstitutioner ikke nogen selvfølgelig ting. Til gengæld steg antallet af daginstitutionspladser drastisk fra 30.500 i 1950 til 139.000 i 1970. I 1995 var ca. 74% af alle 1-5-årige danske børn på institution.

Den pædagogiske filosofi, der var mest udbredt i børneinstitutionerne frem til 1960'erne, var præget af stor respekt for det enkelte barns frie, spontane og selvstændige udvikling samt et fravær af straf og formaninger. I løbet af 1970-80'erne skiftede det generelle pædagogiske princip til en større læggen vægt på indlæring og på emneorganiserede aktiviteter.

Alle former for leg og legetøj er pædagogiske i den forstand, at de indgår som midler i en udviklingsproces. I takt med udviklingen af den professionelle pædagogik er der imidlertid også skabt ideer om, hvad der er pædagogisk »rigtigt« legetøj. Herved forstås legetøj, der er produceret med en bestemt (positiv) opdragelsesmæssig intention. Det er skabt ud fra ideer om, at godt legetøj skal være solidt og kunne holde til mange legetimer. Desuden skal det bruges til leg, som handler om at bygge og skabe. Klodser af træ og byggelegetøjet Meccano blev markedsført som godt pædagogisk legetøj allerede for 100 år siden. Med 1930'ernes funktionalisme fulgte også legetøj, der var produceret i forskellige rene træsorter og havde et solidt, funktionelt design. LEGO-legetøjet blev til i 1930'erne, men de LEGO-klodser af plastic, vi kender i dag, blev først produceret fra 1953. Børns byggeaktivitet suppleres i disse år med nye elektroniske, interaktive muligheder for kreativ udfoldelse såsom design af fx dukketøj og individuelt design og programmering af LEGO-modeller.

Drenge og piger har forskellige måder at lege og udtrykke sig på. De har hver deres interesser og leger ofte med forskelligt legetøj. Drenge og piger kan i nogle legesituationer fungere godt sammen, men i almindelighed

Fig. 7. Johannes og Ove leger med træklodser i vinteren 1920-21. Pædagogisk »rigtigt« legetøj er fremstillet til at bygge op og rive ned – igen og igen. Klodser – først af træ, siden af plastic og i alle størrelser – har været et gennemgående element. Foto Nationalmuseet.

Johannes and Ove playing with wooden blocks in the winter of 1920-21. »Educational« toys are made to build up and demolish – again and again. Blocks – at first in wood, later in plastic and of all sizes – have remained a constant feature.

har de ofte svært ved at lege sammen. Det virker på mange måder som to adskilte verdener: »drengenes verden« og »pigernes verden«.

Pigers lege har hovedsageligt været orienteret mod hjemmet og den nære verden, med fokus på fællesskab og intimitet. Deres traditionelle legetøj har bestået af dukker og deres udstyr samt dukkehuse, dukkestuer og dukkekøkkener med diverse tilbehør. Drenges lege har derimod været mere dynamiske og ofte rettet mod den ydre verden. Det mest populære drengelegetøj var heste, hestestalde og pakhuse, soldater, skydevåben og andet krigslegetøj samt biler. Dette stereotype kønsrollemønster i legen har gjort sig gældende helt op til i dag. Pigers største interesse er stadig dukkelege og drenges forskellige typer krigslegetøj.

Pigers og drenges legetøj adskiller sig imidlertid ikke væsentligt i de første barneår. Rangler, bolde, bamser og andre tøjdyr, som er noget af det første legetøj, et lille barn stifter bekendtskab med, er ikke kønsbestemte. Overalt i verden og langt tilbage i tiden har småbørn leget med rangler og hjemmelavede bolde af klude, uldgarn, hår og andre materialer, mens bamser og andre tøjdyr er et forholdsvis nyt fænomen. Fra 1880'erne fremstillede legetøjsfirmaer i Europa og USA forskellige tøjdyr, fx hunde, katte, kaniner og elefanter; produktionen af bamser startede først i begyndelsen af dette århundrede. De to legetøjsfabrikanter Morris Michtom fra USA og Margarete Steiff fra Tyskland fik samtidig ideen til produktionen af »teddybjørne«, og siden har den bløde plysbjørn været de mindste børns mest populære kæle- og krammedyr. Af andet småbørnslegetøj for aldersgruppen et-to år kan nævnes trækdyr på hjul, byggeklodser, puslespil og billedbøger.

Fra to-treårsalderen begynder børn at udvikle kønsidentitet og opdager, at der er forskel på de to køn og deres interesser. Drenges og pigers legeformer er som sagt forskellige, og de foretrækker ofte kønsspecifikt legetøj. I 1950'erne eksisterede stadig holdninger, som satte begrænsninger for, hvilke typer af legetøj der var acceptabelt for henholdsvis drenge og piger. Især blev drenge udsat for hån, hvis de viste større interesse for at lege med dukker; det blev opfattet som »umandigt«. Der er sket en holdningsændring, som har bevirket en opblødning af de fastlåste kønsrollemønstre. I dag forsøger de fleste forældre at praktisere ligestilling i børneopdragelsen. Alligevel vælger drenge og piger forskellige typer legetøj, og de leger mest med børn af deres eget køn.

Noget legetøj vedbliver med at være lige populært generation efter generation. Det indeholder noget, som har væsentlig betydning for børn. Dukken er en sådan form for legetøj. Dukker kendes fra oldtiden, men har været brugt i andre sammenhænge end som legetøj. Fra 1400-årene kendes dukkemagere i Nürnberg, som fremstillede trædukker, og fra 1500-årene udbredes kendskabet til legedukken gennem de mange afbildninger, hvor små piger er blevet fremstillet sammen med deres dukke. Overalt har dukker spillet en central rolle i pigers lege. Dukken forestiller et lille menneske, og den er derfor et særligt stykke legetøj, som piger kan identificere sig med. Den er både en fortrolig ven og samtidig et barn, der skal passes og plejes. Piger har leget med andet end dukker, men dukkebørnene og deres mangfoldige tilbehør fylder meget i pigernes verden og rollelege. Dukker er blevet fremstillet af forskelligt materiale. De varierer i størrelse, form og udseende. Nogle er hjemmelavede og simple, mens andre er elegante og kostbare købedukker. Piger i velstående hjem havde ofte mange forskellige dukker, også mere simple typer. Blandt disse var pigens yndlingsdukke, som hun til daglig legede med, sov med og krammede. Det var aldrig »søndagsdukken« eller de andre fine dukker, som kun blev taget frem for at blive leget med ved særlige lejligheder.

I 1800-årene forestillede de fleste dukker voksne kvinder, ofte klædt efter den nyeste mode, komplet fra inderst til yderst. Særlig elegante var de kostbare pariserdukker, der havde deres storhedstid fra ca. 1860-90. Til dukkelegen brugtes en mangfoldighed af tilbehør: miniaturemodeller af køkkenredskaber, komfurer, spisestel, glas, bestik etc. Gennem legen med pasning og pleje af dukkebørnene og deres udstyr har piger fået kendskab til madlavning, borddækning, syning, tøjvask og strygning – aktiviteter, der hørte til den

traditionelle kvinderolle som moder og husmoder.

I begyndelsen af 1900-årene blev babydukker populære, og interessen for denne dukketype fortsatte indtil 1950'erne. Den langbenede og slanke teenager-dukke Barbie blev lanceret i 1959. Hendes ungdommelige krop og smarte, moderigtige udstyr repræsenterede et nyt æstetisk ideal, der appellerede til pigers fantasi og drømme. Barbiedukkens popularitet er ikke aftaget. Tværtimod er hendes garderobe og tilbehør vokset i omfang, så hun har tøj til enhver tænkelig lejlighed eller aktivitet, hvilket fortsat opfordrer til en ny spændende iscenesættelse af Barbie og til at lege varierede rollelege med dukken. Trods sin »alder« på næsten 40 år er hun blevet ved med at være moderne og derfor attraktiv.

Små drenge leger også med dukker, men ofte taber de interessen for denne legeform efter de første par år. I 1970'erne opfandt man Action Man-figurerne, en ny dukketype udstyret med forskellige slags militæruniformer og andet tøj af interesse for drenge. Disse dukker produceres fortsat i nye udgaver med forskellige skydevåben eller jagerfly, motorcykler etc. som tilbehør.

Hesten var i mange år populært drengelegetøj. Så længe den var det vigtigste transportmiddel og blev brugt som trækdyr på landet, har drenge leget med heste på hjul, kæpheste, gyngeheste og andre typer legetøjsheste. Legen med kæphest går helt tilbage til middelalderen og har været udbredt overalt. Den var enkel at fremstille; en kæp med en stump snor til tøjr var nok til, at man kunne ride på kæphest. De fine kæpheste havde udskåret hoved og hals forsynet med manke. Gyngehesten kendes fra 1600-årene. Den var et mere eksklusivt stykke legetøj og er mest blevet brugt indendørs. Nationalmuseets ældste gyngehest, der er dateret 1788, er af en særlig type med høje, massive gænger. Den nyeste er en Kay Bojesen-gyngehest af umalet træ fra 1950'erne. Cyklehesten af træ med hjul under kom frem omkring 1910 og var populær, indtil den trehjulede barnecykel vandt udbredelse. Legen med heste og stalde har været lige så yndet for drengene, som dukker og dukkehuse har været for pigerne. For drenge

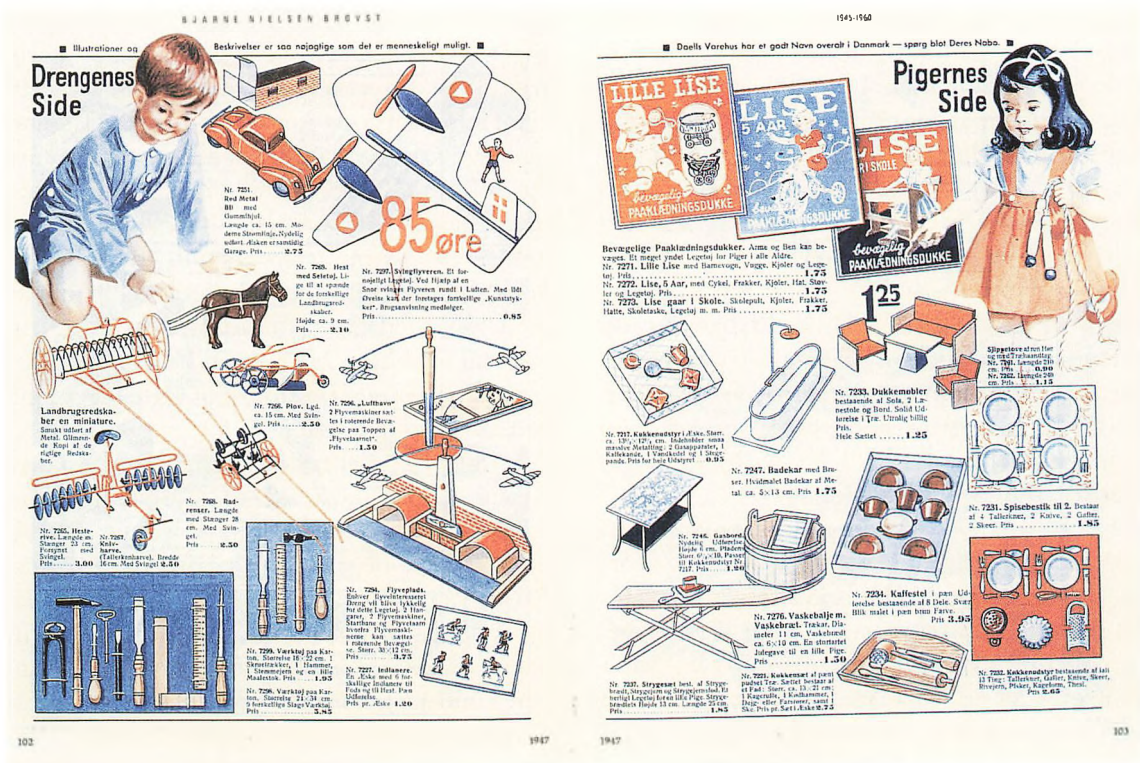

Fig. 8. Illustration fra Daells Varehus katalog 1947.
Illustration from the Daells Varehus mail order catalogue, 1947.

Fig. 9a. »Bamse« af gult plys er Nationalmuseets ældste bamse. Den er fra begyndelsen af 1900-årene. Foto Nationalmuseet.

A teddy-bear of yellow plush – the National Museum's oldest teddy.

Fig. 9b. Lizzie med sin dukke og »Bamse« ca. 1928. Hun fik bamsen i julegave 1923, halvandet år gammel. Den har siden været hendes tro følgesvend og ven gennem hele livet indtil 1995, hvor den blev givet til museet. Foto Nationalmuseet.

Lizzie with her doll and »Teddy« around 1928. She was given the teddy-bear as a Christmas present in 1923, at the age of eighteen months. It remained her loyal companion and friend throughout her life until 1995, when it was given to the National Museum.

på landet var det naturligt at lege »bondegård« med heste, køer og andre dyr, som i almindelighed bestod af udskårne træpinde i varierende størrelse forsynet med en stump snor. I byerne, hvor drenge ofte havde mere købelegetøj, fandtes mange forskellige former for hestetrukne arbejdsvogne og køretøjer til legebrug. Da biler og jernbanetog afløste heste og hestevogne som transportmiddel, blev disse ting ligeledes drenges foretrukne legetøj. Især har bilerne vundet stor popularitet som drengelegetøj i løbet af dette århundrede. Til gengæld har heste siden 1950'erne fået en central betydning i pigernes verden, både som rideheste og legetøjsheste. Serien »My Beautiful Horses«, kendt fra tv, er i dag en populær legetøjsartikel til piger.

Krigslegetøj er sandsynligvis det mest typiske drengelegetøj, og det har næsten udelukkende været brugt af drenge. Krigen på stuegulvet findes i mange udgaver og føres med utallige våben. Tidligere var det især tinsoldater og fæstninger, som drenge legede med. I dag er legetøjskrigen ført ud i verdensrummet og handler om stjernekrig.

Både drengenes krigslegetøj og pigernes dukker har ændret sig typemæssigt gennem tiden, men interessen for at lege de meget kønsspecifikke krigslege og dukkelege har ikke ændret sig.

Fig. 10. Sangleg i Helsingør 1951. Fraværet af legetøj gælder mange lege, der er bygget op omkring sange, gæt, rim og remser. Den slags lege er ligesom bold-, sjippe- og hinkelege blevet formidlet mundtligt fra den ene børnegeneration til den næste. Disse former for leg er reduceret betragteligt i antal fra 1960'erne og frem. Foto Nationalmuseet.

A singing-game in Helsingør in 1951. Toys are absent from many games that are built up around songs, guessing, jingles and rhymes. These kinds of games – like ball games, skipping and hopscotch – were passed on orally from one generation of children to the next. But their number has been reduced considerably since the 1960s.

I løbet af 1900-årene er legetøj blevet særdeles efterspurgte objekter ikke kun på museer, men også blandt privatpersoner. Det er ikke børn, der samler på elektriske tog, Steiff-bamser og seriefigurer. Blikbiler, rigt udstyrede dukker og glansbilleder sælges for utrolige summer på auktioner verden rundt. Nyere plasticgenstande som Mickey Mousehoveder, power-rangers figurer, tidlige tamagochis og McDonalds Happy Meal-figurer er allerede efterspurgte blandt samlere og sælges til skyhøje priser. De store legetøjsfirmaer har i de senere år også produceret eksklusivt legetøj til voksne forbrugere.

Nationalmuseets nuværende legetøjsudstilling formidler legetøj, der er indsamlet i tiden frem til midten af dette århundrede, og som især afspejler den voksne samlers blik. Meget af det nyere legetøj er imidlertid indsamlet og udstillet, fordi det repræsenterer forskellige former for børnekultur i Danmark. Nationalmuseet har stadig en af landets bedste legetøjssamlinger, og der er gode muligheder for, at den også vil være det i næste århundrede.

LITTERATUR

Jens Sigsgaard og Ib Varnild (red.): *Det legede vi med ... gammelt legetøj i Danmark*. København 1983. »Leg og legetøj«. Temanummer af *Arv og Eje*, København 1978. Holger Rasmussen: *Gammelt dansk legetøj I selv kan lave*. København 1980. Erik Sigsgaard: *Om børn og deres virkelighed*. København 1979. Jane Fredlund: *Så lekte vi*. Västerås 1973. Karl Gröber: *Kinderspielzeug aus alter Zeit*. Berlin 1928. 2. Ausg. Hamburg 1965. »Leka för livet«. *Fataburen 1992. Nordiska Museets och Skansens Årsbok, Stockholm 1992.*

SUMMARY

Toys – their World

The National Museum's thematic exhibition »Toys – their World« shows the large collection of old and slightly more recent toys acquired over the past century by the Museum's Department of Modern History, the former Dansk Folkemuseum. The toys were collected on the basis of what they can tell us directly and illustrate indirectly about the changes over time in views of children and their upbringing. Information on the function of the toys and on the children's personal relationships with toys has been made an integral part of the collection.

Toys have been sold commercially at Danish markets since the seventeenth century. Then they were wooden German toys, bought and retailed by merchants from Nuremberg. Toys in other materials also came from Germany, which until World War II was the main supplier of toys to Denmark. Danish wooden toys were produced from the beginning of the twentieth century – for example Kay Bojesen's wooden models and the LEGO wooden toys from 1932. After the War toys became ordinary consumer goods. They were produced in a global division of labour and mainly sold in supermarkets and retail chains.

The living conditions of children determine how much time they can spend playing: for many people, bought toys were something exclusive until well into the twentieth century. Instead children made their own toys from natural materials or with the help of family members. Today many children have their own rooms, but spend much of their time outside the home, often indoors in institutions and clubs. In the past most children spent more time playing outdoors. They played in large groups according to rules that were passed on by the older children. Some typical outdoor toys like balls, hoops and skipping ropes invite competition in mastering the art; others, like roller skates, scooters and soapbox carts invite the children to challenge the limits of speed and motion.

Pedagogical ideas about childhood, play and toys have their roots in the eighteenth century. A new perception of childhood arose; children acquired the status of independent individuals. In the 1830s August Fröbel created the idea of kindergartens, where the central activity of children was to be play. This philosophy was widespread until the 1960s, then greater importance was attached to learning and thematically organized activities. All toys are »educational«, because they are involved in a process of development, but »educationally correct« toys are produced with a particular didactic intention.

A major theme of the exhibition is the difference between boys' and girls' toys. The games of the girls focused on the home and the close world, while those of the boys were more dynamic and often addressed the world outside the home. This gender role pattern still exists, despite changes in the role patterns of the adults and the greater equality in child-rearing. In the first years of childhood there are no great differences between girls' and boys' toys, but from the age of two or three the children begin to develop gender-specific toys, and play mostly with children of their own sex. For the girls the doll has played a major role generation after generation all the way to the Barbie doll of today, which was launched in 1959. The girls' dolls and the boys' war toys have changed in type, but the interest among the children is the same.

Messeoffer, gralsriddere og snakkekvinder

Genfundne og nyopdagede kalkmalerier i Ølsted kirke

Af Ebbe Nyborg og Mette Kristine Jensen

I et dejligt bakkeland, ridende på en spids højtop, ligger Ølsted kirke med vidt udsyn over Horsensegnen. Kirkens kerne, skib, kor og en udvendigt tresidet apsis (korrunding), er en velbevaret bygning af kildekalk eller »frådsten«, som var det foretrukne materiale i stenbyggeriets første tid, og som ikke mindst kunne hentes i mange østjyske kildevæld. Af denne porøse, letbearbejdelige sten opførte man omkring 1100 områdets ældste storkirker: den ældre domkirke i Århus (nu Vor Frue, krypten er bevaret), klosterkirken i Venge og den ejendommelige kirke i Tamdrup, der er synlig fra Ølsted, knejsende op imod Jyllands største højdedrag.

Alle de nævnte storkirker blev tidligt udsmykket med romansk kalkmaleri, der også er afdækket og konstateret i påfaldende mange af egnens mere almindelige sognekirker fra 1100-1200-årene, ikke mindst i bygninger af frådsten. I Ølsted dukkede sådanne malerier op ved en restaurering i sommeren 1929, da man samlede undersøgelsen om apsidens halvkuppelhvælv og korbues underflade – to steder, hvor der erfaringsmæssigt er særlig god mulighed for at finde tidligt maleri bevaret. I apsiden var pudslaget imidlertid meget medtaget og forvitret, og der kom ikke andet frem end »en righoldig samling hesteben malet op i rødbrune konturer«. Samme efterår foretog konservatorerne Eigil Rothe og Egmont Lind fra Nationalmuseet i fællesskab en fuldstændig afbankning af korbueunderfladen, men ifølge Linds indberetning med magert resultat. Nok sås »buen fra kragsten til kragsten« at have været smukt dekoreret, men også her var pudslaget medtaget, ligesom »svære brud og smårevner gennemskar de i forvejen meget svage malerirester, som det ikke er muligt at beskrive i detaljer, da sådanne var ganske udviskede«.

Det, som sås, var en fremstilling af Adams og Evas sønner, Kain og Abel, i færd med de ofre, der som bekendt førte til Kains mord på sin broder. I nord stod »Abel bærende på et lam«, i syd Kain, som ligeledes bar på »noget«, som dog ikke kunne erkendes, »men man kunne sikkert gå ud fra, at det har været et neg«. Begge figurer stod i felter, som var omgivet af arkitekturmaleri i form af »et slankt tårn med spir og sammenbundne med et romansk buestik«. Over Kainsbilledet sås en djævel – en »lille ejendommelig mandsling med spidse ører og siddende på hug« – mens et andet »figurligt symbol, men i nok så from betydning«, kun lige lod sig spore over Abel. Øverst i midten nævnte Lind »rester af en cirkelformet indramning, som sandsynligvis har omsluttet et Kristushoved«. Alt stod dog så medtaget, at enhver tanke om restaurering måtte anses for udelukket. Øjensynlig fandt man endog malerirester for svage til, at en fotografering ville lønne sig. I hvert fald skete ingen aftegning eller fotografering, før det fundne atter blev overkalket.

Trods det beskedne kendskab til kirkens gamle dekoration har den spillet en vis rolle i senere kunsthistorisk diskussion. I Poul Nørlunds og Egmont Linds grundlæggende værk, »Danmarks romanske Kalkmalerier« fra 1944, kunne de fundne »hesteben« således knyttes sammen med en hel stribe jyske fremstillinger af ryttere og rytterkampbilleder, således i Ål, Højen, Tulstrup, Todbjerg og Hvejsel kirker. Der var altså i sig selv intet overraskende ved iagttagelsen af hesteben i Ølsted. Men Poul Nørlund og Egmont Lind betegnede med god grund tanken om et rytterbillede i selve kirkens apsis som »mærkelig«. Her, lige over alteret, måtte man jo forvente fremstilling af den tronende guddom, *Majestas Domini*, eller af et andet centralt kristent motiv.

Også den beskrevne fremstilling af Kains og Abels ofre lod sig føje smukt ind i en jysk tradition for anvendelse af dette motiv netop i

Fig. 1. Ølsted kirkes frådstensmure har rester af en særegen vinduesindfatning med rundbuede blændinger, der er ført helt ned til soklen. Våbenhus og tårn er sengotiske tilbygninger, løgspiret opsat midt i 1700-tallet som markering af Gerhard de Lichtenbergs kirkeejerskab.

The well preserved tufa-built Ølsted Church has remains of simple arcading.

kirkernes korbuer. Nærmest kunne scenen knyttes til en lignende i den lidt sydligere Engum kirke, hvor man finder tilsvarende arkitekturindfatning og ganske det samme træk, at en engel/djævel modtager brødrenes oprakte offergaver (fig. 5a-b). Dette element måtte anses for senromansk og henføre ikke blot Engums, men også Ølsteds malerier til tiden efter 1200, da også jydernes forkærlighed for ryttere og rytterkampbilleder kulminerede.

Siden har Søren Kaspersen i en større undersøgelse 1983 af Kain- og Abelmotivet i dansk romansk kalkmaleri betonet ligheden mellem motiverne i Ølsted og i Engum, hvis dekoration fremtræder i Jacob Kornerups hårde opmaling fra 1897 (fig. 5a), men kendes fra en lille skitse udført forinden (fig. 5b). Søren Kaspersen fandt overensstemmelserne så klare, at samme malere måtte formodes at have virket i begge kirker. Og han har fremdraget den teologiske baggrund for offermotivet og dets nære relation til messeofferet – som vi skal vende tilbage til.

Som vanligt på egnen har Ølsted kirke i årtierne hen imod 1500 fået indbygget hvælv af tegl, ét i koret, tre i skibet (fig. 2a). Og på den nordre hvælvpille mellem skibets to østlige fag har siden 1968 stået en kalkmalet bispehelgen fremme – et tegn på, at der i kirkerummet har været ikke blot en romansk, men også en sengotisk udsmykning. Hvad der i øvrigt måtte skjule sig under kalken, var uvist, indtil det i 1995 blev besluttet at istandsætte kirkerummet.

Allerede året før havde Nationalmuseet besigtiget forholdene og konstateret, at der i de seneste hvidtninger havde været tilsat et bindemiddel, formentlig af syntetisk art. En sådan behandling har ofte som direkte konsekvens, at det ikke mere er muligt at kalke på traditionel vis. Og på længere sigt hæmmes den naturlige fugtvandring med nedbrydning af såvel selve murværket som kalk- og pudsla-

gene og deres eventuelle kalkmalerier til følge. Yderligere var den nederste del af bygningen behandlet med koldtflydende asfalt efterfulgt af en stærkt cementholdig puds. Denne, samt de yderste hvidtelag, måtte derfor fjernes, hvilket imidlertid ikke var muligt uden at fjerne ældre lag helt ind til de middelalderlige.

Da det viste sig nødvendigt at gå så radikalt til værks, måtte museet udnytte denne sidste chance for en undersøgelse og dokumentation af rummets kalk- og pudslag i deres indbyrdes sammenhænge. Målet måtte være så vidt muligt at danne sig et billede af, hvordan kirken og dens dekorationer havde taget sig ud gennem århundrederne.

Den oprindelige del af bygningen er som nævnt af frådsten. Og forneden på skibets nordvæg blev der konstateret murværk i såkaldt sildebensmuring, dvs. flager i vekselvise, skråtlagte skifter (som et sildeskelet), et fænomen, der ofte forekommer i frådstensbyggeri. Ligeledes på nordvæggen fandtes et område, hvor det kunne konstateres, at der på den oprindelige opmuringspuds var indridsning i kvadermønster (fig. 2b), som må have været bygmesterens måde at aflevere sit arbejde på. Ingen pudsning herpå var øjensynligt gået forud for rummets ældste maleripuds. Da bygningen meget vel kan stamme fra begyndelsen af 1200-årene, og de romanske malerier – som vi skal se – må være malet omkring 1225-50, har rummet næppe stået længe færdigt, før malerne er rykket ind.

På baggrund af oplysningerne fra 1929 – og vor erfaring med sådanne genafdækninger – måtte det forekomme ret sikkert, at der ikke ville vise sig at være stort igen af de interessante romanske malerier. Men her gemte der sig en overraskelse. Atter afdækket viste korbuen sig i væsentlig bedre stand, end man kunne forvente – så velbevaret, at dens maleri og andre nyfundne fragmenter af samme udsmykning lod sig smukt bevare i kirkerummet som et interessant bidrag til forståelsen af den jyske kunst på Valdemar Sejrs tid. Da det drejer sig om jomfrueligt maleri, der aldrig har været istandsat, besluttedes det at lade det fundne stå uden farveretouchering eller komplettering – med de mange, nødvendige pudsreparationer indtonet, så de fremstår så neutralt som muligt. Også nogle nyfremkomne malerier, som hører til kirkens sengotiske udsmykning, konserveredes, mens andre var så ødelagte, at de efter undersøgelse og fotografering atter er tildækket med et pudslag.

Den romanske dekoration er lagt på et ret tyndt pudslag (ikke over 1 cm), hvis mørke, brunlige farve eventuelt kan skyldes anvendelse af brændt frådsten som en del af bindemidlet. Direkte på den glittede puds synes malerne kun at have gjort en første inddeling og skitsering, bl.a. som ridsning, mens selve maleriet er udført på et tyndt kalklag – atter et 1200-talstræk. Det kan være denne ikke ganske let gennemskuelige teknik, der 1929 gav Egmont Lind opfattelsen af, at maleriet, selv hvor det var bedst bevaret, stod »overtrukket med en kalkhinde«. Nu er hovedsagelig rødbrune farver og konturer i behold, således at vi især er henvist til at opleve malerierne gennem deres fortegning. Herudover ses dog bl.a. rester af rødt (mønje) og klart blåt (lapis lazuli?), ligesom det lader til, at man – som nok et 1200-talstræk – har beriget udsmykningen med en vekslende baggrundsfarve. For bedst muligt at få også de svageste aftegninger frem er der i Ølsted brugt ny teknik i forbindelse med natlig, ultraviolet fotografering, idet den er blevet kombineret med forudgående befugtning. Resultatet ses ved sammenligning af korbuens topmedaljon, et af de bedst bevarede partier, fotograferet dels på denne måde efter finafdækning (fig. 3a), dels på normal vis efter maleriets endelige istandsættelse (fig. 3b). Kristusguden troner frontalt med livets åbne bog sat mod knæene og højre hånd løftet til velsignelse imod sognefolket og til modtagelse af Abels oprakte offerlam. Blikket er strengt med pupillerne helt inde ved næseroden, ørerne udstående (det højre ses), fuldskægget kort, og især den ultraviolette optagelse viser en fin tegning i den lange, bølgende hårpragt. Tunikaen har ved halsåbningen en mønstret prydbort, og om den løftede albue dannes stiliserede, vifteformede folder, der forstærker bevægelsen i håndens magtfulde gestus. Denne effekt underbygges ved det lille raffinement, at korsglorien og andre dele nok overlapper medaljonens indre (oprindelig blå) randstribe – men at alene håndens to fingre bryder den ydre.

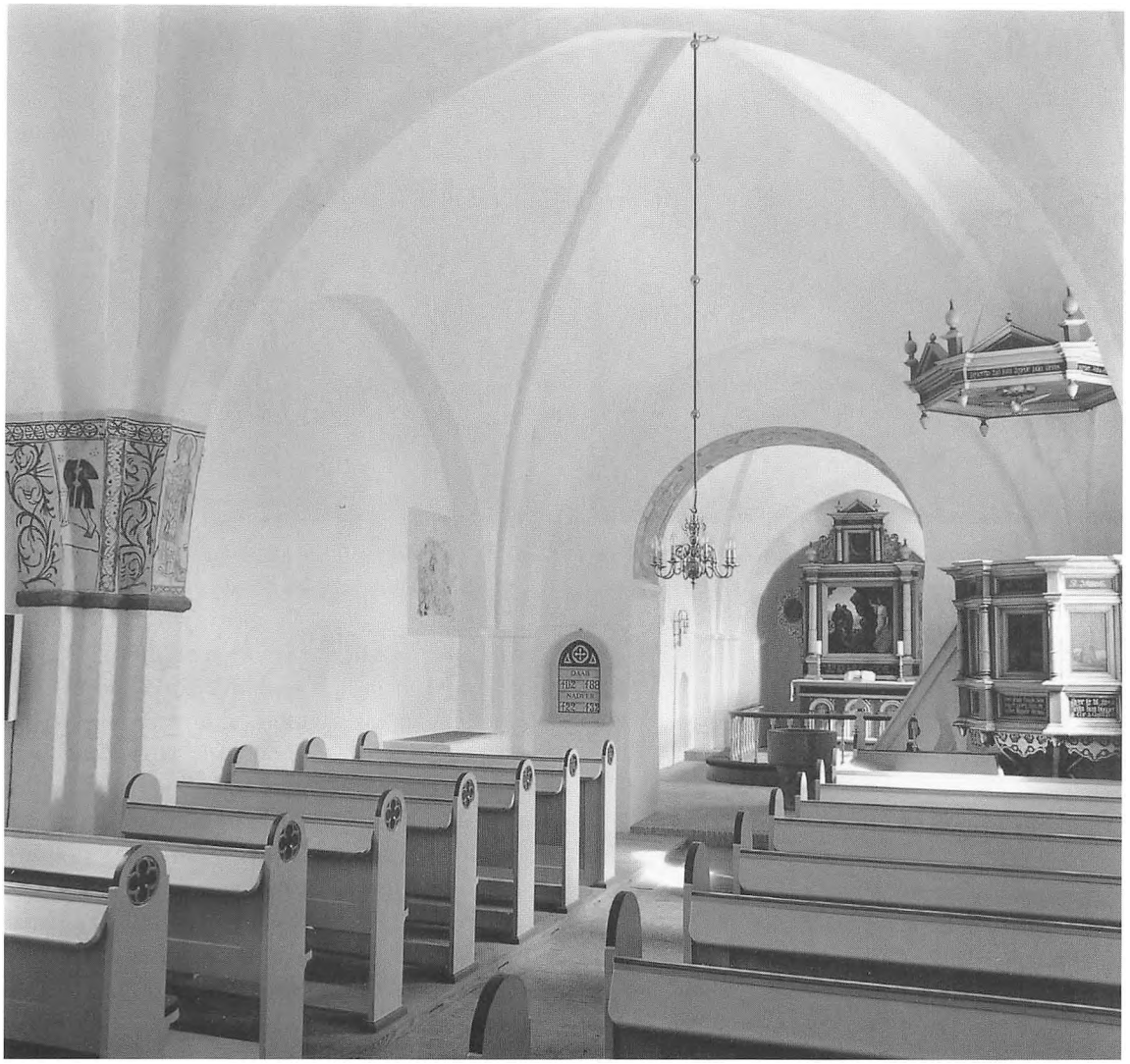

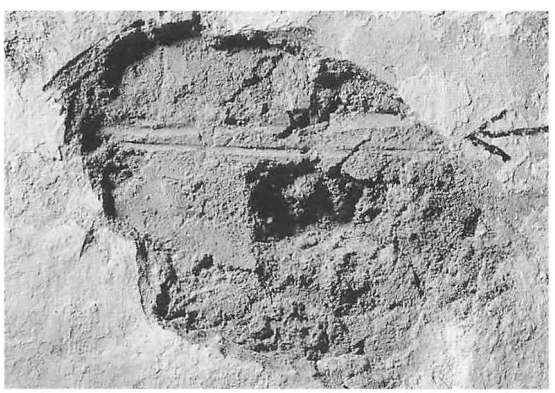

Fig. 2a-b. a. Kirkens indre efter restaureringen 1996 set mod korbuen, hvori man aner senromansk maleri, der i det oprindelig fladloftede rum dækkede alle vægge. På nordvæggen og dens hvælvpille ses rester af sengotisk dekoration fra omkring 1500. b. Væggens første opmuringspuds med kvaderridsning, set gennem et hul i den romanske maleripuds på skibets nordvæg.

a. The interior of the church after restoration in 1996, view towards the rood arch with Late Romanesque painting. On the north wall and its vault pillar are remains of Late Gothic decoration from about 1500.
b. The first masonry plaster.

I korbuens nordside under en rig arkitekturarkade står Abel (fig. 4) og løfter i begge hænder sit offerlam op foran brystet. Hans ben er bredt satte med svagt bøjede knæ, kjortlen knælang med halsbort og bælte, og den åbenstående, lidt længere kappe er ført op over venstre underarm. Herved er stoffet respektfuldt lagt under offerdyret, der ved sin ranke, næsten løveagtige statur genkalder det Guds- og Korslam, som det symboliserer. Hovedsagelig takket være det ultraviolette lys lader Abels næsten bortslidte hoved sig ane. Det

Fig. 3a-b. Korbuens topmedaljon, til venstre (a) urestaureret ved UV-lys, til højre (b) færdigrestaureret.
Top medallion in the rood arch. Left (a) before conservation, photograph with UV light; right (b) after conservation.

Fig. 4. Abels offer før istandsættelse. UV-foto.
Abel's offering before conservation.

har været vendt op imod medaljonen og en skråt nedfarende engel, der fornemmes med hovedet lige over buen, vingerne i vejret og armene strakt frem mod lammet, så den højre netop bryder bueslaget. Især når det gælder englen, kan nogen støtte hentes i en sammenligning med fremstillingen i Engum (fig. 5a-b), hvor motivet dog er vendt om, idet Abel her vender sig imod koret og ikke som i Ølsted imod skibet. Jævnførelsen viser også, i hvor høj grad Engummaleriet bærer præg af Jacob Kornerups opmaling 1897, og hvor meget mere der kan hentes ud af selv nok så ødelagte originalfragmenter som Ølsteds. Her ses bl.a. rester af fint højlys på Abels fingre og kjortelsøm, hudfarven har været orangerød, og arkitekturen udviser spor af en raffineret farvechangering ved vinduerne.

Sådanne detaljer er der flere af i syd, hvor Kain står ganske som Abel og holder sit offerneg op (fig. 6a-b). Især hovedet er bedre bevaret (fig. 6b), langstrakt, med et næsten lysende højre øje og i øvrigt en ansigtstegning som i topmedaljonen. Hertil hører ligeledes de udstående ører, der med lidt god vilje også erkendes hos Abel, og som åbenbart har været en specialitet for malerværkstedets leder eller hans forlæg (et illumineret håndskrift?). Kappen, der nu fremstår i en lys farvetone, har spor af en stærkt blå, de dodenkoprøde strømper har haft mønster i en mere brunlig farve, og af bæltets to bånd har det ene en

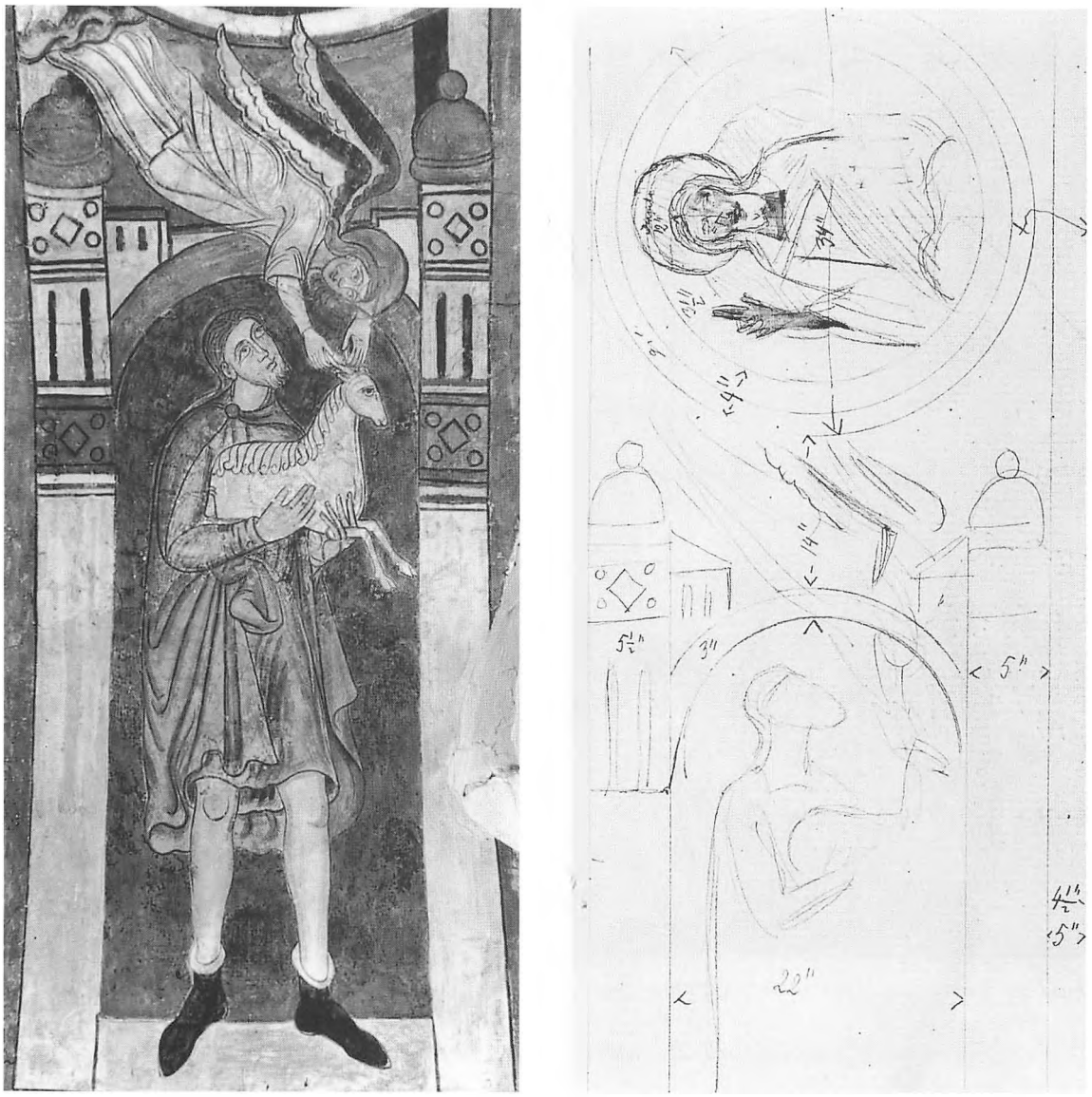

Fig. 5a-b. Abels offer i Engum kirkes korbue. Til venstre (a) maleriet efter Jacob Kornerups restaurering og opmaling 1897, til højre (b) hans forudgående skitse af det 1896 fremdragne. Af Kainfiguren var intet i behold. Foto Egmont Lind, skitsen i Nationalmuseet.

Abel's offering painted in the rood arch of Engum Church. Left (a): After Jakob Kornerup's repainting, 1897. Right (b): His preliminary sketch of the painting uncovered in 1896. Nothing was left of the Cain figure.

dekomponeret brunorange farve (oprindelig mønjerød?), det andet en mørk dodenkoprød med hvid kant.

Særlig interesse knytter sig til djævelen ovenover (fig. 6b), der som bemærket af Rothe 1929 har lange spidse ører og sidder på hug – i en nok så uhøvisk stilling. Kroppen, de korte arme og velformede fødder er ganske menneskelige, men hovedet røber den onde ved efter den ældre middelalders tradition at fremtræde nærmest som en antik fauns; djævelen vises således som et i sidste ende romerskinspireret, falskt og hedensk gudebillede. Venstre hånd holder djævelen foran skridtet, mens højre rækker Kain en stav – utvivlsomt det mordvåben, han snart skulle bruge mod sin broder.

Men denne djævel er ikke alene i kirken. Under Kain, neden for korbuens kragbånd (med cirkelornament), er nu afsløret et billede (fig. 7), som ikke var fremme 1929. Det viser en anden, mere dyrisk djævel, der holder et

Fig. 6a-b. Kains offer, helhed i UV-lys (til venstre) og udsnit med den modtagende djævel, som rækker mordvåbnet ned til ham.

Cain's offering. Whole painting (left) and detail with the receiving devil, handing the murder weapon down to him.

stort stykke pergament udbredt foran sig og med sin højre »pote« er ved at skrive eller måske peger ind på det, mens fjæset er vendt imod to fornemt klædte kvinder, der står tæt sammen. Man bemærker, trods maleriets skader, djævelens lange kløer, behåring og småkrøllede hale samt det forhold, at der tilsyneladende intet står på pergamentet – måske dog som en følge af bevaringstilstanden. Påfaldende er også kvindernes særegent høje, koniske hovedtøj, hvortil øjensynligt hører det stramme hagelin, der slog igennem med 1200-årenes mode, og som hæmmede talen – i overensstemmelse med den høviske konvention, at kvinder tav eller talte meget lidt i mænds selskab (jævnfør også fig. 11).

I Ølsted hindrer hagelinet dog ikke kvinderne i at snakke. For der er næppe tvivl om, at vi står over for en sjældent tidlig fremstilling af legenden om de skvaldrende kirkekoner, hvis snak under messen nedtegnes af djævelen til brug på regnskabets dag. Historien kendes tidligst nedskrevet i en prædikensamling af den franske biskop Jakob af Vitry (død 1254), der beretter om en præst, som under gudstjenesten så en djævel trække med tænderne i et stykke pergament. På præstens spørgsmål, hvorfor, var djævelens svar, at den måtte notere al den sladder, der lød i kirken – og dertil var pergamentet for lille og måtte strækkes! Da præsten nu fortalte sin oplevelse for menigheden, angrede den, hvorved djæ-

velen atter måtte slette sine optegnelser. En lidt anden version optræder hos teologen Vincens af Beauvais (død ca. 1264). Her ser en gejstlig en abelignende djævel, der sidder i en vinduesåbning og noterer kvindesnak i kirken. Da djævelen vil vende sig, falder den ned, hvorved klerken kommer til at le. Endelig kendes fra omkring 1300 varianter, hvor djævelens riven får skriveskindet til at revne, således at den taber balancen, falder ned – og ved pergamentets bristning mister alt det optegnede. Hvordan den fulde historie kan have lydt i Ølsted, skal vi vende tilbage til.

I apsis tillod omstændighederne ingen nærmere undersøgelse eller konservering, men der sås nok til både at bekræfte de mange hesteben – og hertil at føje yderligere et par iagttagelser. Rester af hesteben fremkom således omkring midtvinduet, tydeligst i syd (fig. 8a), hvor der over en perspektivisk bort sås to lyse bagben på vej bort fra vinduet. Foran og delvis over dem sås et rytterben (med stigbøjle), lidt af et hesteklæde samt det meste af hestens hoved. Der har altså ikke blot været tale om heste, men (som venteligt) om ryttere. Den, der kunne erkendes, red mod syd fra vinduet uden at rage stort op over det, hvorved der vel over de formodede mange rytterne har været plads til endnu et – ukendt – motiv i selve apsishvælvet.

Hvælvindbygningen og århundreders reparationer havde kun sparet meget lidt af det romanske maleri på væggene. Men i koret, til hvis sidevægge der har hørt rundbuede nicher og to gange to vinduer, lykkedes det at afdække og istandsætte et parti vestligst på sydvæggen, delvis afskåret af hvælvingen (fig. 9). Her ses rester af to billedfriser, adskilt ved en spinkel frynsebort. Af øvre frise er bevaret det nedre af en person i fodsid dragt, stående barfodet med let kropssvaj og vægten hvilende på den ene fod. Han står østligst og vender sig formentlig mod vest, hvor der til scenen må høre nogle klædefolder fra en eller flere andre. I nedre frise ser man dele af to gange to ryttere, tydeligvis ædle riddere (eller fyrster?), der rider parvis mod vest i hver deres felt. De to heste nærmest beskueren fremtræder hvide og dækker delvis de to bagvedtravende mørke gangere, hvorved dyrene tegnes som elegant dobbeltkontur. På de vestligste heste ses smukt flettede haler, og ved de østligste bemærkes skaberakker med lange tunger, ligesom der her er noget mere i behold af rytterne. Den fjernestridende vender sig som i samtale mod sin ledsager, der har lagt hovedet værdigt tilbage og løfter højre hånd til en formentlig talende gestus. Begge bærer hovedtøj, der har mindelser om kroner, men som dog snarest må opfattes som hjelme.

Fig. 7. Kirkekvinder og en djævel, der skriver eller peger på sit pergaments notater. Maleri i korbuen under Kain efter konservering.

Women in church and a devil writing or pointing to his notes on parchment. Painting in the chancel arch below Cain after conservation.

Af fragmentet fremgår, at koret har haft to billedfriser over hinanden. Selv om deres fulde bredde intet sted kan konstateres, har den øvre givetvis været hovedfrise og en del bredere end rytterfrisen forneden. Baggrun-

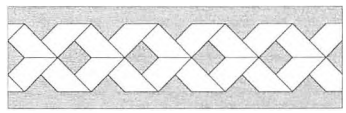

Fig. 8a-b. a. Genfundne og atter tildækkede malerirester i apsiden. Syd for vinduet, der ses til venstre, anes dele af en rytter og derunder rester af en perspektivisk bort. Den har karakter af et dobbelt zigzag-bånd, forsøgsvis udtegnet herover (b), og kendes ret tilsvarende i forbindelse med en Kain- og Abel-fremstilling i Estvad kirkes korbue (ved Skive). Udtegning af Mette Kristine Jensen.

Remains of painting in the apse, uncovered then re-covered. South of the window, which can be seen on the left, we glimpse parts of a horseman, and below this, the remains of a double zig-zag border, tentatively drawn above (b).

den fremtræder som let gullig kalk, til forskel fra korbuens dodenkoprøde bund, og kun apsis viste spor af en prægtig, dybblå grundfarve (lapis lazuli?). Man kan gætte på, at apsidens perspektivbort (fig. 8b) har fortsat som nedre afgrænsning også af korets dekoration. Den øvre ornamentbort må hovedsagelig have forløbet over de siden indbyggede hvælvinger, og heroppe på loftet kan da også iagttages forridsning for en mæanderbort (a la grecque), øjensynligt med medaljoner.

Endelig kunne der i skibet iagttages maleripuds med ubestemmelige farvespor helt ned vest for de gamle mands- og kvindedøre, vistnok dele af en vægdekoration, der som korets var fordelt i to billedfriser. Den samlede udsmykning må altså have været så omfattende, at de overlevende få kvadratmeter næppe overstiger et par procent!

Alligevel er fundene både en berigelse og en vigtig kilde til nye indsigter – og spørgsmål. Det afdækkede må siges at bekræfte den antagne samhørighed med Engum kirkes malerier. Ligheder og forskelle tåler vel ikke at presses for hårdt, da Jacob Kornerup som nævnt ikke kan have haft meget originalt at holde sig til i Engum. Det ses såvel af hans udpræget tynde skitse (fig. 5b) som af det færdigrestaurerede billedes stærke præg af 1800-tal (fig. 5a). Vægt kan dog lægges på en detalje som Abels store engel, hvis ikke helt elegante, skrå nedfarelse er bevidnet uafhængigt i Engum (fig. 5a-b) og Ølsted (fig. 4), ligesom de ofrendes store arkitekturindfatning er et særkende for de to dekorationer. Og vel synes arkitekturen lidt prægtigere i Ølsted med pudekapitæler, ring- og båndornamenter. Men lighederne synes for store til at være tilfældige, eksempelvis i knopspirene og de lavere sidetårne delvis ind over buerne. Hertil kommer, at der over Engum kirkes sengotiske hvælv i skibet findes en tilsvarende, rig mæanderbort

med medaljoner som over Ølsted kirkes. De to udsmykninger må ikke blot tilhøre samme værkstedstradition, men må sandsynligvis skyldes samme malere.

Ved en sammenligning med Jyllands øvrige romanske korbuefremstillinger af Kains og Abels ofre ses påfaldende ligheder mellem topmedaljonen i Ølsted og i de nærliggende Tamdrup og Ørridslev kirker – til trods for, at disse må være væsentlig ældre, vel fra omkring 1125. Dette antyder, ligesom Ølsted- og Engummalernes øjensynlige forkærlighed for gammeldags geometriske borter, en betydelig kontinuitet i værkstedsmiljøerne – idet nye, fremmede impulser synes optaget gradvist og indarbejdet i eksisterende traditioner.

Maleriernes væsenspræg er fra årtierne omkring og efter 1200, da et mere bevæget og tegnerisk udtryk vandt frem som led i en større naturalisme, der også gerne viser sig i rige bladborter, og som peger frem mod gotikken. Hertil hørte også et bredere billedvalg, idet man gerne optog allegori- og legendemotiver – i Jylland med klar forkærlighed for ridderlig romantik og rytterkampe.

Flere træk i Ølsted er karakteristiske for kredsen af jyske udsmykninger med dette senromanske præg. Blandt de ret nyfremdragne har ikke mindst Mårslet kirkes (fundet 1977-78) interessante lighedspunkter. I dragternes folder ses lignende bevægede vifteformer; her indtager en stående Kristus ganske samme positur som den nu hovedløse figur i Ølsted kirkes øvre korfrise (fig. 9), og her ses i en bryllupsscene særegne hovedtøjer, der er påfaldende beslægtede med dem, som pryder Ølsteds ryttere og skvaldrende kirkekoner. Den spinkle frynsebort er en østjysk specialitet, der tillige findes i kirker som Sindbjerg, Skibet, Højen og Skanderup. Kendt fra disse, og dertil fra Mårslet og flere andre, er også dispositionen, at den øvre vægfrise som i Ølsted er bredere end en underordnet, nedre frise, der rummer rytterscener eller andre dramatisk berettende fremstillinger.

Vi skal ikke dvæle ved den omdiskuterede tolkning af disse motiver, der må ses i sammenhæng med korstogstidens ofte militante sprogbilleder – som når teologen Honorius Augustodunensis (død 1156) ligefrem kalder menigheden for Kristi soldater. Den indsigt,

Fig. 9. Fremkomne og restaurerede dele af to billedfriser vestligt på korets sydvæg. Foroven rest af stående person (Kristus?), forneden to felter med ryttere.
Remains of two friezes on the chancel south wall (west). Above, remains of a standing figure (Christ?); below, two fields with horsemen. After conservation.

vi efterhånden er ved at få i de romanske billedprogrammer og deres sammenhæng med messeliturgien, gør det imidlertid nærliggende at søge forklaring på de nyfundne rytterscener i en relation til altersakramentet – dette ikke mindst, fordi rytterne i Ølsted optræder i koret, ja tilmed helt inde i apsis bag alteret. Der er derfor god grund til at jævnføre med Skibet kirkes pragtfulde rytterfrise, som afdækkedes 1954 på korets østvæg over højalteret, og som – svarende til Ølsteds – viser felter med fornemme riddere i parvist ridt. Otto Norn har banebrydende udlagt Skibetrytterne som en eucharistisk (nadverrelateret) fremstilling af kong Arthurs sagnom-

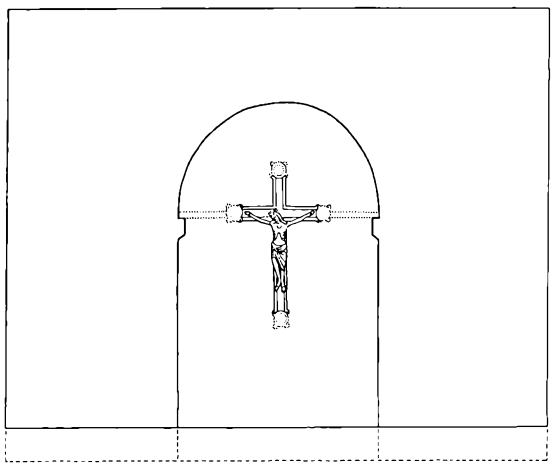

Fig. 10. Haslund kirkes triumfkrucifiks fra omkring 1225-50 indmålt i korbuen. Rekonstruktion er vist prikket og stiplet. Tegnet af Marianne Nielsen 1997.

The rood from Haslund Church, from about 1225-50, measured into the rood arch. Reconstructed parts are shown as broken and dotted lines.

spundne riddere, der søger og finder Den hellige Gral: det kar, hvori Joseph af Arimathæa skulle have samlet Kristi blod, og som det kun forundtes den reneste og mest kyske ridder at se. I Skibet finder ridderne øjensynligt dette livgivende relikvie på alteret i selveste Jerusalems tempel. Ved messeofferet skulle den troende således over alteret have set en forjættelse på nadverelementernes forvandling til Kristi sande legeme og blod (transsubstantiationen) – og på den lod i Gudsriget, der blev ham til del ved deres indtagelse.

Mon Ølsted kirkes udsmykning tilsvarende har kulmineret over apsidens riddere i et centralt apsisbillede af den fundne Gral – eventuelt holdt frem af Kristus selv? Dette må naturligvis blive spekulation. Men korets sælsomme riddere peger mod en sammenhæng af denne art. Hvis hovedfrisen eksempelvis har rummet stående apostle, eller – som i Skibet og Mårslet – Kristi undere og åbenbarelse for menneskene, vil kordekorationen yderligere have meddelt budskabet om et lavere, jordisk register, hvorfra man gennem troens kamp og det stærke sakramente kunne blive delagtig i det guddommelige.

Messen fejredes, som stadfæstet ved pave Innocens 3.s store kirkemøde 1215 (det fjerde Laterankoncil), som Jesu mystiske gentagelse af sin korsdød. I hans ofring af sit legeme (brødet) og blod (vinen) til Gud kunne den troende få del, ved »i Jesus og ved Jesus« at tilbyde sig selv til Gud. Når det gælder korbuedekorationen, må den givet forstås i denne sammenhæng. Søren Kaspersen har som nævnt 1983 analyseret de romanske Kain- og Abelfremstillinger og her sat dem i overbevisende forbindelse med messebønnerne *supra quæ* og *supplices*, hvori præsten på alles vegne beder Gud modtage offeret, som han modtog Abels, Abrahams og Melchisedeks ofre. Kains og Abels ofre er således malet dels som gammeltestamentlige forløbere (eller typer) for Kristusofferet, dels for at give menigheden et smukt forbillede i Abel, om hvem Hebræerbrevet (11,4) siger: »I tro bragte Abel et bedre offer end Kain, og ved den (troen) fik han det vidnesbyrd, at han var retfærdig, idet Gud selv kendtes ved hans offergaver«.

Det er allerede nævnt, hvordan Abels offerdyr i Ølsted (fig. 4) ved sin udformning synes at spille på den tanke, at lammet i hans hånd forudsiger forløsningen ved det lam, som bærer al verdens synd. Tilsvarende kunne teologer lade Abel og Kain ligne ved henholdsvis den kristne kirke, *Ecclesia*, og den ved Kristi korsoffer overvundne jødedom, *Synagoga*. Kain og hans efterkommere repræsenterede jødedommen og tilhørte Djævelen – ligesom den dårlige altergæst, der, som Innocens 3. fremholdt, ikke kommunikerede sig til sin frelse, men tværtimod til sin dom.

At billedfremstillinger tydeliggør denne modstilling af brødrene, er som nævnt et træk, der først vandt frem i 1200-tallet. I Fårup kirke ved Randers står ved korbuens Kainfigur at læse: »revs inventvs fra..« (fundet skyldig i bro(dermord). Og i Farup ved Ribe har korbuen, ligeledes omkring 1225-50, fået malet en skurkagtig Kain, der trodsigt rækker sit neg til en djævel, mens han allerede bærer mordvåbnet, en kort stav, under armen. Når man i Ølsted ligefrem ser den modtagende djævel kvittere ved at række mordvåbnet ned til ham, er det en storartet pointe, der synes uden kendte paralleller.

Med deres eucharistiske betydning har korbuernes hyppige Kain- og Abelmotiver selvsagt altertilknytning. Men Søren Kaspersen går nok lidt for langt, når han i motivets kor-

bueanbringelse ser et fingerpeg om, at de pågældende kirker foruden højalteret har haft endnu et alter i eller foran korbuen. For motivets anbringelse i korbuen må have tilstrækkelig begrundelse deri, at det herved kom til at indfatte selve hovedbilledet på Kristi tilstedeværelse i messens mystisk gentagne gudsoffer: korbuens store triumfkrucifiks. Sådanne krucifikser, rigt malede og forgyldte og gerne mellem to og fire meter høje, stod normalt midt i bueåbningen og skulle under messen samle alles blikke, ligesom så at sige al udsmykning i kirkeskibet forholdt sig til korbuens kors, og hvad man måtte ane bag det.

Korbuekrucifikser fra 1100-1200-tallet har i en del tilfælde overlevet til i dag. Men i lighed med kalkmalerierne vil de da enten fremtræde hårdt restaurerede og opmalede eller som ren ruin – efter årtiers henliggen på kirkeloftet. Ølstedkorbuens krucifiks kan have været af allerede tidliggotisk type som i Hover kirke ved Vejle, hvor figurens bryst har spor af et gemme til en indviet oblat (Kristi sande legeme), der har været dækket af en bjergkrystal og således lysende synlig for tilbedelse. Eller krucifikset kan have været af mere traditionel romansk type med kongekrone, som et bevaret krucifiks i Haslund kirke ved Randers, der her er vist indtegnet, som det har stået midt i denne kirkes korbue (fig. 10). Tilsvarende må Ølsted kirkes krucifiks have dannet centrum i korbuen og dens malerier – idet det samtidig lod blikket delvis åbent til, hvad der måtte være at se på højalteret og i apsiden derover.

Den nyfundne fremstilling af djævelen og de sladdervorne kvinder må anses for lidt af en sensation derved, at der næppe kendes nogen ældre, og at den endog kan trække andre med sig tilbage i tiden! Den omstændighed, at historien ikke kendes skriftligt overleveret før hen imod 1250, må selvsagt advare imod en stort tidligere datering af den samlede udsmykning. Men kan vi være sikre på, at vort maleri ikke bygger på nu ukendte beretninger af historien om djævelen og kirkekvinderne –

Fig. 11. Djævle og ivrigt samtalende kirkekoner i Wiston kirke i England, 1250-75, dateret bl.a. på kvindernes hovedtøj, der repræsenterer autoriseret fransk mode (chapel med guimple). Djævlene synes at holde et eller flere pergamenter op bag kvinderne. Akvarel, efter Tristram.

Devils and chattering women in the congregation in Wiston Church in England, 1250-75. The devils seem to be holding up one or more parchments behind the women.

ældre end Jakob af Vitrys nedtegnelse kort før 1250?

Etnologen Holger Rasmussen, der 1964 og 1972 som den første fremdrog de da kendte eksempler på historien om kirkekvinderne og skrivedjævelen i danske kalkmalerier, har hovedsagelig fundet motivet i sengotiske malerier. 1972 kunne han dog som de ældste kendte publicere et nyfundet i Gammelsogn kirke ved Ringkøbing og et forsvundet skånsk i Brösarp; en akvarel af det sidste viser djævelen i færd med at sønderflå et pergament med meningsløse runer! Holger Rasmussen kalder billedet i Gammelsogn senromansk og vil henføre Brösarps til sent 1300-tal, men begge fremstillinger må snarest tilhøre årtierne omkring 1300.

Senest har Søren Kaspersen i 1984 taget emnet op med det resultat, at han (med nogen tøven) forkaster fremstillingerne både i Gammelsogn og Brösarp som sikre eksempler på en tidlig forekomst af motivet i Norden. I stedet mener han først at kunne påvise det efter 1400 og sætter det især i forbindelse med denne tids nye birgittinske bevægelse og teologi, hvortil der skulle høre en egen maleritradition.

Hertil må siges, at det fundne billede i Ølsted viser motivet så utvetydigt, at der nu er liden anledning til at betvivle Holger Rasmussens tolkning af de to malerier i Gammelsogn og Brösarp. Til dem kan i øvrigt føjes yderligere et nordisk eksempel fra samme tid, udført som skulptur i Karja (Karris) kirke på Øsel (Estland).

Men adskillige årtier ældre end disse er altså maleriet i Ølsted – så tidligt, at der i hele det øvrige Vesteuropa kun vanskeligt kan findes jævngamle. I England synes således et kalkmaleri i Wiston kirke i Suffolk (fig. 11) at være den tidligste sikre gengivelse af motivet – og det er næppe ældre end 1250-75. Derimod kan Ølstedmaleriet faktisk være endog ældre end Jakob af Vitrys nedfældelse af historien, herom vidner motivets plads i korbuens billedprogram:

Søren Kaspersen argumenterede i 1984 for en sammenhæng mellem djævlemotivet og Jesus på korset – idet djævelens sønderrivning af sit pergament skulle kunne være metafor for Korsfæstelsen. Teologer kunne således ligne Kristus med en tromme eller tamburin, der var udspændt på korsets ramme som et udtørret skind. Og da lansen gennemborede hans side, skulle der have lydt »et højt smæld som når et trommeskind eller et udstrakt pergament revner med stor kraft«: Templets forhæng var bristet og vejen åbnet for paradiset.

Som nævnt kender man først hen imod 1300 skriftlig nedtegnelse af de elementer i djævlehistorien, at den sønderflår sit pergament, og at det derved renses for de gjorte notater. Og dog må elementerne have været kendt og medtænkt i Ølsted omkring 1225-50. For uden henblik på disse pointer ville det næppe give mening at anbringe motivet på den påfaldende fremtrædende plads i Ølsted kirkes korbue – umiddelbart op mod triumfkrucifikset. Budskabet var vel, at Jesu mystisk gentagne korsoffer – forudsat anger og bod – kunne udviske selv de uopmærksomme snakkekvinders synd. Og eventuelt kunne der heri ligge en forklaring på pergamentets åbenbart manglende notater: Søger djævelen forgæves at udpege notater, som bod og korsoffer netop havde slettet?

Når således djævlehistoriens fyldigste versioner, som de nedtegnedes omkring 1300, har været velkendt i Østjylland allerede et halvt århundrede før, må det være nærliggende i det hele taget at opfatte historien som noget ældre end Jakob af Vitry. Det nyfundne maleri synes med andre ord at kunne vise, hvorledes middelalderens mange fantastiske beretninger og opbyggelige prædikeneksempler udmærket kan være opstået og fortalt, årtier før de kendes skriftligt overleverede.

Man kan næsten ikke lade være med at spørge sig, hvad der mon har været malet over for djævelen og de snakkende kvinder – under den ofrende Abel? Alt efter, om nu det bevarede motivs djævel skal opfattes som forgæves pegende eller skrivende, kunne man her tænke sig samme histories begyndelse eller afslutning (skindets sønderrivning?). Dette ville dog bryde korbuens hovedopdeling i en god og en dårlig side. Mere sandsynligt var det vel derfor, om der under Abel f.eks. havde været malet stiftere, der efter hans forbillede og som gode kommunikanter frembar deres gaver imod krucifikset og buetoppens strenge

Fig. 12. Piskningen, nu tildækket maleri på skibets sydvæg. Foto Mette Kristine Jensen 1995.
The Scourging, a now covered painting on the south wall of the nave.

guddom – i en modstilling til de snakkende kvinder overfor.

Kvinde- og djævlemotivet i Ølsted har nok indgået i et fornemt, messeteologisk billedprogram, men må samtidig slet og ret have fungeret som en manende, lidt humoristisk påmindelse til menigheden om at holde mund under de hellige handlingers sang og latin. I sin direkte henvendelse til sognefolket forekommer djævlemotivet som et ekko af 1200-tallets begyndende prædiken på folkesproget. Vi er her i overgangen til gotikkens prædiken- og billedkultur, der med tiden skulle søge nok så elementærpædagogisk at bibringe lægfolket den kristne læres moral og grundsandheder.

I Ølsted har 1200-tallets udsmykning fået lov at dominere det fladloftede kirkerum i hen imod et århundrede. Den er blevet dækket med et tykt, ret groft kalklag, nogen tid før man omkring 1450 byggede hvælv i koret. Og først i forbindelse med, at også skibet hen imod 1500 fik sine tre hvælv, synes der atter at være kalkmalet i kirken. Der var i første omgang kun tale om indvielseskors, enkle rosetter i to ribbekryds og fire små bomærker (ejermærker) i vesthvælvet. At dekorationen knyttede sig nøje til hvælvbyggeriet, fremgår deraf, at den var skitseret ved indridsning i den friske puds, af bomærkerne, der må have tilhørt murere og kirkeværger, og endelig af viekorsene, som vel markerer Århusbispens genindvielse af kirken efter byggearbejderne. Mens viekorsene efter undersøgelse 1995-96 atter overkalkedes, kunne hvælvdekorationen bibeholdes.

Som det er ret almindeligt på egnen, er denne »murmesterdekoration« ikke længe efter blevet suppleret med en egentlig figurudsmykning, hvortil hører den 1968 fundne bispehelgen, og som på almindelig sengotisk maner er udført flygtigt på våd hvidtekalk.

Fig. 13. En kone giver sit barn korporlig afstraffelse, maleri på hvælvpille i skibets nordside (jævnfør slutvignet).

A woman administering corporal punishment to her child. Painting on vault pillar on the north side of the nave (cf. final vignette).

Ved afbankningen 1995-96 fandtes udsmykningen alene i skibets to østfag, på vægge og hvælvpiller, idet scenerne øjensynligt havde forløbet i to friser, noget springende i højden og adskilt af et ornamentbånd med groft stiliseret ornamentik. Det meste var dårligt bevarede fragmenter og måtte atter tildækkes, således alt på sydvæggen. Her fremkom i østfagets nedre frise en krigsknægt, der havde hørt til en korsegangsscene, og derover var bevaret det meste af Piskningen (fig. 12). Som fotografierne viser, sås af Jesus kun benene, bundet til martersøjlen med en snor, som blev holdt af den østlige af to bødler. Han løfter samtidig et ris til slag, den andens redskab var gået til, men, som det ses, drejer han sin krop bagud for at lægge fuld kraft i slaget. Al tegning var i sort kontur, bøddelfjæsene udpræget karikerende – den ene med bredt vrængende mund og stygge skægstubbe på den fremskudte hage. I det tilstødende, vestligere fag havde nedre frise været fortsat i en figurrig korsfæstelse. Af de ved korset forsamlede havde undervæggens asfaltpuds dog kun sparet overkroppene, og selve Kristushovedet med dets nærmeste omgivelser var opslugt af et senere gennembrudt og atter tilmuret vindue. Som gode detaljer må dog nævnes de to korsfæstede røvere, hvis skæbne markeredes i afhentningen af deres små sjæle – ved henholdsvis en engel og en smådjævel.

På nordvæggen overfor var der for så vidt mindre at erkende, men til gengæld var det fundne i så rimelig stand, at det lod sig bibeholde fremme. I østfaget istandsattes en lille fremstilling af Jesus, der som tolvårig underviser i templet (jævnfør fig. 2a) – vel resterne af en udførlig skildring af Jesu barndomshistorie modsvarende hans lidelseshistorie på sydvæggen. Og frem for alt viste der sig på siderne af hvælvpillens bispehelgen to små kuriøse scener allernederst i hvælvsviklerne. I vest drejer det sig om en kjortelklædt, barfodet mand, der står med ansigtet i udtryksfuld profil og bærer en lang stav, eventuelt et arbejdsredskab. I øst ser man en scene (fig. 13), der synes taget lige ud af dagligdagen: en kvinde (mandens kone?), som giver sit barn en korporlig afstraffelse med ris i den bare ende. Hendes klædning må være tidens almindelige »husmoder«s, en lang kjole med lille, hvidt forklæde, spidse sko og en nu brunlig hovedklædning. Barnets fyldige, lyse hår minder vel mest om en piges, men måske er det alligevel snarere en uartig dreng, der får sin kjortel løftet i vejret, så der blottes en rumpe med rigelige blodstænk. Eventuelt som en lidt fordækt hentydning til barnets forseelse sidder under scenen en lille hund med halen mellem benene og det ene forben løftet, som om den er sat i skammekrogen ind mod hvælvribben.

For deres tilkomsttid omkring 1500 rummer billederne gammeldags træk, således den

straffende moders klatrøde kinder. Alt tyder på, at malerne ud over håndelaget kun har haft en ret nødtørftig, lokal skoling. Dekorationens ejendommelige begrænsning kan være bestemt af kirkeværgernes sparekrav. Men billeddisponeringens usikkerhed antyder også et værksted, der har været uvant med at male hvælvede rum, og som ikke ganske heldigt har søgt at føre to traditionelle vægfriser hen over de nye hvælvpiller. En tilsvarende usikkerhed i dekorationsopbygningen ses i flere af egnens kirker, uden at der dog i øvrigt synes at kunne genkendes helt samme malerpensler.

På ét punkt viser malerne dog kendskab til billeddisponeringen i hvælvede kirker. Det gælder hvælvsviklernes benyttelse til små, burleske scener som de nyfundne på hvælvpillen, hvis karakter og anbringelse ganske følger traditionen i især østdanske kalkmalerier. Sådanne svikkelbilleder viser bl.a. drukkenbolte, narre, blottere, ægtefolk i slagsmål og alskens tåbeligheder, som når en mand forsøger at sko en kat eller pisker døde svinekroppe. Sådanne »Breughelske« motiver må af og til illustrere ordsprog eller mundheld, og de synes at kunne stå i underfundigt, tvetydigt forhold til maleriernes øvrige, hellige scener – som en slags modhistorier. Uden for kalkmaleriet kendes sådanne scener tilsvarende brugt i malede håndskrifters marginer og på de udskårne korstoles »misericordier« – de støttekonsoller, der hjalp gejstligheden med at holde sig stående under gudstjenesterne. Ølsteds børnerevselse (fig. 13) – som et modbillede til væggens Jesu barndomshistorie? – repræsenterer en nytilvækst i danske kalkmaleriers motivverden. Og selv i det store udland synes det ikke umiddelbart let at finde sidestykker. Nærmest kommer måske et fransk misericordium i Bourg-en-Bresse (se slutvignet, efter Kraus). Formentlig er det her en søn, der lægger bag til. Men udelukkes kan det næppe, at det er husbond selv, som ikke forstår at holde sin kone i ave: I så fald en til alle tider populær historie – så universel som det vid, der utrætteligt har forbundet kvinder med uhæmmet snak og en særlig fortrolighed med djævle og dæmoner.

Fotos Roberto Fortuna.

LITTERATUR

Danmarks Kirker, Århus og *Ribe amter*, Kbh. 1968f. og 1979f. – *Danske Kalkmalerier*, Kbh. 1985-1992. – *A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark, Scania, Halland, Blekinge* 1-4, Kbh., 1976-1982. – Camille, Michael: *Image on the Edge. The Margins of medieval Art*, London 1992. – Grinder-Hansen, Poul: »En verden af lave. Den beskoede kat og andre tåbeligheder«. *ICO* 1985, nr. 3, 8-20. – Græbe, Henrik, Kirsten Trampedach og Mette Jensen: »Kalkmalerierne i Mårslet kirke,«. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1986, 164-181. – Kaspersen, Søren: »Kains og Abels offer i dansk, romansk vægmaleri«, *Imagines Medievales*, Uppsala 1983, 211-60. – Kaspersen, Søren: »Kristus på korset og de sladrende kvinder«, *ICO* 1984, nr. 2, 29-38. – Kraus, Dorothy et Henry: *Le Monde caché des miséricordes*, Paris 1986. – Norn, Otto: *At se det usynlige. Mysteriekult og ridderidealer*, Kbh. 1968. – Nyborg, Ebbe: *Fanden på væggen*, Højbjerg 1978. – Nyborg, Ebbe: »Korbue, krucifiks og bueretabel«, *hikuin* 14, 1988, 133-52. – Nørlund, Poul og Egmont Lind: *Danmarks romanske Kalkmalerier*, Kbh. 1944. – Rasmussen, Holger: »Djævelen og de sladdervorne kvinder«, *Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1964, 120-34. – Rasmussen, Holger: »Der schreibende Teufel in Nordeuropa«, *Festschrift Matthias Zender*, Bonn 1972, 455-64. – Tristram, E. W.: *English medieval Wall Painting, The Thirteenth Century*, Oxford 1950.

SUMMARY

Mass-symbolism, grail-seekers and gossiping women

Rediscovered and newly uncovered wall paintings in Ølsted Church

Ølsted Church in East Jutland is an early 13th century building of calcareous tufa with a porch, tower and brick vaulting from the period towards 1500 (Figs. 1, 2a). Work on scaling off plaster in 1995-96 uncovered wall paintings from c. 1225-50 and c. 1500, some of which could be preserved and restored.

The oldest decoration, which had been partly uncovered in 1929, was on a ground of smoothed plaster laid directly over the first squared roughcast (Fig. 2b). On the plaster the painters seem only to have made some initial divisions and outlines, inasmuch as the painting itself is on a thin limewash layer. All the walls once had paintings, but only small areas proved to have been preserved.

On the underside of the chancel arch, a representation of the offerings of Cain and Abel was revealed. From each side they hold their offerings up towards a medallion with a *rex gloriae* in the top of the arch (Figs. 3a-b). In the north Abel's lamb is received by a now almost erased diagonally descending angel (Fig. 4). Correspondingly, Cain's sheaf is received in the south by a crouching devil, who hands a staff down to him: the murder weapon, with which he will soon kill his brother (Figs. 6a-b). Beneath Cain has emerged two finely dressed women whose gossiping in the church is being recorded on a devil's large parchment (Fig. 7).

In the apse the observation of "many horses' legs" in 1929 could be confirmed by the emergence of parts of a horseman, riding towards the south from the east window (Fig. 8). Finally, farthest to the west on the south wall of the chancel, parts of two figural friezes appeared (Fig. 9), cut off by the Late Gothic vault. In the upper frieze the main figure is a headless, standing person facing west, possibly Christ. The lower has the remains of two fields, each with a pair of horsemen moving westward on fine horses, probably as a continuation of the horseman motif of the apse.

It is reasonable to supposed that the decoration is by the same painters as a chancel arch decoration with the same offering-motif in Engum Church, which was radically repainted in 1897 (Fig. 5). The Ølsted decoration's striking fondness for equestrian pictures is a general Jutland phenomenon, which seems to have culminated in the reign of the crusader king Valdemar II (1202-41). In more than a dozen Jutland churches late Romanesque equestrian and battle paintings have now been found. Especially when such martial and courtly motifs have penetrated all the way into the chancel and even into the apse, as in Ølsted, it seems reasonable to seek an explanation in some sacramental significance.

A frieze of elegant horsemen found in 1954 in Skibet Church near Vejle was painted on the east wall of the chancel just above the altar and culminates in their arrival at a city or a domed building with an altar, on which a vessel stands below two horns. Otto Norn has convincingly interpreted the sequence as a fragment of Arthurian legend in a Eucharistic interpretation: the Knights of the Round Table on their quest for the Holy Grail – the vessel in which Joseph of Arimathaea is said to have collected the blood of Christ. The Skibet horsemen find it in the very Temple of Jerusalem, standing on the altar below the legendary "horns of Abraham". If Ølsted's horsemen too are such Grail-seekers, one would think that, as the main motif in the apse vault, there would be a painting of the Grail, perhaps held out by Christ himself?

As for the chancel arch motif, there can be no doubt that Cain and Abel's offerings are to be understood Eucharistically – associated with the mass prayers *Supra quae* and *Supplices,* in which the priest, on behalf of the congregation, asks God to accept the offering as he accepted the offerings of Abel, Abraham and Melchizedek (Søren Kaspersen). Abel is thus the example of the good communicant,

Cain his deterrent opposite. That his evil nature is emphasized by the receiving devil is a characteristic feature for the thirteenth century, known for example from Farup Church near Ribe, where Cain carries the murder weapon (the staff) in his hand. At Ølsted it is actually handed down to him by the devil, a rare and magnificent point in medieval art.

The Cain and Abel motif must be placed on the underside of the arch because it thus frames the main image of the presence of Christ at the repeated mystery of the sacrifice of the Mass: the rood or crucifix itself. Such cultic figures from the thirteenth century, were normally placed in the middle of the arch as illustrated here by the reconstruction of the placing in Haslund Church (Fig. 10).

The newly discovered picture of the devil and the gossiping women is something of a sensation, inasmuch as it is not only older than previously known wall paintings of the motif (Fig. 11); it even seems to be contemporary with, or older than, the oldest known written record of the story – in Jacques de Vitry (d. 1254). He only gives the main point of the story: that the Devil would have to stretch his parchment to make room for all the talk of the women. Only half a century later – for example in Robert Mannyng of Brunne's *Handlyng Synne* of 1303 – is the further element recorded that the Devil's pulling at the vellum makes it tear, the monster loses his balance, and the parchment loses the recorded gossip that was to have been the evidence against the women on Judgement Day.

The place of the motif in the sequence of the decoration shows, interestingly enough, that the Ølsted painters knew the story not only in Jacques de Vitry's version, but in fact in its full, apparently younger version. For theologians compared the crucified Christ to a drum or tambourine, stretched over the frame of the cross like dried skin which – when the spear pierced his side – split "with a loud crack as when a drumskin or stretched parchment is riven with great force" – which led to a further association with the rending of the veil of the Temple and the opening of the road to Paradise. Only in view of these associations was there a point in giving the motif of the gossiping women in Ølsted its striking, prominent place inside the chancel arch – directly adjacent to the rood. The message must have been that the rending of the veil/the mystically repeated sacrifice of the Cross could wipe out even the sin of the inattentively talking women. If the full version of the devil story, as recorded around 1300, was thus known and used in East Jutland as early as half a century before, it seems reasonable on the whole to view the story as rather older than Jacques de Vitry. The gossiping women in Ølsted would thus have formed part of a magnificent theological sequence; but at the same time would quite simply have had to function as a warning – a slightly humorous reminder to the congregation to maintain a reverent silence during the holy rites. With this direct, didactic message, the decoration points forward to the late medieval culture of sermons and images.

At Ølsted the thirteenth-century decoration had been plastered over at some time before the vaulting work. After this, around 1500, a new decoration was added, crudely but expressively executed on wet limewash. The figural decoration covered only the walls and the vault pillars in the two east sections of the nave. On the south wall (later covered) there were some fragmentary passion scenes (Fig. 12) and on the north wall a representation of Christ at the age of twelve in the Temple was restored. But the best find was made on the northern vault pillar (cf. Fig. 2a), where a saint-bishop was flanked by two scenes from the grotesque pictorial universe of the "manuscript margins" and misericordia. In the west we see a caricatured man with a staff, in the east a woman (the man's wife?), administering corporal punishment to her offspring, while a small, ashamed dog below looks like a cryptic reference to the child's offence (Fig. 13). A possible parallel is a scene on a misericordium at Bourg-en-Bresse (final vignette).

Maleren Isaac Isaacsz opdaget på Ledreborg

Af Vibeke Andersson Møller og Karin Vestergaard

Herregården Ledreborg ved Lejre påkalder sig i reglen opmærksomhed på grund af det velbevarede barokke bygnings- og haveanlæg fra 1740'erne. I denne artikel skal det dog ikke handle om bygningskunsten, men i stedet om et antal hidtil upåagtede malerier fra herregårdskapellet. Siden 1991 har Nationalmuseets Bevaringsafdeling løbende konserveret malerier fra kapellet. Ikke alle har endnu været under behandling, men konserveringen af otte ud af i alt 14 malerier er afsluttet i 1997. Undervejs i forløbet er 1600-tals maleren Isaac Isaacsz' signatur blevet afdækket på fem malerier. Antallet af Isaacsz' malerier i Danmark er hermed mere end fordoblet, da der før kun kendtes fire malerier, der med sikkerhed kunne henføres til Isaacsz.

Malerierne i kapellet er næsten alle udført i 1620'erne, dvs. mere end 100 år før Ledreborg blev bygget. Desværre ligger deres tidlige liv hen i mørke, men i slutningen af 1730'erne begyndte det begivenhedsforløb, der skulle føre dem til denne sjællandske herregård. Johan Ludvig Holstein (1694-1763), gehejmekonferens og oversekretær i danske kancelli, købte i 1739 godset Lejregaard, der var etableret i 1660'erne af rentemester Henrik Müller. Holstein var en både meget religiøs og kulturelt velorienteret mand. Da han i løbet af det følgende årti anlagde det nuværende Ledreborg, skabte han en af landets fornemste herregårde. I 1743 igangsatte han en betydelig udvidelse af den ældre hovedbygning, hvis oprindelige ni fag blev suppleret med tre mod både øst og vest. For ombygningen stod arkitekten, tidligere overlandbygmester Johan Cornelius Krieger, der også varetog indretningen af kapellet i de tre nye vestfag.

Kapellet (fig. 1) er et kvadratisk rum på ca. 10×10 meter, der strækker sig op igennem bygningens to stokværk og overdækkes af en flad kuppel. I vest placerede Krieger et prædikestolsalter, og på østvæggen overfor indrettede han en lukket herskabsstol. Direkte herover, på pulpituret, placeredes et orgel. Indgangen fra gårdspladsen anbragtes i midtfaget i syd, og hvert stokværk fik tre vinduer mod henholdsvis nord og syd. Væggene blev overalt beklædt med panelværk, hvori de 14 malerier, der her er emnet, er indfældet. Alt træværk fik en bemaling med egetræsådring, enkelte steder suppleret med forgyldning. I den hvide, stukkaturprydede kuppel med ovale vinduer opsattes et loftmaleri af »Himmelfarten«, udført af Marcus Tuscher i 1745.

Af de 14 malerier er »Påskens Indstiftelse« (fig. 2) placeret på nedre stokværks østvæg, syd for herskabsstolen. På sydvæggen følger »Joseph drages op af brønden« (fig. 3), »Kristus med sejrsfanen« (fig. 4) og »Melchisedek og Abraham« (fig. 9). Rækken fortsætter på nordvæggen med »Mannasamlende jøder« (fig. 10), »David og Goliath« (fig. 5) samt »Samson« (fig. 7). Malerierne på øvre stokværk fordeler sig med »Den hellige familie« (fig. 8), »Korsfæstelsen« (fig. 6) og »Kobberslangen« (fig. 11) i syd og »Jakobs drøm« (fig. 12), »Isaks ofring« (fig. 14) og »Jonas og hvalfisken« (fig. 15) i nord. På østvæggen bag orglet sidder et maleri, der under en delvis overmaling muligvis skildrer den gammeltestamentlige historie om »Amnon og Thamar«.

Konserveringen har, som nævnt, afsløret Isaac Isaacsz' signatur på fem malerier. Ved de fire er tilføjet årstallene 1624 (»Melchisedek og Abraham« og »Jakobs drøm«, fig. 16) og 1625 (»David og Goliath« og »Isaks ofring«). Ved den femte signatur (»Mannasamlende jøder«) er dateringen forsvundet under en senere beskæring af maleriet. Signaturerne er alle skrevet med tynd pensel i en mørk brun farve. Skriften er løs med store ombøjede I'er og de såkaldte store tyske S'er. Denne for Isaacsz så karakteristiske signatur kendes bl.a. fra hans malerier på Kronborg.

Fig. 1. Ledreborg herregårdskapel.
Ledreborg Manor Chapel.

Hvem var da Isaac Isaacsz? Han blev født 1599 i Amsterdam som søn af maleren Pieter Isaacsz. I 1607 bosatte familien sig i Helsingør, hvor faderen etablerede sit malerværksted. Han var allerede på dette tidspunkt en af Christian IV's foretrukne malere. Selv om familien havde slået sig ned i Danmark, fastholdt han forbindelsen til hjemlandet, hvor han bl.a. rejste som kunstopkøber for kongen.

Sønnen Isaac Isaacsz stod givetvis i lære på faderens værksted i Helsingør. Som uddannet malersvend opnåede han i 1620 tidens eftertragtede kongelige studierejselegat. Hans præcise rejserute til Italien kendes ikke, men på vejen har han sandsynligvis gjort ophold i de større byer for at studere og videreuddanne sig. Sædvanligvis var legatmodtageren forpligtet til at udføre og hjemsende arbejder til kongen, sådan som Karel van Mander III gjorde det 15 år senere. I 1622 bosatte Isaacsz sig i Antwerpen, hvor han opnåede medlemskab af St. Lukas gildet, malernes laug, og samme år hjemsendte han malerier til den danske konge. To af disse temmelig store malerier, »Fest i et palads« og »Allegori på Øresund«, der er signeret »Isaac Isacz fecit in Antwerpen Ao 1622 ...8 Juny«, findes i dag på Kronborg Slot, men var formentlig oprindeligt udført til Christian IV's riddersal på Rosenborg. Det samme gælder formentlig »En konge, som modtager en fremmed stats sendebud«, der gik tabt under Frederiksborg Slots brand i 1859. Fra 1624 havde Isaacsz malerværksted i Amsterdam, men da faderen døde i 1625, forlængede arvingerne, tilsyneladende også Isaac, faderens lejemål i Helsingør for mindst et halvt år. Det var netop i disse år, at Isaacsz udførte de malerier, der siden kom til Ledreborg.

I Danmark bidrog han formentlig til udsmykningen af Christian IV's sengekammer på Rosenborg med de to loftsmalerier, »Ceres, Proserpina og Hades. Allegori på jorden« og »Neptun og Amfitrite. Allegori på havet«. 1640 var han blandt de kunstnere, der leverede fædrelandshistoriske malerier til loftudsmykningen i Dansesalen på Kronborg, med »Harald Klak med gemalinde og børn kommer til kong Ludvig år 826«, nu i Skokloster, Sverige. »En gudinde fører en druknet helt mod himlen«, Kronborg, og »Phaetons fald«, Gavnø, er desuden tilskrevet ham. Alt i alt vid-

Fig. 2, s. 74. Påskens Indstiftelse. 146×171 cm.
The Institution of Easter.

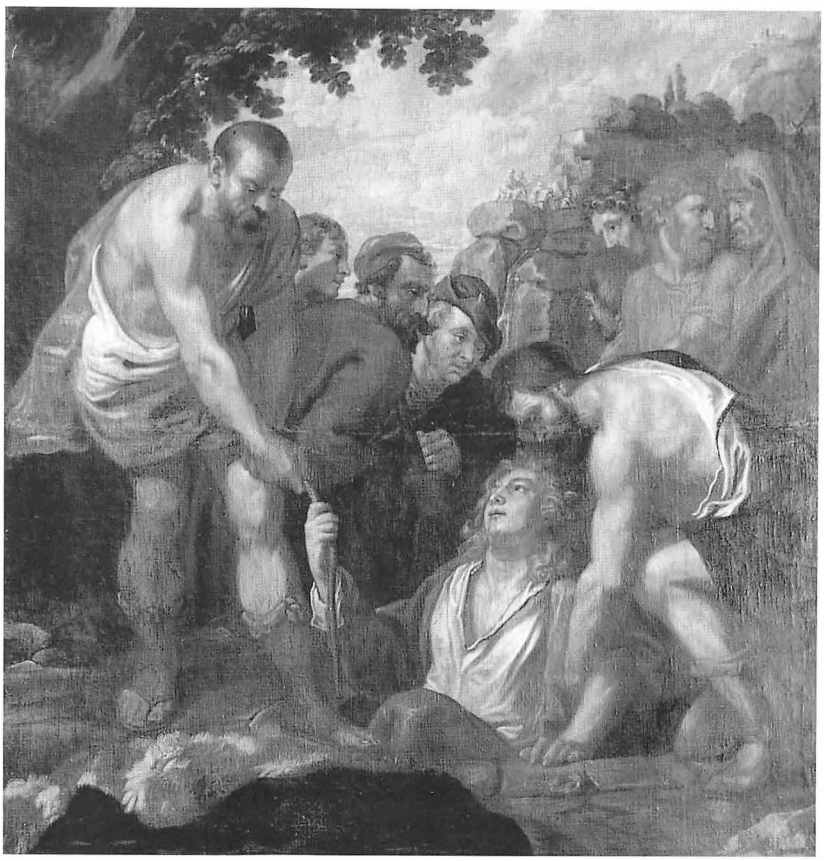

Fig. 3. Joseph drages op af brønden. 155×150 cm.
Joseph Drawn up from the Well.

Fig. 4. Kristus med sejrsfanen. 153×151 cm.
Christ with the Banner of Victory.

Fig. 5. David og Goliath. 156×135 cm.
David and Goliath.

Fig. 6. Korsfæstelsen, s. 77. 155×146 cm.
The Crucifixion.

ner Isaacsz' medvirken ved den danske baroks store udsmykningsopgaver om, at han fra o. 1620 og frem til sin død i 1649 var en absolut velrenommeret maler – også selv om han ikke indtog så central en position i dansk kunst, som faderen havde gjort i tiden forinden.

Fundet af Isaacsz' signatur på fem Ledreborg-malerier rejste naturligt spørgsmålet om, hvorvidt kapellets øvrige ni også kunne være udført af denne maler. Da flere billeder viste tegn på beskæring, kunne hans navn sagtens være forsvundet under en sådan behandling. To kunne dog med det samme udelukkes. »Den hellige familie« er som de øvrige udført i 1600-tallet, men adskiller sig i både stil og teknik fra Isaacsz' malerier. Det er én af mange kopier, der gennem årene er udført af Andrea del Sartos billede »Den hellige families hvil under flugten fra Ægypten« fra ca. 1523, nu i Palazzo Pitti, Firenze. Maleriet bag orglet stammer fra 1700-tallet og kunne derfor hurtigt lades ude af betragtning i denne sammenhæng. Tilbage var altså syv malerier, der øjensynligt kunne være malet af Isaacsz. Resultaterne af grundige maleteknis-ke undersøgelser viser, at også disse syv kan tilskrives Isaac Isaacsz.

De blev altså udført i en tid, hvor Isaacsz maleteknisk har haft berøringsflade med såvel nederlandsk som dansk værkstedspraksis. Om end lærredsmaleriet for alvor havde vundet indpas i 1500-tallets midte som afløsning for det traditionsrige maleri på trætavle, var lærredsmaleriet endnu i 1600-tallets første fjerdedel stadig relativt nyt i teknisk henseende. Bevarede breve, notater og traktater giver os i dag indblik i de overvejelser, som optog samtidens kunstnere på tværs af landegrænser. Bestræbelserne gjaldt en smidig, ikke sugende og hurtigt tørrende olie-lim grundering (malebund) af lærredet.

Analyser af malerierne viser, at også Isaacsz har arbejdet under indflydelse af tidens tekniske overvejelser. I den korte tidsperiode 1624-25 har han nemlig anvendt to grunderingstyper: en lys olie-lim grundering med kridt samt en rød olie-lim grundering med brunrød jordfarve som fyldstof. Begge typer, der hver for sig er relativt ensartede, genfindes i malerier uden signatur, hvilket argumenterer for tilskrivningen til Isaacsz. Dette gør sig især

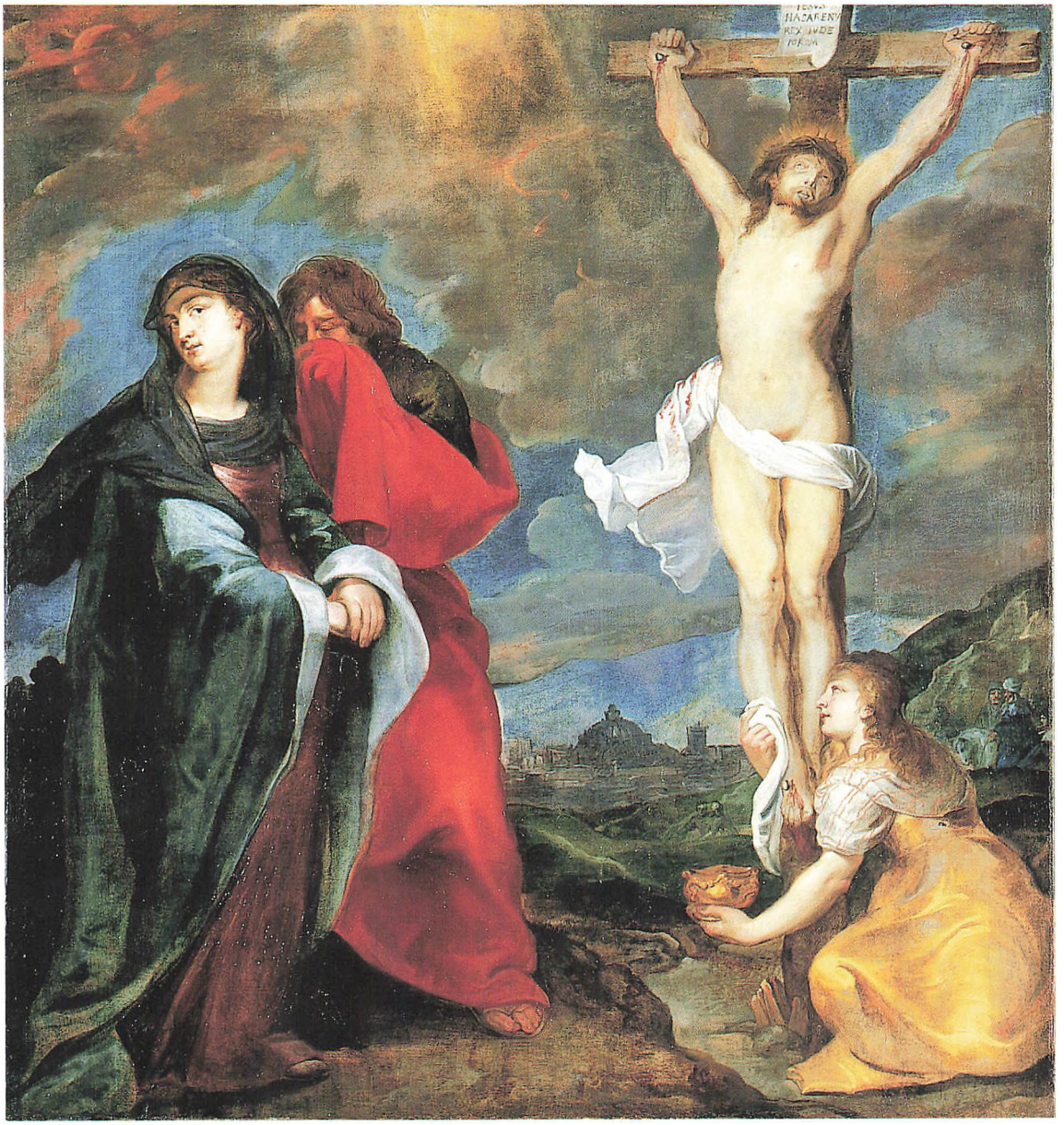

gældende i det signerede »David og Goliath« samt de ikke signerede »Joseph drages op af brønden« samt »Kristus med sejrsfanen«, der alle tre har identiske røde grunderinger. Tilskrivningen understreges af vor viden om netop disse tre maleriers lærred, hvis trådtæthed, vævning, fibermateriale og sammensyning er fuldstændig identisk – i en sådan grad, at man må formode, at lærredet oprindeligt er klippet af den samme lærredsrulle.

Tilsvarende lærredskvalitet, 12x12 tråde/cm^2, findes i to malerier med lys grundering. De øvrige lærreder har mindre variationer i trådtætheden, hvilket ikke er usædvanligt for Isaacsz' samtid. Herhjemme kender vi til variationer af lærredskvaliteten hos de kunstnere, der hen imod 1600-tallets midte arbejdede for Christian IV. Kapellets malerier er alle malet på lærreder sammensyet af to baner, hvis bredde kan måles til knap 125 cm, hvilket stemmer med kendskabet til 1600-tallets lærredsbredder. Sammensyningerne er placeret horisontalt eller vertikalt, tilfældigt i forhold til maleriets datering og motiv. Sandsynligvis har maleren ikke hæftet sig ved mindre forskelle i lærredsvævningen eller placeringen af sammensyninger. Ujævnheder blev alligevel dækket af den relativt tykke grundering.

Fig. 7. Samson. 155×145 cm.
Samson.

Fig. 8. Den hellige familie.
155×110 cm.
The Holy Family.

Undersøgelserne har vist, at flere af malerierne er kraftigt beskåret. »Melchisedek og Abraham«, »Mannasamlende jøder« og »Jonas og hvalfisken« er alle kraftigt beskåret i siderne. Muligvis har to malerier, »Korsfæstelsen« og »Kobberslangen«, haft samme lavformat som »Påskens Indstiftelse«. Trods grundige undersøgelser er det dog ikke lykkedes at få kendskab til de oprindelige formater.

På Ledreborg-malerierne genfindes 1600-tallets traditionelle palet. Særligt nuanceret og gennembearbejdet er anvendelsen af grønne farver. Det til trods for, at der i perioden fandtes relativt få grønne pigmenter og lasurfarver (lakfarver). Turkisgrønne kobberfarver optræder i mange farvetoner. En særlig farve med en egen »lysende« blågrøn karakter ses i små motivdetaljer i baggrundenes landskabsscener. Vore analyser antyder, at denne blågrønne farve er kobbersilicat (Chrysocollia), et pigment der især er kendt fra engelsk 1600-tals akvarelmaleri. I andre motiver med knap så intens turkis kulør er farven blandet af al-

Fig. 9. Melchisedek og Abraham. 155×109 cm.
Melchizedek and Abraham.

Fig. 10. Mannasamlende jøder. 155×110 cm.
Jews Gathering Manna.

mindelige pigmenter som spanskgrønt og malakit.

Når 1600-tallets kunstner ønskede en dyb mørkgrøn farve, kunne han blot vælge kobberresinat, tidens eneste grønne lasurfarve, fremstillet af spanskgrønt og harpiks opløsning. Denne grønne gennemsigtige lasurfarve blev malet oven på en bundfarve. Teknikken er her udført ganske raffineret for at opnå forskellige farvetoner såsom bundfarver med indigo-smalte eller indigo-okker – usædvanlige farvekombinationer, der giver smukke dybe mørkgrønne farver, eksempelvis i »Jakobs drøm« og »Kobberslangen«. For varmt grønne farver har Isaacsz laseret kobberresinat på brune eller okkerfarvede bundfarver, hvortil der nok så karakteristisk er tilsat cinnober med let hånd. Samme pigmenttilsætning med dette røde pigment findes desuden i brune motiver.

Røde lakfarver fremstilledes ud fra organisk materiale, udvundet fra insekter eller plantemateriale som kraprod og brasiltræ, der blev fældet på alun. Malernes røde lasurfarver, der generelt er klare med stor farveintensitet, findes i mange farvenuancer. En karakteristisk mørkrød ses i »Jakobs drøm«. Violette lasurer optræder flere steder som i Samsons dragt, antagelig tonet cochenille (insekt) lak.

Af gule farver er der foruden okker kun fundet en gul plantefarve, sandsynligvis sietgul (Schüttsgelb). Det er en farve, som vi kender fra Christian IV's farvekammerbog, hvor den forekommer som en meget billig farve på linie med okker. Farven blev brugt både i og uden for Danmark, men den er ikke lysægte og blev derfor sjældent anvendt. Især ikke på store farveflader, sådan som den ses i »Korsfæstelsen« eller »Påskens Indstiftelse«. Begge steder er farven stærkt bleget. Isaaczs har tilsyneladende ikke brugt massicot (blytin gul), en farve der i øvrigt var almindelig i 1600-tallets begyndelse. Neapelgult, der anvendtes hen imod århundredes midte, optræder heller ikke.

Karnationsfarvernes nærmest lysende tonation er opnået ved anvendelse af blyhvidt tilsat

Fig. 11. Kobberslangen. 155×146 cm.
The Serpent of Brass.

Fig. 12. Jakobs drøm. 155×144 cm.
Jacob's Dream.

Fig. 13. Uidentificeret laksegl på bagsiden af Jakobs drøm.
Unidentified wax seal on the back of Jacob's Dream.

Fig. 14. Isaks ofring.
155×143 cm.
The Sacrifice of Isaac.

rød lakfarve, siet-gul og lidt okker. Hudens skyggefarver er primært opnået ved lasering eller toning med brun, rød lak, indigo eller sort. Isaacsz anvendte til gengæld ikke faderen Pieter Isaacsz' genkendelige grønne skyggefarver.

Isaacsz' billedsprog, som det kendes fra hans øvrige værker, er præget af klare, faste og rene farvekompositioner. På dette punkt afviger kapellets malerier ikke. Den kæmpende Davids næsten gult skinnende krop i »David og Goliath« står imod himlens stærkt blå baggrundsfarve, den intenst røde kappe i modsætning til grønt draperi og Goliaths grønt glinsende harnisk – en farvekomposition der understreger billedets dramatik.

Malerierne er desuden fyldt med små motivdetaljer samt karakteristiske penselføringer og malemåder, der vidner om samhørighed imellem malerierne. På det enkelte billede ses en underfundig blanding af groft og hurtigt, men sikkert påførte farver tilsammen med omhyggeligt gennembearbejdede motiver. Himmelpartierne har med deres dramatiske skyformationer denne grove karakter i forhold til den fint forslettede eller fortonede penselføring i gengivelser af eksempelvis ansigter, kroppe og dragter. Ansigterne har deres egen karakter med rødblussende, let svedige kinder, hvor et lille højlys, typisk lagt på næsetippen, genfindes i billedseriens malerier (fig. 5 og 12). En anden form for sikker penselføring og beherskelse af detaljen ses i baggrundenes små figurgrupper. Eksempelvis i »Melchisedek og Abraham«, »David og Goliath« (fig. 17), »Korsfæstelsen« og »Kobberslangen«, hvor figurerne er malet med få farver, påført i enkle strøg på fælles bundfarve. Træer i landskabernes fjerne horisonter er malet med samme enkelhed i blålige farver.

Selv om der på Ledreborg er tale om en sekundær ophængning, foretaget mere end 100 år efter de 12 Isaacsz-maleriers tilblivelse, er det nærliggende at se dem som en del af en større, nu forsvunden serie. De omtalte grunderings- og lærredsundersøgelser peger i

Fig. 15. Jonas og hvalfisken. 155×108 cm.
Jonah and the Whale.

samme retning. Hvortil de var tænkt, vides ikke, men en kongelige proveniens forekommer ikke usandsynlig. En lignende stor religiøs opgave fra Isaacsz' side er i øvrigt ikke kendt. Sådanne billedserier i Danmark fra 1600-tallet kendes kun i meget begrænset omfang. I Christian IV's nedbrændte bedekammer på Frederiksborg Slot havde panelværket en række indfældede malerier med scener fra Kristi liv, udført 1618-20 af flere nederlandske malere, bl.a. Pieter Isaacsz. Som nederlandsk eksempel kan anføres udsmykningen af Jakob van Campen i Huis ten Bosch i den Haag.

Der er næppe tvivl om, at ophængningen på Ledreborg følger et planlagt billedprogram, et ikonografisk program. Alt andet ville være i strid med Holsteins stærkt religiøse sindelag. Ledetråden er sandsynligvis eukaristien (nadveren). Af de 13 malerier skildrer de tre scener af Kristi liv, mens ti rummer gammeltestamentlige motiver, hvor fortrinsvis nadveren og Kristi korsfæstelse er gennemgående temaer.

Inklusive de 12 Ledreborg-malerier kendes der i dag lidt over 30 Isaac Isaacsz-malerier, enten signerede eller tilskrevet. Dertil kommer adskillige bogillustrationer. Størstedelen befinder sig i Nederlandene. For et par af malerierne er det for længst fastslået, at han har brugt Peter Paul Rubens' malerier som forlæg. Det gælder også for en del af dem, der befinder sig på Ledreborg. »David og Goliath« er en regulær kopi af et maleri (fig. 18), tilskrevet Rubens, fra ca. 1612 (The Norton Simon Foundation, Pasadena, Californien), hvor Isaacsz kun i få detaljer afviger fra forlægget. I »Korsfæstelsen« har Isaacsz kombineret dele af kompositionerne på to panelmalerier af Korsfæstelsen, der begge er tilskrevet Rubens. Gruppen med den korsfæstede Kristus og Maria Magdalene må have forlæg i Rubens' grisaille-skitse fra ca. 1619-20 (National Gallery, London) til dennes højaltermaleri »Coup de Lance« (Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen). Panelet er i øvrigt forsynet med Antwerpens brandstempel. Jomfru Maria og Johannes ligger både i figurgruppe og i gestik også tættere på en anden af Rubens' korsfæstelsesscener fra 1620'erne (Stichting Nicolaas Rockox, Antwerpen), selv om det også synes beslægtet med »Coup de Lance«-maleriet. Figurkompositionen i mødet mellem »Melchisedek og Abraham« har en påfaldende lighed med Rubens' udkast fra 1625-26 (The Fitzwilliam Museum, Cambridge) til gobelinserien »Troens Triumf« – eller med Antwerpen-maleren Victor Wolfvoets (død 1652) kopi af samme (Mauritshuis, Haag). Et mindre lån fra Rubens ses i »På-

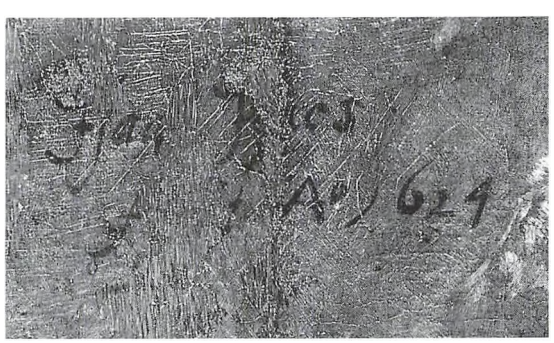

Fig. 16. Isaac Isaacsz' signatur på Jakobs drøm. Signaturen har tidligere været overmalet.
Isaac Isaacsz' signature, on Jacob's Dream. The signature had previously been painted over.

Fig. 17. Detalje, David og Goliath.
Detail, David and Goliath.

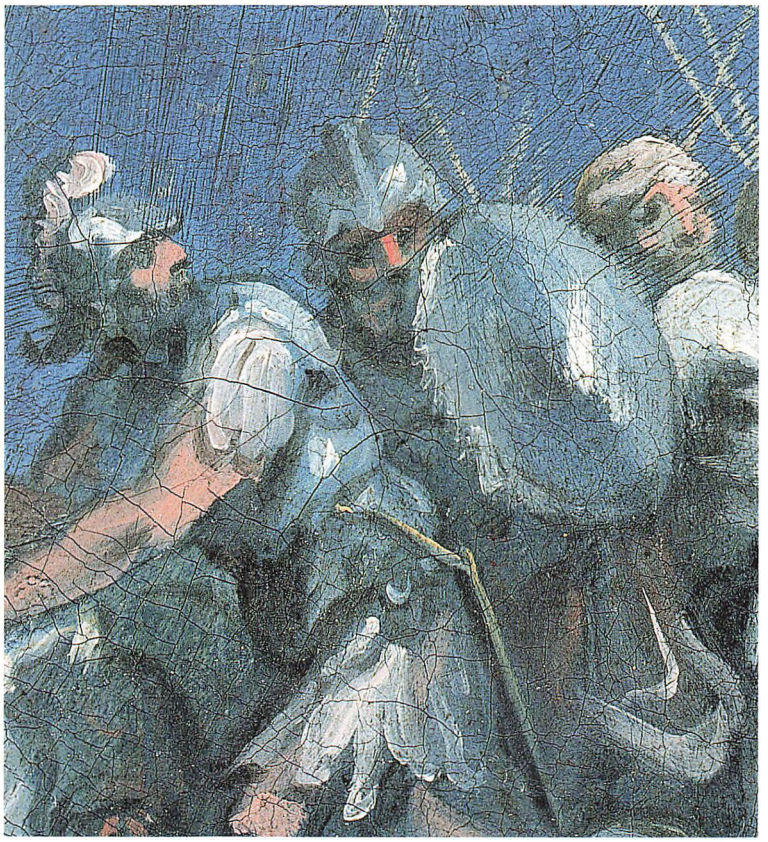

skens Indstiftelse«, hvor den siddende hund er kopieret fra »Adonis' død« fra ca. 1612-14 (Duits Ltd, London). At Isaacsz således for en stor del benyttede sig af forlæg i Rubens' værker, kan herved konstateres i større omfang, end det hidtil har været kendt.

Maleriernes skæbne fra det øjeblik, Isaacsz slap dem, og frem til den dag, hvor de ankom til Ledreborg, er uvis. Hvornår og hvorfra Holstein kom i besiddelse af dem til kapellet, vides ikke. Foruden de malerier, der var direkte bestillingsarbejder til Ledreborg, købte han så vidt vides flere, også ældre billeder, hvad herregårdens malerisamling i sig selv tyder på. Ved udsmykningen af kapellet har Holstein og Krieger benyttet sig af samme fremgangsmåde og kombineret hovedsageligt ældre malerier fra tre forskellige kunstnere.

Bygningsregnskaberne fra Ledreborgs opførelse rummer intet om maleriernes proveniens. Heller ikke Holsteins eneste bevarede dagbog fra den relevante periode kaster lys over sagen. En tilsyneladende besnærende ledetråd er de tre ens laksegl (fig. 13), der er bevaret bag på »Den hellige familie«, »Jakobs drøm« og »David og Goliath«, de to sidstnævnte signeret af Isaacsz. Desværre har det ikke været muligt at identificere seglene. De rummer et utydeligt monogram omgivet af to palmegrene, med et hjerte forneden og en åben krone foroven. Seglene er muligvis danske, i så fald formentlig fra tiden efter 1671.

Det første vidnesbyrd om maleriernes tilstedeværelse på Ledreborg findes i bygningsregnskaberne fra 1747. En regning fra maler Getreuer opregner de arbejder, der er udført året før, heriblandt: »alle Skiellerierne udj Kircken og Grevskabs Stoel Repareret og alle Rammerne med Metal forgyldt og Ege Tre Mahlet og overtrucken«. Senest i 1746 var malerierne altså ankommet, og de blev da beskåret og tilpasset panelværket. Da kapellet blev indviet den 28. juni 1747 af Sjællands biskop Peder Hersleb, var de på plads. Alligevel var arbejdet med malerierne ikke helt afsluttet, for først i marts 1748 forfattede professor ved Sorø Akademi og digter Chr.Fred.Wadskiær efter Holsteins ønske de »Inscriptions-Strophер til 13 Bibelske Skilderier udi Ledreborgs

Fig. 18. David og Goliath, tilskrevet P.P.Rubens og dateret ca. 1612 (The Norton Simon Foundation, Pasadena, Cal.). I Ledreborg-maleriet med samme motiv (fig. 5) har Isaacsz kopieret Rubens' fremstilling.

David and Goliath, attributed to P.P. Rubens and dated c. 1612 (Norton Simon Foundation, Pasadena, Ca.). In the Ledreborg painting with the same motif (Fig. 5), Isaacsz copied Rubens' composition.

Kirche«, der blev malet på panelfelterne under malerierne. Da de siden hen er blevet fejlagtigt opmalet, gengives de originale vers:

Påskens Indstiftelse:
Exod: XII v. 11.
Med Giorde om Lænder, med Stave i Hænder
Med Sko /: som det Wandrings-Mand egier:/
paa
Vor Reise-Fortæring til Siælens Næring
Vi tager i Frelserens Legem og Blod.

Joseph drages op af brønden:
Gen: XXXVII 28.
Som Josephs Brødre solgte ham
Til dem, der droge om med Kram,
Saa solgte vi med vore Synder
Vor Ven, Vor Broder og Welynder.

Kristus med sejrsfanen:
Matth: III. 1.2.
Udi Judæa-Ørck det heder
Til jøderne: Omvender Eder!
Ach! det desverre! hede maa
Til mange Christne ligesaa.

Melchisedek og Abraham:
Gen: XIV. 18.19.
Du Jesu Melchisedeck est,
Vor Konge og vor høje Prest,
Som giver vore Siæle Krafft
Ved Himmel=Brød og Nectar-Safft.

Mannasamlende jøder:
Exod: XVI. 21.
Hver Christen Siæl sig gribe an
at sancke Ordets Siæle-Mann
Betids i Alders Morgen=Stund
som haver Guld, ja Gud i Mund.

David og Goliath:
1. Sam. XVII. 51.
Goliath for Davids Haand
Taber sin Philister-Aand,
Men for Davids Søn maa vige
Synd og Død og Satans Rige.

Samson:
Judic. XV. 19.
Hver Tand for Livsens Vand og Aae
I Vand med rette løbe maa
Trods Samsons Hierte-Stærknings Vand
Af Asen Kiæfttens flackte-Tand.

Den hellige familie:
Familia Sancta
Man seer den dyre Moder her
Som af sin Søn en Datter er,
Guds menneskelige Æt og Slægt
O alle Slægters Overvægt!

Korsfæstelsen
Joh. XVIII. 26.27.
Vi alle Jesum har til Broder
Men du Johannes dog især:
Som fick med Hannem fælles Moder
Han dig, du Hannem havde Kiær.

Kobberslangen:
Numer: XXXI. 9.
Kobber=Slange, Qvindens Sæd!
Træd paa Slangens Hoved, Træd!
Var det Kobber, var det Malm,
Knus det dog som Hø og Halm.

Jakobs drøm:
Gen: XXVIII. 12.
En Himmel=Stige er vor Tro,
Hvorved vi os i Høiden snoe
Langt over Jordens Klode op
Paa Salighedens Himmel=Top.

Isaks ofring:
Gen: XXII. 11.12.
Isaac, Abrahams Kiød og Blod
holdes ej for Gud for god
For det faldne Adams Kiøn,
Spares ej Guds egen Søn.

Jonas og hvalfisken:
Jon: II. 11.
En Salig Død er liig det Diur,
Som Jonam til det tørre spyer
Den Kaster os af Søe og Strand
Udi et Øyeblick paa Land.

Den rækkefølge, som Wadskiær angiver billederne i, synes at svare til den nuværende ophængning, med undtagelse af det udeladte maleri bag orglet. Dette ledsages af en påskrift på panelet, der hverken er digtet af Wadskiær eller afstemt efter hans strofer:

Spydet, hvormed Iesu Side til vor Frelse aabent blev, skal mig strax i Tanke rinde, naar ieg / paa pine Ham seer, da vor Gud for Synde Giælden os en fuld Quitering skrev, som mod / Kiødets skidne Lyster sig for Herren nidkiær teer.

Ifølge familietraditionen var motivet så utugtigt, at man trods den skjulte placering bag orglet på et tidspunkt valgte at overmale det. Formentlig udgjorde det fra starten en del af den samlede ophængning, men blev opgivet, da planerne om et orgel kom til, formodentlig som en indskydelse i ellevte time. Det stemmer overens med, at Wadskiær allerede i 1748 afskrev maleriet, idet han kun digtede vers til de 13 andre. Dette vers er da kommet til senere, som et supplement til de øvrige strofer. Herefter har kapellet stort set stået urørt, indtil den restaurering af hele rummet blev igangsat, som malerikonserveringen nu er sidste led i.

Desværre lader denne undersøgelse flere ubesvarede spørgsmål bag sig, ikke mindst om maleriernes proveniens. Måske vil konserveringen af de resterende malerier eller en fornyet forskning inden for feltet bringe ny viden for dagen. Indtil da må det vigtigste ikke overses. På dansk grund er mængden af Isaac Isaacsz' malerier firdoblet.

Foto John Lee.

Museumsinspektør Jens Peter Munk takkes for oplysninger vedr. ikonografien og Ole Olesen vedr. orglet.

LITTERATUR

Ledreborg kapel er beskrevet i *Danmarks Kirker. Københavns amt*, 1946, s. 817-24. En samlet oversigt over Isaac Isaacsz' virke gives i *Weilbachs Kunstnerleksikon*, 1995. For periodens malerkunst henvises til: Ernst Berger: *Quellen für Maltechnik nebst dem De Mayerne Manuskript*, 1901, genoptrykt 1988. Francis Beckett: *Kristian IV og Malerkunsten*, 1937. *Leids Kunsthistorisch Jaarbook* 1983 (Art in Denmark 1600-1650). Udstillingskataloget *Christian IV og Europa*, red. Steffen Heiberg, 1988. Birgitte Bøggild Johannsen og Hugo Johannsen: *Kongens Kunst. Ny Dansk Kunsthistorie*, bd. 2, 1993. Desuden er følgende arkivalier benyttet: *Ledreborg Godsarkiv*. Bygningsregnskab 1746-47. *Det kongelige Bibliotek. Håndskriftsafdelingen*. Wadskiær-Haandskriftet.

SUMMARY

The painter Isaac Isaacsz discovered at Ledreborg

During the conservation of paintings from the chapel of Ledreborg Manor, the signature of the seventeenth-century painter Isaac Isaacsz was discovered on five paintings. The paintings are from the 1620s, i.e. more than a century before Ledreborg was built. Unfortunately we know nothing of their history before they came in the mid-1740s to Ledreborg, where the Privy Councillor and First Secretary of the Danish Chancellery Johan Ludvig Holstein, with the help of the builder Johan Cornelius Krieger, was building one of Denmark's finest manors.

The chapel is a square room of about 10×10 metres, extending up through two storeys and covered by a flattened dome with a large ceiling painting, *The Ascension,* done by Marcus Tuscher in 1745. The walls are wholly covered with panels in which fourteen paintings are set: *The Institution of Easter, Joseph Drawn up from the Well, Christ with the Banner of Victory, Melchizedek and Abraham, Jews Gathering Manna, David and Goliath, Samson, The Holy Family, The Crucifixion, The Serpent of Brass, Jacob's Dream, The Sacrifice of Isaac, Jonah and the Whale,* and finally a partly overpainted picture, possibly *Amnon and Tamar*. The last of these is from the eighteenth century, while *The Holy Family* is by an unknown seventeenth-century painter and is a copy of Andrea del Sarto's picture of *c.* 1523, now in the Palazzo Pitti, Florence.

As mentioned above, the conservation work revealed the signature of Isaac Isaacsz on five paintings. On four of these the dates 1624 (*Melchizedek and Abraham* and *Jacob's Dream*) and 1625 (*David and Goliath* and *The Sacrifice of Isaac*) have been added. By the fifth signature (*Jews Gathering Manna*) the date has been removed by later cutting of the picture. Several of the paintings have been severely cut. An analysis of painting technique, grounding, canvas quality and palette shows that the remaining seven paintings can also safely be attributed to Isaaczs. The finding of these twelve newly-discovered Isaac Isaacsz paintings quadruples the number of known Isaacsz paintings in Denmark.

Isaacsz used two types of grounding: a light oil-glue priming with chalk, used both in 1624 and 1625, and a red oil-glue priming with a brownish-red earthy colour as filler, only used in 1625. The palette of the paintings reflects the traditional pigments and glazing colours of seventeenth-century painting. Particularly rich in shades, however, is the use of the green colours. Analyses suggest that a particular turquoise-green colour could be *Chrysocollia,* a pigment hitherto only known from English seventeenth-century water-colours. Besides ochre, only a yellow vegetable dye, probably »Schutt's Yellow« known from Christian IV's »coloure-chamber« book, was used.

The paintings probably originally formed part of a larger series. Several have their models in the works of Rubens. *David and Goliath* is a copy of a painting attributed to Rubens (Norton Simon Foundation, Pasadena, Ca.). Elsewhere Isaacsz borrowed parts of compositions – in the case of *The Crucifixion* apparently from various Crucifixion paintings and sketches (National Gallery, London; Koninklijk Museum voor Schone Kunsten and Stichting Nicolaas Rockox, Antwerp). *Melchizedek and Abraham* bears a striking resemblance to Rubens' sketch for *The Triumph of the Eucharist* (Fitzwilliam Museum, Cambridge). A smaller loan is the dog in *The Institution of Easter*, copied from *Lamentation for Adonis* (Duits Ltd, London).

Rav, hjortetak og mesolitisk magi

Danefæ fra jægerstenalderen

Af Peter Vang Petersen

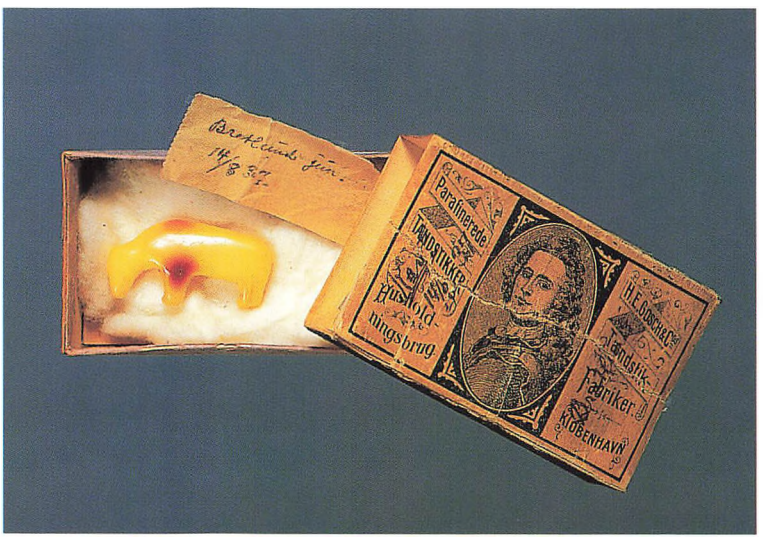

Fig. 1. En gammel tændstikæske med en fin lille ravbjørn – kom i november 1997 ad kringlede veje til Nationalmuseet. Foto Kit Weiss.

An old matchbox with a fine little amber bear – it arrive by a roundabout route in November 1997 at the National Museum.

Ravsmykker fra oldtiden er danefæ, som skal afleveres til Nationalmuseet, og hvert år gøres nye fund blandt det naturrav, som skyller ind på danske strande. Skønt vi i dag godt ved, at rav »bare« er fossilt harpiks fra træer, som voksede for mere end 40 millioner år siden, og selvom jerntæppets fald har åbnet for import af billigt østeuropæisk rav, så er danskernes fascination af »havets guld« usvækket, og når vinden er i rette hjørne, traver der ravsamlere langs de fleste af vore kyster.

Finderglæde er en stærk og velkendt følelse, og ukendskab til danefæreglerne er selvfølgelig heller ikke et ukendt fænomen, men alligevel går der sjældent lang tid, førend nyfundet oldtidsrav havner på Nationalmuseet. Nu og da sker det dog, at danefæ først dukker frem af skufferne længe efter finderens død. Sådanne skuffefund kan være vanskelige at knytte fundoplysninger til, men heldigvis bærer anstrengelserne ofte frugt.

En tændstikæske med en fin lille ravfigur – tydeligvis en bjørn – kom i november 1997 ad kringlede veje til Nationalmuseet (fig. 1). Overbringeren kunne bare fortælle, at stykket var erhvervet gennem en unavngiven marskandiser i Århus, og at det efter sigende skulle stamme fra en afdød museumsmands bo. Sidstnævnte oplysning lød umiddelbart usandsynlig, men måske var der alligevel noget om snakken, for smykket var omhyggeligt emballeret, og den gamle tændstikæske bar den falmede påskrift: *»Rav, 14/8 1937, Bratlund jun.«* I æsken lå en seddel med samme »museale« oplysninger, som kom til at danne udgangspunkt for det videre detektivarbejde.

Ravbjørnen havde øjensynligt ligget i æsken i mange år, formentlig siden 1937, og gik man ind på tanken om en museumsmands medvirken til den omhyggelige emballering og dobbelte etikettering, kunne det så være finderens navn, Bratlund, som stod skrevet på æsken?

Bratlund er ikke et dansk stednavn, og da det ydermere traf sig så heldigt, at en af de få danskere med dette norske navn, Bodil Bratlund, faktisk er arkæolog og en god bekendt af Nationalmuseet, så spurgte vi naturligvis der først.

Og sandelig om ikke Bodil Bratlund kunne fortælle, at familien i 30'erne ejede et sommerhus ved Lild Strand i Nordjylland, og at

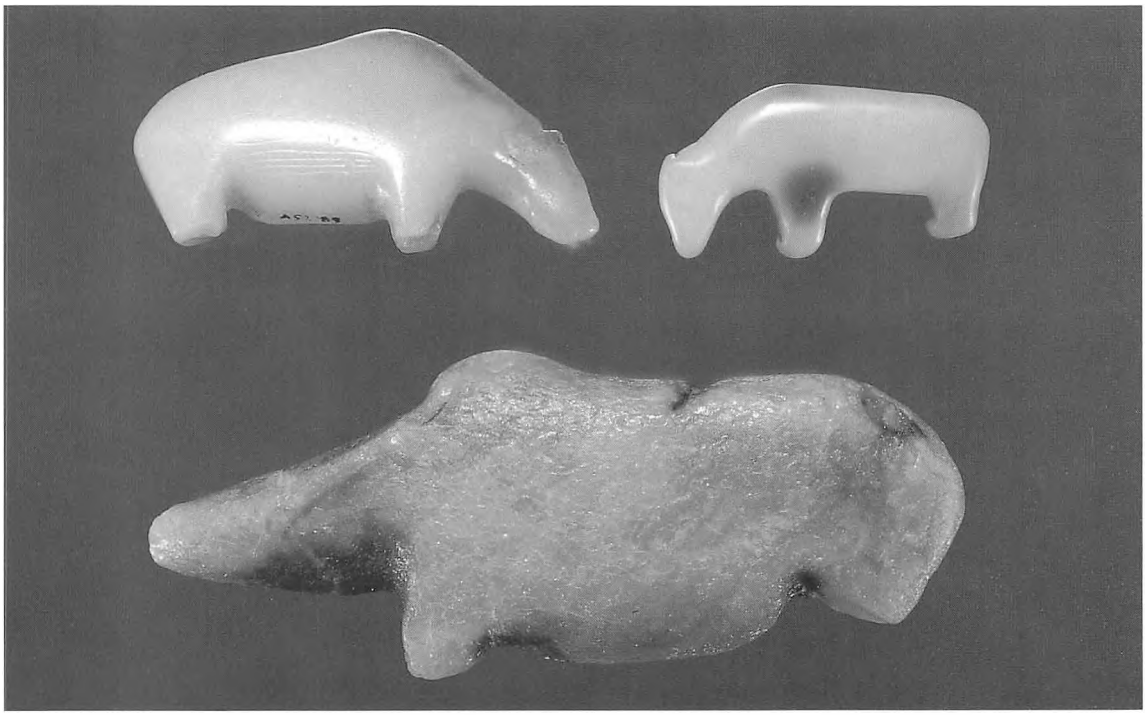

Fig. 2. Indsamling af rav på danske kyster har bl.a. resulteret i fund af tre ravbjørne fra jægerstenalderen. Figuren fra Tangkrogen ved Århus (nederst) er stærkt mærket af bølgerne, hvorimod den lille bjørn fra Lild Strand i Hanherred (øverst t.h.) er upåvirket af tidens tand. Bjørnen øverst t.v. fandtes af Thomas Pedersen i vinteren 90/91 på Fanø Vesterstrand. Denne figur er så elegant formgivet, at den må betegnes som et hovedværk inden for europæisk jægerkunst. Foto Kit Weiss.

One of the results of amber-gathering on Danish coasts is finds of three amber bears from the Hunting Stone Age. The figure from Tangkrogen near Århus (bottom) is much worn by the waves, while the little bear from Lild Beach in Hanherred (top right) is unaffected by the ravages of time. The bear at the top left was found in the winter of 190/91 at Fanø Vesterstrand. This figure is so elegantly formed that it must be considered a masterpiece of European hunting culture art.

hendes nu afdøde fader, Henning Bratlund, hér samlede en del rav. Tilmed kunne hun erindre en henkastet bemærkning fra faderen om, at han engang havde indleveret noget rav til bestemmelse på Naturhistorisk Museum i Århus, men at der fra museet aldrig var kommet noget svar. At det indleverede rav skulle være noget så usædvanligt som en dyrefigur, havde faderens utilfredse bemærkning dog ikke givet Bodil Bratlund indtryk af.

Dermed var sagen om ikke opklaret, så dog bragt et vigtigt stykke videre. Sporet pegede nu mod Naturhistorisk Museum i Århus, og interessen koncentrerede sig her om museets daværende formand, V. R. Møller, som ved siden af sit dynamiske museumsvirke også var ansat som lektor ved Århus Katedralskole – samme sted, hvor Henning Bratlund blev student i 1935.

Lektor Møller døde i 1962 uden at efterlade sig familie, så det var ikke muligt at følge sagen videre ad den vej. Til gengæld hjalp gode kolleger på Naturhistorisk Museum med at finde prøver på Møllers håndskrift i museets arkiv. Et par breve fra Møllers hånd blev sammen med æsken og den lille seddel overdraget Dokumentsektionen ved Rigspolitichefens Kriminaltekniske Afdeling, og her kunne håndskrifteksperterne efter indgående granskning erklære, at det måtte anses for »overordentligt sandsynligt«, at skriften på tændstikæske og seddel var udfærdiget af V. R. Møller.

Vi har altså nu gode grunde til at tro, at ravbjørnen er fundet på Lild Strand i 1937. På den tid var ravfigurer fra oldtiden kun kendt inden for en snæver kreds af forskere ved Nationalmuseet, og selv en arkæologisk interes-

seret finder som Henning Bratlund har haft svært ved at fornemme, at den meget velbevarede ravfigur stammede fra oldtiden. Henning Bratlund, som dengang var 21 år, har formodentlig søgt råd hos sin gamle gymnasielærer, den naturkyndige V. R. Møller. Men den ellers meget vidende formand for Naturhistorisk Museum vidste åbenbart ikke rigtigt, hvad han skulle stille op med kræet, og da han netop i disse år i øvrigt var travlt beskæftiget med overflytningen af museets samlinger fra Læsøgade Skole til den nye bygning på Århus Universitet, gik sagen formodentlig i glemmebogen.

Hvor ravbjørnen så har befundet sig i de forløbne 60 år, ved vi stadig intet om, men glædeligt er det, at figuren fik lov at blive liggende i tændstikæsken med Møllers lille seddel, som i sidste ende blev nøglen til historiens opklaring.

Bjørnen fra Lild Strand er yderst velbevaret, og omkring halsen ses en svag slidfure, som må være skabt ved friktion af en snor bundet til dyrets hals.

Fra Jylland kendes tre lignende ravbjørne (fig. 2), og at disse også har fungeret som hængesmykker, blev først klart efter fundet af den sidst tilkomne på Fanø Vesterstrand i vinteren 90/91.

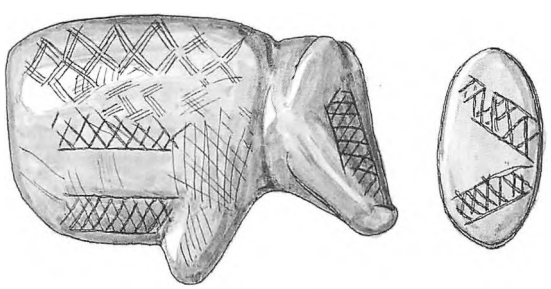

Fig. 3. Denne ravbjørn fra en mose ved Resen i Midtjylland bærer på ryggen et netmønster, som genfindes på andre genstande fra Ertebølletid og således daterer de løsfundne ravbjørne til den sene del af jægerstenalderen. Gengivet efter Sophus Müller, Stenalderens Kunst I. Tegning Bodil Müller.

This amber bear from a bog at Resen in Central Jutland has on its back a net pattern which also appears on other objects from the Ertebølle period, and this dates these isolated finds of amber bears to the late phase of the Hunting Stone Age.

Fanø-bjørnen havde nemlig også tydelige slidfurer efter en snor omkring halsen, og da der blev set nærmere efter på den gammelkendte bjørnefigur fra Resen (fig. 3), kunne det konstateres, at også dette stykke havde en tydelig slidfure om halsen.

Umiddelbart virker Fanø-bjørnen lige så velbevaret som Lild-figuren, men i mikroskop ses det yderste tynde lag af den oprindelige overflade at være slidt bort ved vandrulning. Den oprindelige, let brunfarvede og krakelerede overflade findes kun bevaret i små partier på figurens underside.

Mest slidt af vandrulning er den største af de jyske bjørnefigurer, som fandtes i 1969 på strandområdet Tangkrogen ved Århus. Særligt figurens forende er stærkt afslidt og giver i sin nuværende form mindelser om et vildsvinehoved uden hals. På undersiden, hvor den oprindelige overflade er bevaret, ses dog de udskårne kæbekanter til et hoved, som har været lille og afsat i stil med Fanø-bjørnens.

Når opholdet i bølgerne har slidt så stærkt på ravfiguren fra Tangkrogen, skyldes det, at stykkets overflade allerede var i dårlig forfatning, da stykket havnede i bølgezonen. Som de fleste kystfundne ravsmykker har bjørnen oprindelig ligget en tid oppe på landjorden, inden bølgerne skyllede den ud i havet. Rav, der ligger længe i overfladenære bopladslag eller i grave, bliver efterhånden ødelagt. Overfladen krakelerer og bliver direkte smuldrende. Ofte er nedbrydningsprocessen nået så dybt ind i ravsmykkerne, at kun en mindre kerne af upåvirket rav er bevaret i midten.

Bedst bevaret er rav, som har ligget det meste af tiden i iltfattige vandholdige aflejringer. Under optimale forhold kan smykker som bjørnen fra Lild Strand bevare ravets oprindelige gule farve og glathed i en sådan grad, at de ser aldeles nylavede ud. I indlandets moser, hvor mange ravsmykker gik tabt eller blev deponeret som ofre, findes også smukt bevarede ravsmykker, men i tørven har stykkerne ofte været udsat for en vis iltning, som har ændret ravets oprindelige gule farve i rødlig retning, jævnfør fig.6.

Uforarbejdede ravklumper dækkes ofte helt eller delvis af mørk, krakeleret skorpe, og figurerne fra Lild, Fanø og Tangkrogen har

alle mindre partier af råravets oprindelige overflade bevaret. Jægerstenalderens kunstnere tog åbenbart ikke dette så tungt, og især figuren fra Tangkrogen har mange rester af oprindelig, naturlig overflade bevaret i hulheder langs ryggen og foran på ryggens pukkel. Formgivningen af denne figur har antagelig været inspireret af råemnets form.

Der kendes i dag otte danske fund af dyrefigurer i rav, som foruden de fire omtalte bjørne omfatter en svømmefugl, en elg og to andre figurer, som er svære at artsbestemme, men som formodentlig også gengiver bjørne. Samme dominans af bjørne ses blandt tilsvarende ravfigurer fra vore nabolande, Norge. (1 stk.) og Polen (3-4 stk.).

Bjørnens motivmæssige dominans er ikke mærkelig, når man betænker dyrets centrale placering i sagn og billedkunst hos alle jægerkulturer på den nordlige halvkugle, som har haft kendskab til dette store rovdyr. Bjørnen har mange menneskelige træk. Den er kendt for sit gode sovehjerte, sin forkærlighed for honning, laks og bær og for sin evne til at rejse sig og bruge forlabberne som hænder. Hertil kommer, at bjørnehunnen giver sine unger die ved brystet. Mennesket har altid haft let ved at identificere sig med bjørnen, som er et populært totem-dyr blandt nordamerikanske indianere. I mange jægersamfund kloden rundt tror man, at der består et særligt slægtskab mellem menneskenes slægter (klaner) og

Fig. 4. Perler af gennemborede dyretænder var populære amuletsmykker, som ofte findes ved skeletter af kvinder og børn i jægerkulturens okkergrave. En smuk bjørnetand som denne, der lå oppløjet på en Maglemoseboplads i Lundby Mose på Sydsjælland, har været en kraftfuld amulet. Foto Kit Weiss.

Beads of drilled animal tooth were popular amulets, and are often found with skeletons of women and children in the ochre graves of the hunting culture. A beautiful bear's tooth like this, which was ploughed up at a Maglemosian settlement site at the bog Lundby Mose in South Sealand, would have been a powerful amulet.

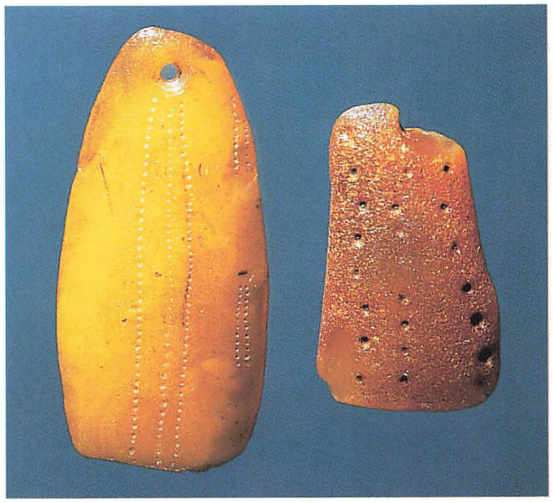

Fig. 5. Boreornamenterede ravsmykker findes jævnligt på Jyllands Vestkyst. Smukt bevaret er stykket (t.v.), som Thomas Pedersen fandt på Fanø Vesterstrand i efteråret 1990, og som i bunden af de fint indborede gruber har bevaret svage spor af sort farve, måske beg, som antagelig er smurt i hullerne for at fremhæve mønstringen.

Opholdet i bølgerne har slidt stærkere på stykket t.h., som Grethe Johansen fandt på samme strand i 1997. Her er ophængningshullet brækket af, og kun de bevarede rester af ornamentik røber, at der er tale om et oldtidssmykke. Foto Kit Weiss.

Amber jewellery with drilled ornamentation is regularly found on the west coast of Jutland. The beautifully preserved piece on the left was found at Fanø Vesterstrand in the autumn of 1990. In the bottom of its finely drilled pitting it has kept faint traces of black colouring, perhaps pitch, presumably smeared in the holes to emphasize the pattern. Life on the ocean waves has been less kind to the piece on the right, which was found on the same beach in 1997. Here the hanging hole had broken off, and only the preserved traces of the ornamentation reveal that it is a prehistoric ornament.

bestemte dyrearter. Måske har ravbjørnene fra dansk jægerstenalder været totembilleder for en jysk bjørneklan. Fra øerne kendes ingen fund af bjørnefigurer, men at arten også her nød stor popularitet, viser amuletter af gennemborede bjørnetænder (fig. 4) fundet på bopladser og i jægerkulturens okkergrave.

Ravsmykker fra jægerstenalderen er ofte forsynet med indskårne ornamenter. På vandrullede kystfund som figuren fra Tangkrogen kan spor af eventuel fint skåret ornamentik dog være slidt helt bort.

Figuren fra Lild har ingen regulær ornamentik, men i dens glatte overflade ses en

mængde ganske fine indridsede linjer, som er ældre end slidfuren, dvs. tilføjet figuren, inden den blev taget i brug som hængesmykke. En tendens til parallelitet antyder, at linjerne er bevidst indridset.

Fanø-bjørnen har på siderne af kroppen lignende overfladiske, længdegående ridser, og nederst på højre side ses et regulært ornament i form af et rektangulært felt med fem dybt skårne, parallelle linjer.

Rigest dekoreret er den mosefundne bjørn fra Resen, som i overfladen har flere typer af mønstre, skåret til forskellig tid (fig. 3). Dekorationens stærke afslidning viser, at Resenbjørnen har været båret som hængesmykke i længere tid, hvilket også fremgår af halsens slidfure.

Jægerstenalderens mest almindeligste ravsmykker, de aflange klumpede hængesmykker, er også ofte forsynet med ornamentik, og næsten hvert år gøres nye fund af sådanne danefæ-stykker (fig. 5).

En karakteristisk, slidstærk dekoration, som ses på en del ravsmykker, er punkterede rækker af indborede små runde gruber anbragt i

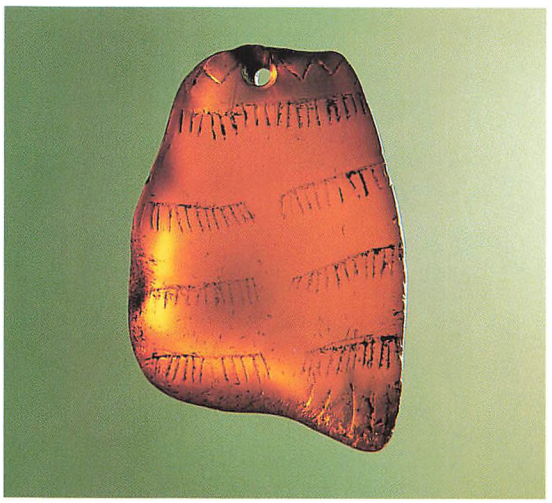

Fig. 6. Dette smukt bevarede ravhængesmykke fandt maskinfører Thomas Pedersen ved gravning med rendegraver i tørvelag ved Sandvad Bæk nær Østbirk i Østjylland. Smykket har foruden indridsede frynsemotiver også indborede gruber (på bagsiden).

This beautifully preserved amber pendant was found by a machine operator while working with an excavator in peat layers at the Sandvad stream near Østbirk in East Jutland. As well as carved fringe motifs, the ornament has drilled pitting (on the back).

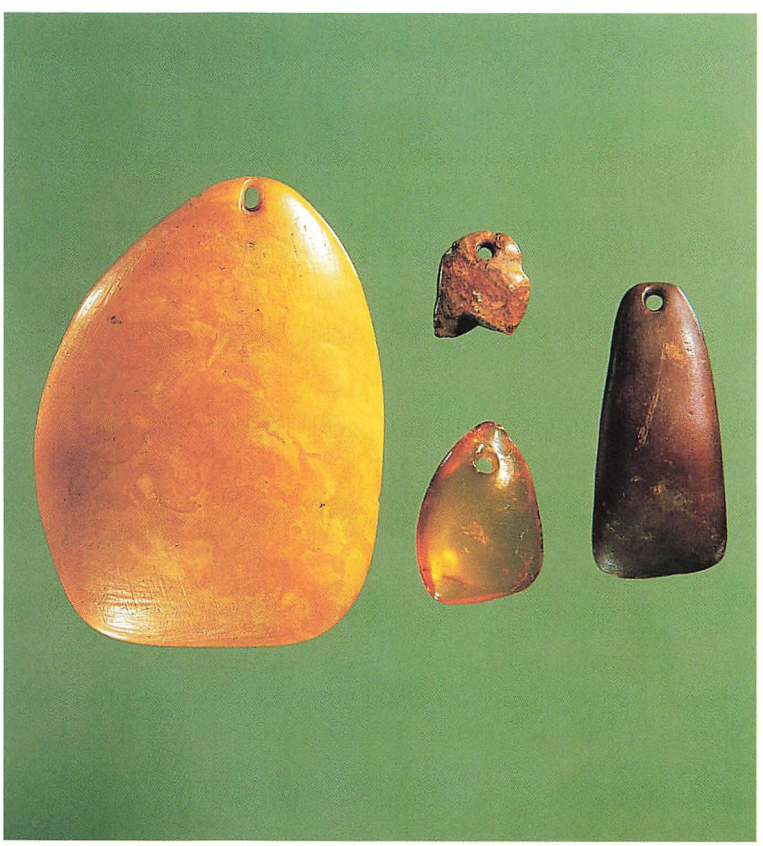

Fig. 7. Beboerne på Danmarks nordligste Ertebøllebopladser ved Østenkær nær Tversted har frådset i rav. I efteråret 1994 blev alle rekorder slået, da lodsejeren, Niels Abildgaard Jensen, indleverede et kolossalt hængesmykke (t.v.), som han havde pløjet op et par år forinden. Det velbevarede, 11 cm lange og 126 g tunge smykke har et lille, yderligt placeret ophængningshul. En slidfure øverst i hullet viser, at det store smykke faktisk har været båret en tid, inden det endte i jorden. Foto Kit Weiss.

The settlers at Denmark's northernmost Ertebølle sites at Østenkær near Tversted simply wallowed in amber. In the autumn of 1994 all records were broken when a huge pendant was handed in. The well preserved 11 cm long piece weighing 126 g has a small suspension hole at the edge. A wear groove at the top of the hole shows that the large ornament had in fact been worn for some time before it ended up in the ground.

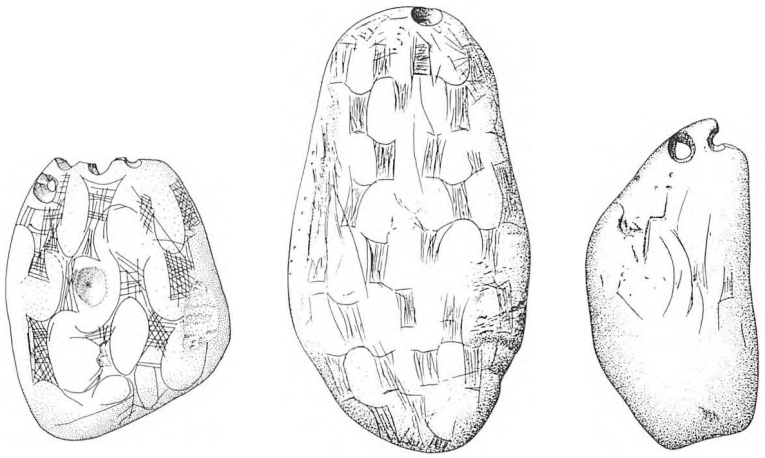

Fig. 8. Identiske netmønstre på hængesmykkerne fra Lolland (Fælleseje Tørvemose, t.v.), Østjylland (Ringkloster, t.h.) og Mols (Holme, i midten) vidner om kontakter mellem Ertebøllekulturens jægergrupper tværs over Storebælt og Kattegat.

Identical net patterns on pendants from Lolland (Fælleseje Tørvemose, left), East Jutland (Ringkloster, right) and Mols (Holme, centre) testify to contacts between the hunter groups of the Ertebølle culture across the Great Belt and the Kattegat.

simple mønstre. Hængesmykker med boreornamentik kendes i et antal af ca. 20 stk. fra Jylland og Sjælland. Enkelte er opsamlet på bopladser fra Maglemosetid (ca. 9000-6500 f.Kr.), men de fleste er løsfund. Endelig må nævnes et fund af et stort boreornamenteret hængesmykke i en grav tilhørende jysk enkeltgravskultur. Skikken at bære boreornamenterede ravhængesmykker fik åbenbart en renaissance i midten af bondestenalderen.

På de fleste ravsmykker er ornamentikken skåret eller ridset ind i overfladen med et skarpt flintredskab. Blandt disse optræder stykker med frynse- eller kammotiver særligt talrigt (fig. 6). Frynsedekorerede ravsmykker er aldrig fundet på bopladser, men det formodes, at de stammer fra sen Maglemose- eller tidlig Kongemosetid (ca. 6500-5500 f.Kr.).

Under brugen var hængesmykkernes ophængningshul udsat for et betydeligt slid, og et smykke fra Fælleseje Tørvemose (fig. 10) på Lolland har været båret så længe, at man har måttet forny hullet mindst fire gange. Samtidig er smykkets overflade blevet så blankslidt, at vi først efter indleveringen til Nationalmuseet opdagede, at smykket har været dækket af et fint indskåret netmønster af sjælden type (fig. 8).

Fælleseje Tørvemose er en del af Godsted Mose på Lolland, hvor der har været livlig bosættelse i Ertebølletid (ca. 5500-4000 f.Kr.). Dateringen af det løstfundne smykke til samme periode bestyrkes af et fund fra Ertebøllebopladsen Ringkloster ved Skanderborg Sø. Her ses på overfladen af et ravsmykke, som også er stærkt slidt, de næsten udviskede rester af et tilsvarende mønster (fig. 8).

Ravsmykker findes ellers sjældent på Ertebøllebopladser, men også fra denne regel kendes en undtagelse, thi ved roden af Skagens Odde, i strandvoldsområdet Østenkær nær Tversted, findes bopladser, hvor beboerne nærmest har frådset i rav. Næsten en snes hængesmykker er opsamlet her (fig. 7), og eksempler på alle stadier fra råklumper til halvfærdige og reparerede, slidte smykker viser, at ravet blev forarbejdet og båret i stort omfang af den lokale Ertebøllebefolkning. Hængesmykkerne fra Østenkær er oftest uornamenterede.

Animisme, dvs. troen på at alt i naturen, levende såvel som dødt, er besjælet, findes udbredt blandt alle kendte jæger/samlerkulturer verden over. Mennesker, der således føler sig omgivet af ånder, forsøger naturligvis at alliere sig med alle gode kræfter og undgå de onde. Et udbredt værn mod dårligdomme er amuletter, dvs. genstande med særlig kraft, der virker for den, som bærer amuletterne.

I jægerstenalderens okkergrave, specielt ved ligene af kvinder og børn, findes ofte perler af gennemborede dyretænder, ravstykker, mårkæber, sneglehuse m.m., som næppe blot har været til pynt. Snarere har sådanne smykker fungeret som amuletter.

Rav blev åbenbart anset for et godt stof at skære amuletter i, og mennesker har samlet rav, lige siden rensdyrjægere kom til Norden i slutningen af istiden. Eksempelvis er et tilskå-

ret og gennemboret stykke rav fundet på den 14.000 år gamle rensdyrjægerboplads ved Meiendorf nord for Hamburg.

Oldtidens folk, som samlede ravet langs datidens kyster, fandt det gule og tilsyneladende uforgængelige stof aldeles uimodståeligt, og evnen til gnistrende udløsning af statisk elektricitet har givetvis styrket tilliden til ravets magiske kræfter.

Hjortetak var i modsætning til rav et praktisk anvendeligt råstof, som blev brugt til mangfoldige redskabstyper. Ikke blot gevirer fra nedlagte dyr, men også de takker, som hjortene kastede i skoven om foråret, blev indsamlet og anvendt.

Hjortetak bevares ligesom knoglemateriale bedst i neutralt eller svagt basisk reagerende aflejringer. Heldigvis har et stort indhold af udvasket kalk fra istidens kridtholdige moræner skabt ideelle bevaringsforhold i danske søer og moser, især på Sjælland, hvorfra en stor del af fundene, især de ældste fra Maglemosetid, stammer.

Fund af uforarbejdede gevirer i jægerkulturens okkergrave viser, at hanhjortenes kraftsymboler også blev tillagt magiske egenskaber, og af hjortetak fremstilledes nogle typer af mandsvåben, »skaftvåben« og »økser«, der ofte er forsynet med kunstnerisk udsmykning, og som tydeligvis har haft en værdi for deres ejermænd, som rakte ud over deres rent praktiske anvendelighed.

Fra en privatsamling tilhørende nu afdøde dyrlæge O.Schram har Nationalmuseet således modtaget et pragtfuldt »skaftvåben«, som fandtes ved tørvegravning i Åmosen under sidste krig (fig. 10). Stykket, som er 67 cm langt, er lavet af en kastet hjortetak. Sidesprosserne er skåret af, og overfladen er glatskrabet. I hele stykkets længde ses indskårne længdegående linjer forsynet med frynser, en dekoration som er karakteristisk for den yngre Maglemosekultur.

Fig. 9. I denne mose ved Lille Røttinge på Sydsjælland foregik tørvegravningen under 2. verdenskrig med kabeltrukne skovle, og en prægtig hjortetaksøkse (fig. 10 og 11) tog turen gennem ælteværket i baggrunden, inden opsynsmanden, Harry Larsen, tog vare på stykket.

In this bog at Lille Røttinge in South Sealand there was peat-digging during World War II with cable-drawn shovels, and a fine antler axe (Figs. 10 and 11) went through the maceration machine in the background before the foreman rescued it.

Fig. 10. I tørvegravningens tid dukkede mange prægtige oldsager frem, og det sker stadig, at der som danefæ indleveres »skuffe-fund«, som har ligget upåagtet i finderens gemmer eller i en af de mange privatsamlinger, som blev grundlagt, da tørvemoserne producerede oldtidsfund i et tempo, som Nationalmuseet havde svært ved at følge med i.

Det ornamenterede skaftvåben blev gravet frem i en tørvegrav i Sandlyng Mose i Åmosen. Ravsmykket fra Fælleseje Tørvemose og hjortetaksøksen fra Lille Røttinge røg begge en tur gennem ælteværket, heldigvis uden at lide skade. Foto Kit Weiss.

In the days when peat was dug, many magnificent antiquities were found, and it still happens that finds are handed in as treasure trove that have lain neglected in the finder's bottom drawer or in one of the many private collections that were established when the peat bogs produced antiquities at a pace that the National Museum had difficulty keeping up with.

Stykket er helt blankpoleret, og ornamentikken noget slidt, hvilket formodentlig skyldes flittig håndtering. Sandsynligvis har ejermanden ofte båret det smukke skaftvåben på sig, og at det har været en skattet ejendel, levner den omhyggelige forarbejdning ingen tvivl om. Sværere er det at afgøre funktionen af et sådant redskab. Tilsvarende lange og smukt dekorerede »skaftvåben« med skæftningshul eller -hak i rodenden kendes også fra Kongemose- og Ertebølletid, men skæftede eksemplarer er aldrig fundet.

Dekoration ses også jævnligt på hjortetaksøkser, men de oprindeligt bengule stykker har ofte taget farve efter de aflejringer, hvori de har ligget, og mange er blevet så mørkebrune, at de indskårne ornamenter vanskeligt lader sig fotografere. Eksempelvis ses det næppe på fotografiet af hjortetaksøksen fra Lille Røttinge (fig. 10), at stykket hører til de smukkest dekorerede stykker fra jægerstenalderen.

Denne økse oplevede tilmed en tur gennem ælteværket (fig. 9), men heldigvis led den ingen skade, og takket være en fortrinlig bevaringstilstand mærkes stykkets polerede overflade så glat og blank som for 8000 år siden. Øksen er fuldstændig dækket af fint indskårne mønstre, domineret af længdegående, parallelle linjer med påhæftede skraverede trekantfelter. Yderst ved øksens æg ses et stærkt slidt felt med fire »sildebens-figurer«, som giver mindelser om stærkt stiliserede menneskeskikkelser (fig. 11).

Almindeligvis er udsmykningen af ravsmykker og hjortetaksgenstande udført på glatskrabede flader ved udskårne eller borede linjer, streger og prikker, eventuelt indgnedet med farvestof, som har fremhævet mønsteret på baggrund af den glatte, gule rav- eller takoverflade.

Men jægerkulturens fladedækkende kunst legede også med andre typer af kontraster. En økse, som Steen Christensen opsamlede i 1989 i Bodals Mose ved Åmosen, har ud over glattede felter med indskårne vinkelbånd af traditionel art en usædvanlig dekoration på overSiden, hvor indskrabede ovale felter med glatte flader kontrasterer mod en ubearbejdet, ru takoverflade (fig. 12).

Tilsvarende kontraster mellem glatskrabede og urørte, ru overflader ses på to andre

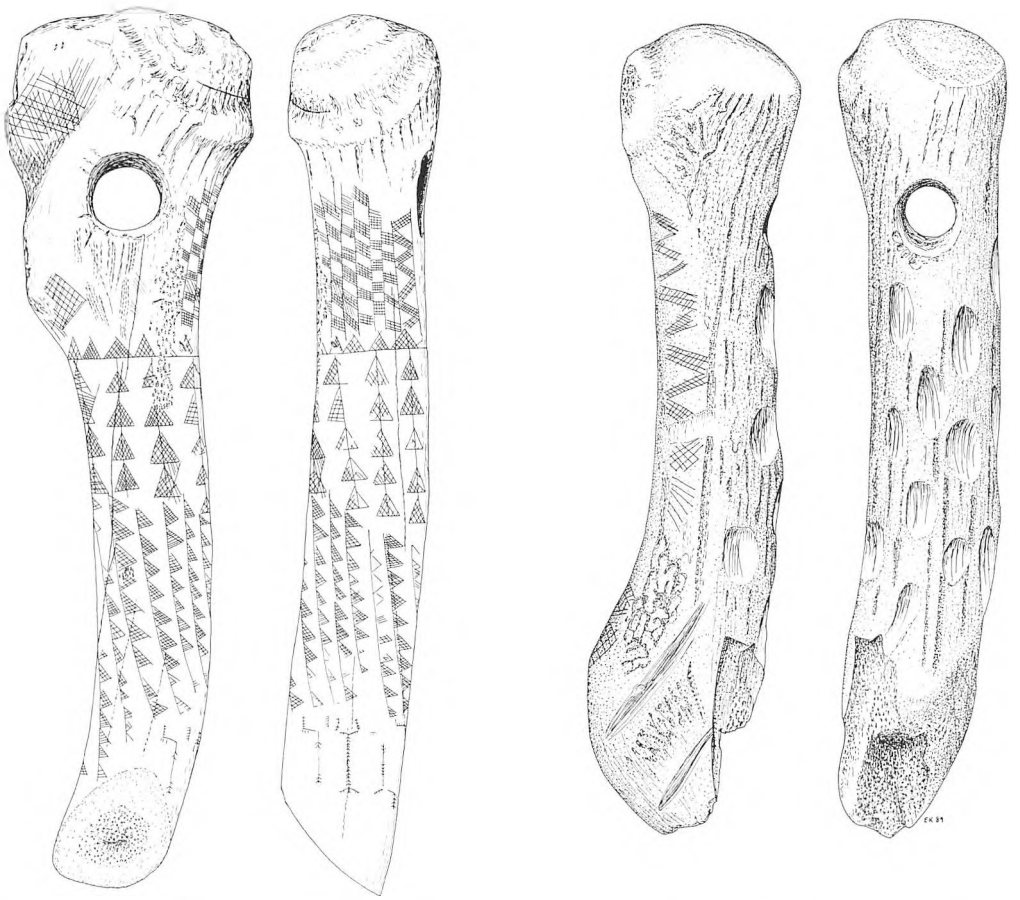

Fig. 11. De indskårne, trekantbehængte linjemønstre på øksen fra Lille Røttinge placerer stykket i en eksklusiv gruppe smukt dekorerede hjortetaksredskaber fra overgangen mellem Kongemose- og Ertebølletid, ca. 5200 f.Kr. Tegning Eva Koch.

The carved, triangle-hung line pattern on the axe from Lille Røttinge places the piece in an exclusive group of beautifully decorated antler implements from the transition between the Kongemose and Ertebølle periods, c. 5200 BC.

Fig. 12. Denne hjortetaksøkse, som fandtes af Steen Christensen i Bodals Mose i Åmosen, har i oversidens ubearbejdede, ru takoverflade indskrabede ovale felter, der fremtræder som masker i et netmønster af en slående lighed med dekorationen på ravsmykkerne fra Fælleseje, Ringkloster og Holme (fig. 8). Tegning Eva Koch.

This antler axe, fond in the Bodal bog at Åmosen has scraped oval fields in the unworked, rough antler upper surface. They appear like meshing in a net pattern with a striking resemblance to the decoration on amber jewellery from Fælleseje, Ringkloster and Holme (Fig. 8).

økser fra Åmosen og Strøby Egede på Stevns (fig. 13).

Dekorerede hjortetaksøkser var tilsyneladende mandsvåben af meget personlig art. De kendes således som gravgods i flere mandsgrave (fig. 14), og ofte er de så ramponerede, med sønderhamrede ægender og reparerede skafthuller, at det må formodes, at de har været anvendt gennem meget lang tid. Trods deres udsmykning var disse »økser« ej blot til pynt, men praktisk værktøj til træforarbejdning var der næppe heller tale om. Snarere har de dekorerede hjortetaksøkser fungeret som slagvåben på linje med bondestenalderens stridsøkser af sten.

På Køgeegnen er opsamlet et fragment af et udskåret og rigt dekoreret redskab (fig. 15). Stykket stammer fra et redskab, lavet af et gevirstykke med sidesprosse, der har fungeret som skaft. En tilsvarende rigt ornamenteret »tak-hammer« af kronhjortegevir kendes fra lokaliteten Skateholm II i Skåne. Denne hammer fandtes som gravgods i en hundegrav(!), og de mærkelige fundomstændigheder bestyrker udgraveren, Lars Larssons forsigtige tolkning af stykket som en »tromme-stik«.

Fig. 13. Fra den senere del af jægerstenalderen stammer disse to hjortetaksøkser, som er dekoreret med kontrasterende, glatskrabede eller ubehandlede, felter. Øksen t.h. fandtes, da Karen Jensen i 1978 soppede ud for Strøby Egede i et område, hvor havbunden er rig på kulturrester fra overskyllede Kongemose- og Ertebøllebopladser. I en del af Åmosen, øst for Skellingsted Bro, som er rig på bopladser fra samme tid, fandt Dan Kristensen i 1969 den knækkede økse, t.v. Denne økse har et ufærdigt reparationshul, hvori der stadig sidder spidsen af et knækket flintbor. Foto Kit Weiss.

These two antler axes come from the later phase of the Hunting Stone Age. They are decorated with contrasting smooth-scraped and unworked fields.

Samme tanke slog Nationalmuseets store stenalderekspert, Therkel Mathiassen, da en lignende »tak-hammer« af elsdyrtak fandtes i 1941 på en af bopladserne i Vedbækfjorden (fig. 16).

Der er stor lighed mellem de tre kunstfærdigt udskårne »tak-hammere« fra Skateholm, Vedbæk og Køgeegnen og de ornamenterede redskaber af rentak, som samiske shamaner brugte til at traktere trommerne med under deres forsøg på at opnå trance og kontakt med åndernes verden.

Tak-hamrenes lighed med trommestikker beviser selvfølgelig ikke tilstedeværelsen af shamaner i den mesolitiske jægerkultur, men beviser for religiøs virksomhed af en sådan art er også noget nær det sværeste at finde i et arkæologisk fundstof.

Som tidligere nævnt er det sandsynligt, at de religiøse forestillinger inden for den sene jægerkultur i Sydskandinavien har været præget af animisme som den, der indtil vore dage har gennemsyret oprindelige jæger/samlerkulturer overalt i verden. I de fleste animistisk prægede samfund findes shamaner, dvs. særligt åndeligt disponerede mænd eller kvinder, som varetager den direkte kontakt med det overnaturlige. Shamanens forhandlinger med ånderne foregår under særlige sjælerejser og har normalt til formål at afhjælpe følgerne af diverse ulykker: sygdom, fødemangel, dårligt vejr etc., som plager enkeltindivider eller grupper i samfundet.

Ekstasen, som er nødvendig, for at sjælen kan forlade kroppen og opsøge åndernes verden, opnår shamaner i nogle samfund gennem rituel indtagelse af bevidsthedsudvidende stoffer. Andre behøver kun hjælp af monoton rytmisk musik, dans og sange for at komme i trance og blive modtagelige for åndelige oplevelser.

Samiske, sibiriske og eskimoiske shamaner bruger trommen som rytmisk instrument til at bringe sig i ekstase, og den anvendte trommestik er ofte rigt udsmykket. Fra jægerstenalderen kendes ingen levn af trommer, hvilket i betragtning af disse skindklædte instrumenters forgængelighed heller ikke er spor mærkeligt. Til gengæld har vi de tre nævnte fund af tak-hammere, som i al deres praktiske uanvendelighed godt kunne ligne shamaners trommestikker.

Den sene jægerstenalders kunst, som den er overleveret i det arkæologiske fundstof, synes uløseligt forbundet med magi. De udskårne figurer i rav kan således tolkes som amuletter, hvor materialets værnekraft er øget gennem billedets påkaldelse af totemdyrets ånd.

Bortset fra de plastiske ravfigurer manifesterer den mesolitiske kunst sig udelukkende gennem fladedekoration på genstande: amuletsmykker, hjortetaksøkser, skaftvåben, ben-

Fig. 14. En ornamenteret hjortetaksøkse stikker frem bag kraniet på manden, som i ældre Ertebølletid blev begravet i en massegraven ved Strøby (Nationalmuseets Arbejdsmark 1990, s.19-33). Foto Peter Vang Petersen.

An ornamented antler axe projects behind the skull of a man who was buried in the Early Ertebølle period in a mass grave at Strøby (Nationalmuseets Arbejdsmark *1990, pp. 19-33).*

Fig. 15. Dette fragment af en rigt dekoreret tak-hammer, fundet på Køgeegnen, endte i Canada, hvor det i 1991 blev skænket vor Dronning under et officielt besøg. Dansk-canadieren Erik Schou Hammerum, der havde bragt stykket med sig fra sin hjemegn, ønskede med denne gestus at glæde vor oldtidskyndige regent og at sikre det sjældne funds tilbagevenden til Danmark. Foto Kit Weiss.

This fragment of a richly decorated antler hammer, found in the Køge area, ended up in Canada, where it was presented to the Queen of Denmark in 1991 during an official visit. A Danish-Canadian who had taken the piece with him from his native region wanted to please our archaeologically knowledgeable Queen with this gesture, and to ensure that the rare find returned to Denmark.

knive og lignende personlige sager af beskyttende art. Der kendes enkelte ornamenterede harpunspidser af hjortetak, men ellers ses ornamentik ikke på jagtvåben, og det ser ikke ud til, at jægerkunsten havde et direkte jagtmagisk sigte.

Mønstrenes forekomst på genstande med tilknytning til personsfæren tyder snarere på, at ornamentikken dels har haft en verdslig betydning, dvs. at den henvendte sig til det omgivende samfund, dels havde en magisk funktion, dvs. fungerede som værn mod diverse usynlige kræfter, ånder og »onde øjne«, som jægerkulturen følte sig omgivet af.

Billeder af mennesker og dyr optræder lejlighedsvis imellem de indridsede mønstre. Overgangen fra næsten naturalistiske gengivelser til svært genkendelige stiliseringer er flydende, og det er tænkeligt, at nogle af de tilsyneladende helt nonfigurative symboler blev genkendt som billeder af dyriske eller menneskelige væsner/ånder.

Naturalistiske billeder af diverse dyrearter, som præger istidens hulekunst, har vi kun få fund af fra Danmark, men de livfulde billeder af rensdyr, bjørn og elg på nordsvenske og norske klippesider viser, at de mesolitiske jægerkulturer i Norden var lige så billedglade som istidens rensdyrjægere i Mellem- og Vesteuropa.

Desværre finder vi af naturlige grunde hverken hulemalerier eller klipperistninger i Danmark, men til gengæld har vore kalkrige

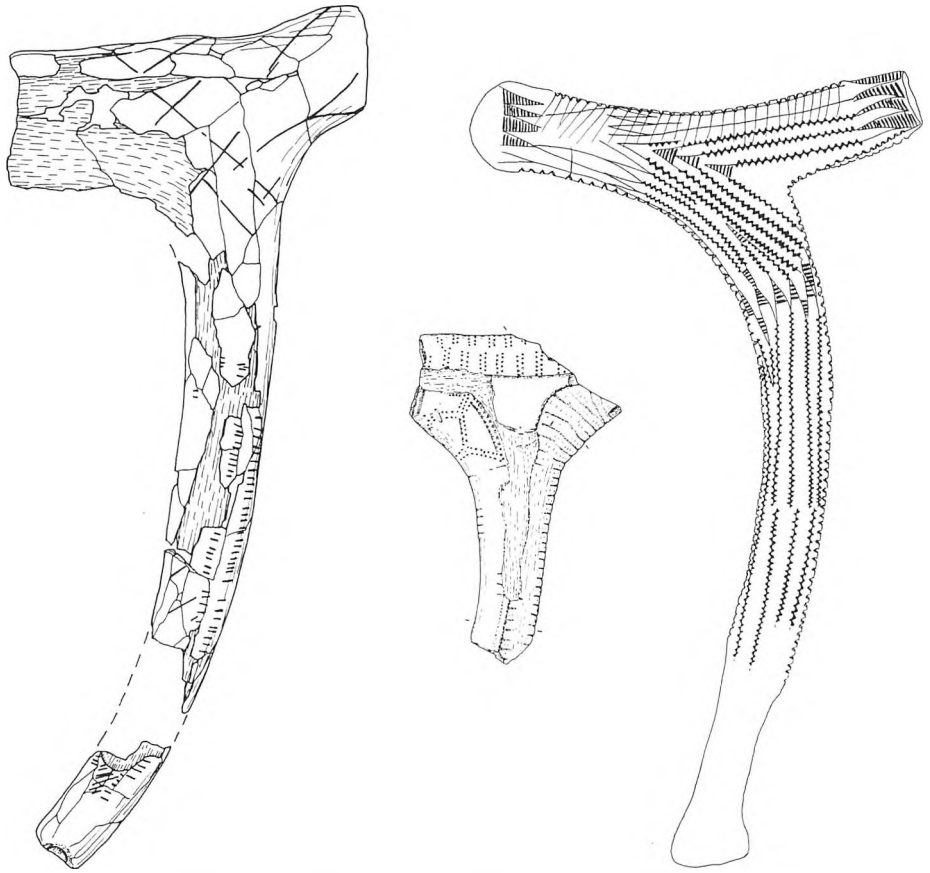

Fig. 16. Det ornamenterede takfragment fra Køgeegnen (i midten) stammer antagelig fra en tak-hammer af samme art som stykkerne fra Vedbæk (t.h.) og Skateholm II (t.v.). Disse stærkt dekorerede stykker har næppe haft en praktisk redskabsfunktion. Der må være tale om genstande af kultisk art – måske har de tjent som trommestikker til shamantrommer. Tegning Eva Koch.

The ornamented fragment from the Køge area (centre) probably comes from an antler hammer of the same kind as the pieces from Vedbæk (right) and Skateholm II (left). These highly decorated pieces are unlikely to have had a practical function. They must be cultic objects – perhaps they served as drumsticks for shaman drums.

jorder bevaret så mange fine fund af kunstnerisk udsmykkede genstande af knogle, tak og rav, at Nationalmuseet i dag rummer Europas fineste samling af mesolitisk kunst.

Det kan vi bl.a. takke danefæloven for, som sikrer, at sådanne fund overdrages til Nationalmuseet, og at den heldige finder får en klækkelig dusør.

Selvom den danske muld vel ikke ligefrem er uudtømmelig, så vil der dog i mange år frem være meget at finde for den, som søger slægtens spor. I dag, hvor moserne er forvandlet til pløjemarker, og bonden ikke mere vandrer bag den hestetrukne plov, er der chancer for at finde oldsager som aldrig før.

Hvert år bringer nye fund af jægerkunst. Hvem bliver den næste heldige finder?

LITTERATUR

Andersen, S.H. 1981. »Ertebøllekunst. Nye fund af mønstrede Ertebølleoldsager«. *Kuml* 1980. Andersen, S.H. 1980. »Jægerrav«. *Skalk* 1980 nr.5. Larsson, L. 1988. *Ett fångstsamhälle för 7000 år sedan*. Kristianstad. Petersen E.B. 1974. »Gravene fra Dragsholm: Fra jæger til bønder for 6000 år siden«. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1974. Petersen E.B. 1990. »Nye grave fra jægerstenalderen. Strøby Egede og Vedbæk«. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1990. Petersen, P.V. 1991. »Bjørnejagt«. *Skalk 1991* nr. 5.

SUMMARY

Amber, antler and Mesolithic magic

Treasure trove from the Hunting Stone Age

Amber ornaments from ancient times are *danefæ* or treasure trove which must be handed in to the National Museum, and in November 1997 a fine little amber figure – clearly a bear – came by a roundabout route to the Museum (Fig. 1). The person who handed it in had bought it from a junk shop in Århus, and could tell us nothing about the circumstances of the find.

The bear lay in an old matchbox with a faded »museum label« inscribed *»Amber, 14/8/1937, Bratlund jun.«*. Very few Danes have the Norwegian name Bratlund, and among them is the archaeologist Bodil Bratlund, who could tell us that her late father Henning Bratlund collected amber in the thirties at Lild Beach in North Jutland. She also remembered an offhand remark that he had once handed in some amber for identification to the Museum of Natural History in Århus, but that no answer had ever come from the Museum.

Further investigation showed that the then Chairman of the Museum, the lecturer V.R. Møller, who died in 1962, was also a teacher at the Århus Cathedral School, from which Henning Bratlund had graduated in 1935.

In the records of the Museum there were a couple of letters from Møller, and handwriting experts from the criminological department of the Danish Police Force were able to tell by studying the letter that it was »extremely likely« that the handwriting on the matchbox with the amber bear was V.R. Møller's.

There is thus every indication that the amber bear was found on Lild Beach in 1937. Where the figure has been for the last 60 years is not known, but it is pleasing to see that the bear was allowed to remain in the matchbox with Møller's inscription, which was the key to the solution of the mystery.

The bear from Lild Strand is extremely well preserved; it was used as a pendant, for around the neck a faint wear groove can be seen, created by the friction of a string. Similar wear grooves can be seen on amber bears from Fanø Vesterstrand and Resen (Figs. 2 and 3).

The bear figure from Tangkrogen is much water-worn, especially the head; it was small, and marked out in the style of the Fanø bears. The design of the figure seems to have been determined by the form of the raw material.

Eight Danish finds of animal figures in amber are known. Besides bears, they include a waterbird and an elk. There is a similar predominance of bears among amber figures found in our neighbouring countries Norway (1 figure) and Poland (3-4 figures).

Perhaps the amber bears from the Danish Hunting Stone Age were totem images for a Jutland bear clan. We know of no bear figures from the Danish islands, but there are several finds of drilled bear teeth from settlements (Fig. 4) and ochre graves.

Amber jewellery from the Hunting Stone Age often has carved ornamentation. The bear from Resen, for example, has several types of pattern, carved at different times (Fig. 3).

About twenty pendants with drilled ornamentation are known from Jutland and Sealand. A few were gathered at settlement sites from the Maglemose era (*c.* 9000-6500 BC), and a find from a Jutland single grave shows that this type of ornament experienced a renaissance in the middle of the Farming Stone Age.

Amber jewellery with fringe or comb ornamentation is more common (Fig. 6). Such ornaments are never found at settlement sites, but presumably come from the Late Maglemose or Early Kongemose period (*c.* 6500-5500 BC)

An item of jewellery from the bog Fælleseje Tørvemose (Fig. 10) on the island of Lolland had been worn so long that the hole had to be renewed at least four times. The net pattern of the piece can be dated to the Ertebølle era (*c.* 5500-4000 BC) (Fig. 8).

Otherwise amber jewellery is rarely found at Ertebølle sites, but in North Jutland there is a settlement site at the beginning of the spit Skagens Odde, where almost a score of pendants have been collected, including a huge piece 11 cm long weighing 126 g (Fig. 7).

Prehistoric peoples considered amber a good material for amulets, and the apparent imperishability of the material as well as its property of discharging sparking static electricity would certainly have strengthened faith in the magical powers of the amber.

Finds of unworked antlers in the ochre graves of the hunting cultures show that antler too was considered to have magical properties. Among other things, »shaft weapons« and »axes«, often furnished with ornamentation, were made of antler. A magnificent 67 cm long »shaft weapon« from Åmosen (Fig. 10) has been scraped smooth and furnished with fringe ornamentation characteristic of the Late Maglemosian.

Similarly beautifully decorated »shaft weapons« with hafting holes or notches at the root end are also known from the Kongemose and Ertebølle periods, but shafted examples are never found.

One also frequently sees decoration on antler axes. An axe from Lille Røttinge in South Sealand (Fig. 10) has finely carved patterns that can be dated to the transition between Kongemose and Ertebølle (Fig. 11).

Other items of treasure trove received are three ornamented antler axes where the artist exploited the contrasts between smooth-scraped and untouched raw surfaces (Figs. 11 and 12).

Decorated antler axes are known in the form of grave goods in several male graves (Fig. 14), and probably functioned as battle weapons like the stone battle-axes of the Farming Stone Age.

In the Køge area a fragment of a carved, richly ornamented implement (Fig. 15) has been found; it resembles the »antler hammer« found in a dog's grave (!) at the site Skateholm II in Scania. The piece has been cautiously interpreted as a »drumstick« and Therkel Mathiassen offered a similar interpretation of an »antler hammer« from Vedbæk Fjord (Fig. 16).

These »antler hammers« from Skateholm, Vedbæk and Køge are very similar to the drum hammers of reindeer antler which Sami (Lapp) shamans used in their attempts to achieve a state of trance and contact with the spirit world.

The art of the Late Hunting Stone Age seems inextricably bound up with magic. The figures carved in amber can thus be interpreted as amulets where the protective power of the material was enhanced by the picture's invocation of the spirit of the totem animal. In the same way the patterns on amulets, weapons and other objects of a personal nature probably functioned as protection against various invisible powers, spirits and »the Evil Eye«.

Unfortunately, for natural reasons, we find neither cave paintings nor rock carvings in Denmark, but our chalk-rich soils have preserved many fine examples of decorated objects of bone, antler and amber.

The Treasure Trove Act ensures that such finds become public property, so today the National Museum has Europe's finest collection of Mesolithic art.

Kulturlandskabets udvikling i et langtidsperspektiv

To sjællandske områder gennem de sidste 6000 år

Af Peter Rasmussen, Henrik Jarl Hansen og Lars Bagge Nielsen

Kulturlandskabet, fortidsminderne og by- og bygningskulturen – under et kaldet kulturmiljøet – har på det seneste fået en central plads på den politiske dagsorden, både nationalt og internationalt. Baggrunden er, at mange kulturbetingede spor og strukturer i landskabet, som fører linier tilbage til tidligere tiders livsform og omgivelser, let kan ødelægges og brydes som følge af de seneste årtiers hastige forandringer i byerne og i det åbne land. I Forskningsministeriets rapport »Opbygning af viden på kulturmiljøområdet« udgivet i 1997, peges der på, at den eksisterende viden på kulturmiljøområdet i for høj grad har været bygget op omkring enkeltelementer som f.eks. fortidsminder og bygninger, mens sammenhængen mellem kulturhistoriske elementer og samspillet med kulturlandskabet ikke

Fig. 1. Gamle bøgebevoksninger findes i dag tit i kuperet og vanskeligt opdyrkeligt terræn. Da disse områder aldrig har været landbrugsmæssigt attraktive, har de ofte båret bøgeskov, lige siden træarten indvandrede til landet for godt 3000 år siden.
Foto Peter Friis Møller.

Old beech forest is often found today in hilly terrain unsuitable for agriculture. Since these areas have never been attractive to farmers, they have often borne beech forest ever since the species immigrated to this country a good 3000 years ago.

har fået tilstrækkelig opmærksomhed. I rapporten slås det fast, at der er behov for en målrettet videnopbygning og forskning på kulturmiljøområdet for herigennem at skabe grundlag for en bedre planlægning og forvaltning af det nuværende kulturlandskab og kulturmiljøerne. En sådan målrettet indsats er netop opgaven for et nyetableret forskningscenter finansieret af Det Strategiske Miljøforskningsprogram. I centeret, der bærer navnet »Foranderlige Landskaber. Center for strategiske studier i kulturmiljø, natur og landskabshistorie«, indgår deltagere fra seks sektorforskningsinstitutioner, to museer og tre universiteter. Da en viden om de historiske dimensioner i landskabet er en afgørende forudsætning for god planlægning, vil en betydelig del af centerets arbejde blive koncentreret om forskning og videnopbygning på dette område. Danmarks og Grønlands Geologiske Undersøgelse (GEUS) og Det Kulturhistoriske Centralregister (DKC) ved Nationalmuseet indgår sammen med Aarhus Universitet og Odense Universitet i forskningsarbejdet på dette felt. I denne artikel er det hensigten at give et eksempel på indfaldsvinklen og nogle af metoderne til studiet af kulturlandskabets langtidsudvikling – en indfaldsvinkel og metoder, som i de kommende år skal videreudvikles i et samspil mellem de nævnte institutioner.

Nutidens danske kulturlandskab er et resultat af samspillet mellem mennesket og naturen over lang tid. Denne basale sammenhæng kan alle nikke genkendende til, hvorimod det konkrete tidsperspektiv er meget forskelligt fra person til person. Af forklarlige grunde rækker det historiske perspektiv på kulturlandskabet ofte ikke længere tilbage end til udskiftningstiden for ca. 200 år siden. Fra dette tidspunkt stammer vore ældste pålidelige og detaljerede kort over det danske kulturlandskab. Her kan man med egne øjne se de historiske landskaber med deres indhold af bebyggelser, veje, marker, skove etc., og tit er det her muligt at finde forklaringer på forskellige træk og strukturer i nutidens landskab. Men kulturlandskabets historie begynder *ikke* samtidig med fremstillingen af de ældste pålidelige kort, skønt man – lidt polemisk sagt – næsten kan forledes til at tro det ved læsning af visse historikeres fremstillinger.

Definerer vi kulturlandskabets begyndelse som tidspunktet for den første landbrugsmæssige udnyttelse af landskabet, så begynder det danske kulturlandskabs historie for omkring 6000 år siden. Til belysning af landskabet i dette lange tidsrum forud for kortene og de skriftlige kilder har vi især to arbejdsmetoder: den arkæologiske og den pollenanalytiske. De arkæologiske kilder kan vise, hvor menneskene boede, hvor bebyggelsen var tæt, mindre tæt og spredt. Pollenanalysen kan fortælle om naturgrundlaget, især vegetationen og arealanvendelsen. Arkæologiske bebyggelsesstudier er som oftest afgrænset til bestemte kulturhistoriske perioder og mindre geografiske områder. Pollenanalysen derimod er især velegnet til at belyse vegetation og arealanvendelse gennem lange tidsforløb inden for større geografiske områder. Denne forskel har betydet, at de to discipliner kun sjældent har arbejdet tæt sammen, når det gælder en belysning af landskabets langtidsudvikling. I landskabsforskningen ligger der imidlertid mange og hidtil uprøvede muligheder for samspil mellem disciplinerne, og som i al anden forskning kan sikkerheden i tolkningerne øges betydeligt, såfremt en problemstilling eller et emne kan belyses ved hjælp af flere uafhængige metoder. I denne artikel skal der berettes om studiet af kulturlandskabets langtidsudvikling på grundlag af pollenanalytiske og arkæologiske data samt kombinationen af de to.

Som det er tilfældet i dag, har der også gennem forhistorisk tid været en selvfølgelig sammenhæng mellem bebyggelsen og påvirkningen af det omgivende landskab. Ikke i alle områder af landet har bebyggelsen været lige tæt, og landskabet lige intensivt udnyttet. Der har været en overordnet struktur i landskabet. På grundlag af pollenanalytiske og arkæologiske data er det muligt at afdække sådanne strukturer i årtusindgamle landskaber og se disse i relation til senere tiders og nutidens landskaber. Et af de væsentligste strukturgivende elementer i landskabet er skoven. I vore dage er forskellen mellem skovrige og skovfattige områder stærkt udjævnet, men vi kan stadig erkende en opsplitning af kulturland-

skabet i regioner med henholdsvis meget og lidt skov. Dette gælder ikke mindst på Sjælland, hvor der stadig findes mange rester af gammel løvskov. De skovrige områder med gammel løvskov finder vi specielt i Nord-, Midt- og Sydsjælland, mens de skovfattige egne især findes i Vestsjælland, i Odsherred og på »Heden« mellem København, Roskilde og Køge (fig. 2). Men hvad er baggrunden for denne strukturering af landskabet, hvornår er den opstået, og hvad er årsagen? Med henblik på at belyse disse spørgsmål er der sat fokus på den landskabelige og kulturelle udvikling i to sjællandske områder gennem de sidste 6000 år.

Til belysning af den historiske baggrund for det nutidige kulturlandskabs opdeling i skovrige og skovfattige områder er udvalgt to undersøgelsesområder, der repræsenterer hver sin landskabstype. Gribskovområdet i Nordsjælland er valgt som repræsentant for et skovrigt landskab, mens Gundsømagleområdet nær Roskilde Fjord er valgt som repræsentant for et skovfattigt. Gribskov er i dag et af Danmarks største skovområder; overfladen i området er bakket, og jorderne er efter sjællandske forhold ikke synderlig frugtbare. Gundsømagleområdet er som nævnt fattigt på skov, terrænet er forholdsvis jævnt, og jorderne hører til blandt Sjællands mest frugtbare. På et af de ældste pålidelige kort over Nordsjælland fremgår det med stor tydelighed, at de to områders henholdsvise rigdom og mangel på skov var fuldt etableret allerede for 200 år siden (fig. 3). Vegetationsudviklingen forud for dette tidspunkt kan vi belyse ved hjælp af to pollendiagrammer fra de respektive områder, dels et ældre diagram fra Store Gribsø midt i Gribskov, dels et helt nyt diagram fra Gundsømagle Sø; de to søer ligger ca. 30 km fra hinanden.

I det følgende skal hovedtrækkene i vegetationsudviklingen i de to områder beskrives, sådan som de kommer til udtryk i diagrammerne. I begge tilfælde er der tale om et såkaldt regionalt pollendiagram, der viser vegetationen inden for et større område. Nye undersøgelser peger på, at hovedparten af pollenkornene i søer med en størrelse som Store Gribsø og Gundsømagle Sø stammer fra et område med en radius på ca. 5 km fra søen,

Fig. 2. Sjællandske skove omfattende gamle løvskovsområder. Omarbejdet efter Botanisk Tidsskrift *64, 1968.*
Sealand forests, comprising old deciduous forest areas.

det såkaldte pollenkildeområde. Diagrammerne afspejler gennemsnittet af plantedækket inden for dette område og dermed også gennemsnittet af landbrugsintensiteten og den generelle kulturpåvirkning til forskellige tider. Store Gribsødiagrammet, der er udarbejdet i 1950'erne, er ikke kulstof-14 dateret, og fra det nye diagram fra Gundsømagle Sø afventes dateringsresultater. På grund af de manglende absolutte dateringer er kronologien i de to diagrammer søgt fastlagt ved korrelation med veldaterede pollenanalytiske ledeniveauer i andre østdanske diagrammer. Tidsangivelserne i diagrammerne kan ikke betragtes som endegyldige, men dog rimeligt sikre (fig. 5 og fig. 6).

Ved jægerstenalderens slutning var landskabet i Store Gribsøområdet dækket af urskov, der bestod af en blanding af lind, elm, ask, eg, el, hassel, birk og fyr. Lind var det dominerende træ på den naturligt veldrænede jordbund, mens de øvrige træarter nok fortrinsvis voksede på den fugtige bund. Diagrammets lave værdier for urtepollen viser, at lysforholdene i urskoven generelt var ringe og kun levnede mulighed for en sparsom bundvegetation repræsenteret af især græsser og enkelte bynke- og rødknæplanter. I begyndelsen af

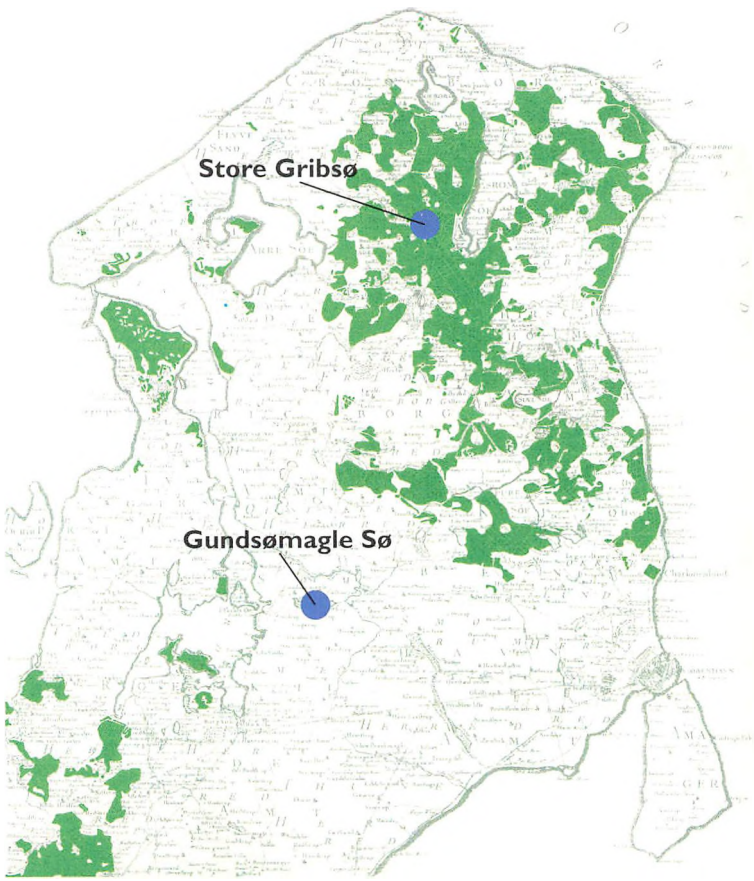

Fig. 3. Skovområder på Videnskabernes Selskabs kort over Nordøstsjælland fra 1768. På kortet er markeret beliggenheden af Store Gribsø og Gundsømagle Sø.

Forest areas on the Royal Danish Academy of Science and Letters map of North Sealand from 1768. The locations of Store Gribsø and Gundsømagle Sø are marked on the map.

bondestenalderen, for ca. 5900 år siden, viser pollendiagrammet vigtige ændringer i landskabet. Elm og lind går tilbage, mens birk og hassel bliver mere almindelige. Samtidig med disse ændringer i trævegetationen dokumenterer diagrammet de første landbrugsaktiviteter i pollenkildeområdet. Fund af kornpollen (byg/hvede) viser, at der blev anlagt kornmarker, og en begyndende pollenkurve for lancetvejbred fortæller, at der var græssende husdyr, idet denne planteart primært er knyttet til græsgange. Samtidig med de første landbrugsaktiviteter blev græs og bynke mere hyppige; de to plantegrupper vokser i mange kulturpåvirkede plantesamfund og viser først og fremmest, at landskabet er blevet mere åbent med bedre lysforhold for urtefloraen. De ældste stenalderbønders rydning af urskoven gik især ud over linden. Hvor der tidligere stod lindeskov, blev jorderne nu anvendt til marker og græsning, men på dele af de ryddede arealer bredte der sig hurtigt sekundære skove af birk og hassel. Nye pollenanalytiske undersøgelser af jordlag i og under bondestenalderens dysser og jættestuer viser, at dele af disse skove med mellemrum blev brændt af og efterfølgende dyrket med korn eller benyttet til husdyrgræsning. Afbrændingen er antagelig sket for at forny jordens frugtbarhed. Efter en årrække blev de anvendte områder opgivet og nye stykker skov taget i besiddelse. Birke- og hasselskovene indgik således i arealudnyttelsen og dannede grundlag for et omflyttende landbrug, der benævnes svedjebrug. Trods de klare tegn på landbrug i området viser pollendiagrammets lave procentværdier for korn, lancet-vejbred m.fl., at landbrugsaktiviteterne havde et meget begrænset omfang; skoven var stadig det helt dominerende element i landskabet.

Efter de første landbrugsaktiviteter i begyndelsen af bondestenalderen aftog kulturpåvirkningen, og lind fik igen mulighed for at brede sig sammen med elm og ask. Denne udvikling fortsatte gennem resten af bondestenalderen og ind i ældre bronzealder. Bøgen indvandrede til området i midten af ældre bronzealder, antagelig for omkring 3400 år si-

den, og bredte sig eksplosivt i løbet af yngre bronzealder, hvor bøgeskoven blev næsten enerådende. I jernalderen afspejler pollendiagrammet en fortsat lav landbrugsmæssig udnyttelse af området. De tidligste fund af rugpollen optræder omkring Kristi fødsel, men først fra sen jernalder (vikingetid) og fremefter ser rugdyrkningen ud til at have fået større betydning. Generelt synes korndyrkningen at være intensiveret fra sen jernalder og ind i middelalder; herfor taler fremgangen for rug og byg/hvede, men også den samtidige fremgang for rødknæ, der er en karakteristisk og hyppig ukrudtsplante i marker, peger i den retning. Kornblomst viser sig i pollendiagrammet engang i tidlig middelalder. Denne velkendte ukrudtsplante er især udbredt i vintersæd, og dens opdukken i stort set alle danske pollendiagrammer på dette tidspunkt ses som et indicium for, at rugen i middelalderen blev dyrket som vinterafgrøde. Det kan dog ikke udelukkes, at dyrkning af vintersæd er af ældre dato. Store Gribsødiagrammet dækker tiden frem til omkring 17-1800-tallet, og i hele perioden har der været landbrugsaktiviteter i området, men af beskedent omfang. Sammenfattende viser pollendiagrammet, at der gennem de sidste 6000 år kun har været drevet et moderat landbrug i Store Gribsøs pollenkildeområde. Egnen har gennem disse årtusinder primært været skovland, således som den også er det i dag. Nutidens Gribskov er ikke længere domineret af bøg, men af plantede nåletræer (overvejende gran), som dækker knap halvdelen af skovens areal. Bøgen vokser i dag på omkring en tredjedel af arealet. De ældste bøge i skoven er ca. 300 år gamle og kan meget vel være direkte efterkommere af de første bøgetræer, der indvandrede til området for godt 3000 år siden.

Gundsømagleegnens urskove i sen jægerstenalder lignede meget de samtidige urskove omkring Store Gribsø med lind som det fremherskende træ på den høje, veldrænede jordbund. Bondestenalderens begyndelse for omkring 5900 år siden indledes også her med en tilbagegang for elm og lind samt i nogen grad ask, og en efterfølgende kortvarig ekspansion af birk efterfulgt af en mægtig fremgang for hassel. Samtidig med disse ændringer i skovens sammensætning ses de første spor af

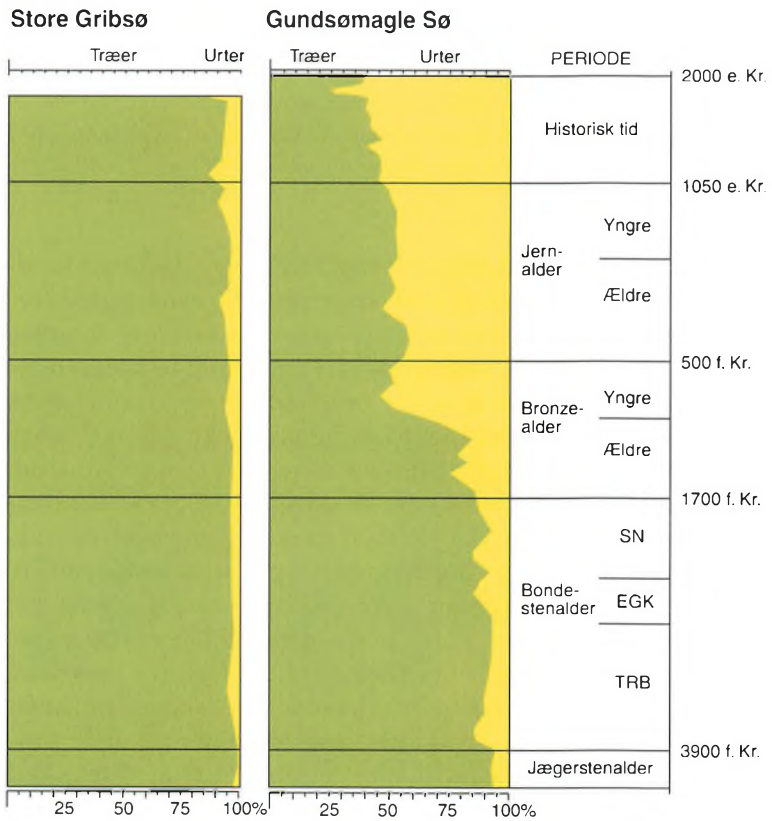

Fig. 4. Oversigtsdiagrammer fra Store Gribsø og Gundsømagle Sø, som viser udviklingen i forholdet mellem mængden af pollen fra træer (heri er inkluderet pollen fra buske) og mængden af pollen fra urter. Relationen mellem træpollen og urtepollen afspejler i grove træk forholdet mellem skovland og åbent land.

Survey diagrams for Store Gribsø and Gundsømagle Sø, showing the development in the ratio of pollen from trees (including bushes) to pollen from herbs. The ratio roughly reflects the ratio of forest to open countryside.

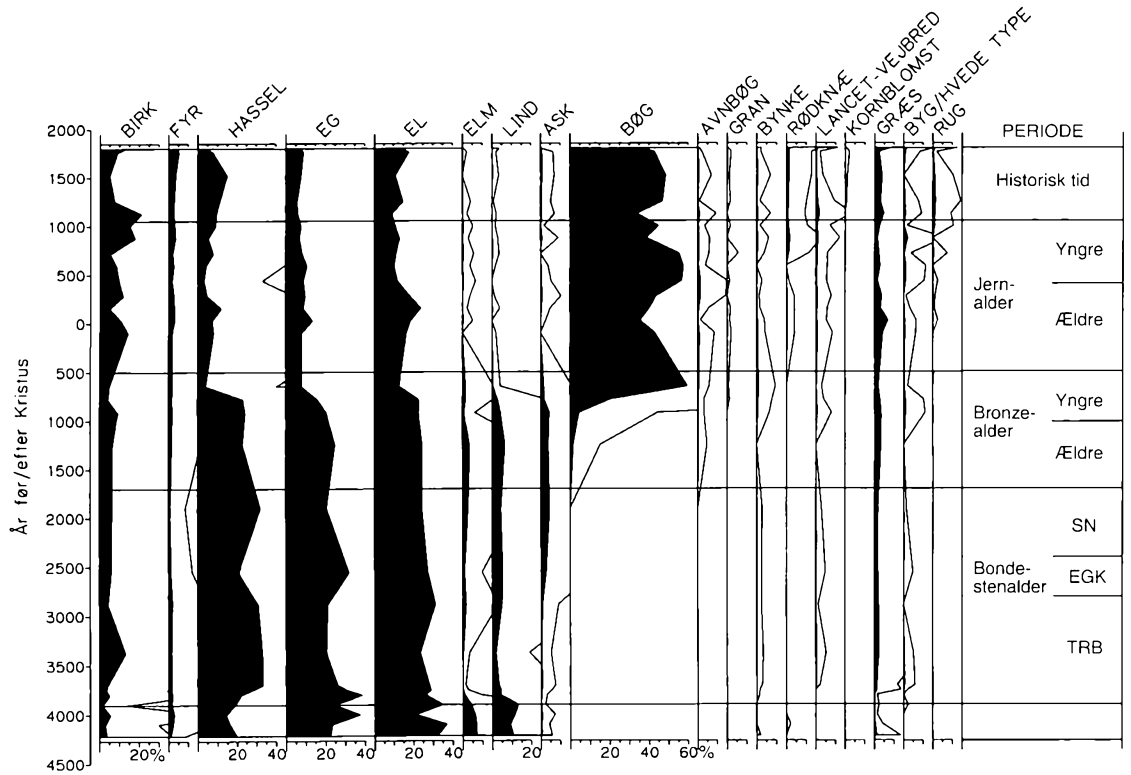

Fig. 5. Pollendiagram fra Store Gribsø, som viser pollenhyppigheder for udvalgte træer og tørbundsurter. Hyppigheden for de enkelte planter er beregnet i procent af pollen fra samtlige landplanter talt i hver prøve. De sorte kurver viser de enkelte planters procentuelle hyppighed, og for at lette aflæsningen for de mindre hyppige planter er desuden indtegnet procenten ganget med 10 (linier over de sorte kurver). De anvendte periodeforkortelser er flg.: TRB = Tragtbægerkultur; EGK = Enkeltgravskultur; SN = Senneolitikum.

Pollen diagram from Store Gribsø, showing the pollen frequencies for selected trees and dry-soil herbs. The frequency of the individual plants was calculated as a percentage of pollen from all land plants counted in each sample. The black curves show the percentage frequency of the individual plants, and to make it easier to read the results for the less frequent plants, the percentage multiplied by ten has been drawn in (lines above the black curves). The period abbreviations used are as follows: TRB (Funnel Beaker Culture); EGK (Single-Grave Culture); SN (Late Neolithic).

korndyrkning (pollen af byg) og husdyrhold (begyndende pollenkurve for lancet-vejbred). Ligesom i Store Gribsøområdet dannede de sekundære birke- og hasselskove grundlag for datidens landbrugssystem, det omflyttende svedjebrug. Den tidlige bondestenalders relativt høje procentværdier for især lancet-vejbred, men også for bynke, rødknæ og græsser viser, at landskabet omkring Gundsømagle Sø blev stærkere udnyttet end Store Gribsøområdet. Der var enten flere eller større rydninger i urskoven.

Efter den første markante landbrugspåvirkning i tidlig bondestenalder viser pollendiagrammet det samme generelle udviklingsforløb som i Store Gribsøområdet: kulturpåvirkningen af landskabet aftog, og skoven vandt igen noget frem. Det lavere kulturtryk, afbrudt af kortvarige perioder med en lidt forstærket kulturpåvirkning, fortsatte gennem den resterende del af bondestenalderen og frem til ældre bronzealder, hvor udnyttelsen af området på ny intensiveredes. Den tydelige fremgang for lancet-vejbred i ældre bronzealder vidner om en udvidelse af græsningsarealerne og dermed sandsynligvis også en stigning i husdyrholdet, og den nu sammenhængende kurve for byg indicerer, at agerbruget fik et større omfang end tidligere. Bøgekurvens sammenhængende forløb fra midten af ældre bronzealder tyder på, at bøgen indvandrede til Gundsømagleområdet på dette tidspunkt, dvs. for omkring 3400 år siden. Ved overgangen fra ældre til yngre bronzealder,

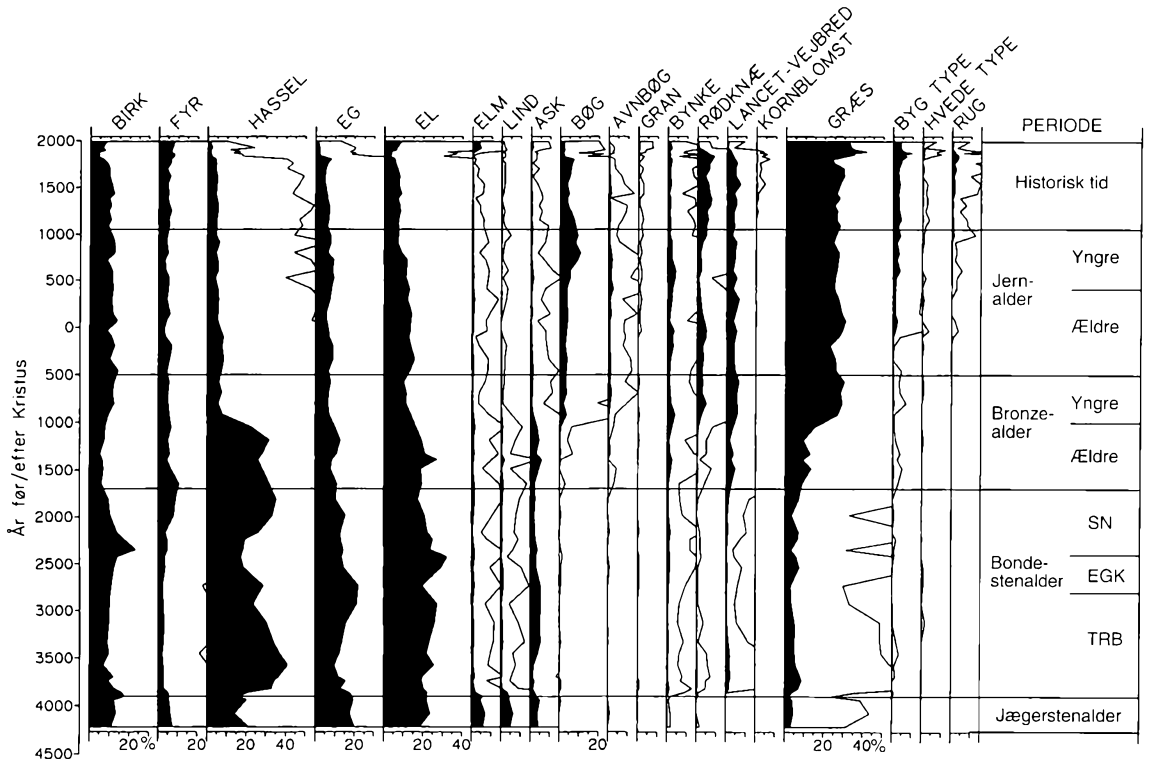

Fig. 6. Pollendiagram fra Gundsømagle Sø, som viser pollenhyppigheder for udvalgte træer og tørbundsurter. Hyppigheden for de enkelte planter er beregnet i procent af pollen fra samtlige landplanter talt i hver prøve. De sorte kurver viser de enkelte planters procentuelle hyppighed, og for at lette aflæsningen for de mindre hyppige planter er desuden indtegnet procenten ganget med 10 (linier over de sorte kurver). De anvendte periodeforkortelser er flg.: TRB = Tragtbægerkultur; EGK = Enkeltgravskultur; SN = Senneolitikum.

Pollen diagram from Gundsømagle Sø, showing the pollen frequencies for selected trees and dry-soil herbs (conventions as for Fig. 5).

for ca. 3000 år siden, ryddedes meget omfattende skovarealer, hvorved landskabets karakter grundlæggende ændredes fra at være et overvejende skovland til at blive et overvejende sletteland. Den gennemgribende åbning af landskabet medførte en vældig fremgang for urtefloraen, særligt for græsserne. De øgede procentværdier for lancet-vejbred er udtryk for en kraftig ekspansion af den græsdominerede overdrevsvegetation, mens en mindre fremgang for byg givetvis afspejler en samtidig udvidelse af arealet med korndyrkning. I tiden omkring de store skovrydninger ekspanderede bøgen, men hvor den i diagrammet fra Gundsømagle Sø får en maksimal hyppighed på kun 4% i yngre bronzealder, så får den i Store Gribsødiagrammet i den samme periode en maksimal hyppighed på hele 59%. I jernalderen fortsatte den meget intensive landskabsudnyttelse. Pollenhyppigheden af byg øges ganske betydeligt omkring Kristi fødsel og viser dermed, at korndyrkningen på dette tidspunkt tiltog i omfang. Omkring år 600 intensiveredes korndyrkningen på ny. Rug optræder for første gang omkring Kristi fødsel, men først fra vikingetid og fremefter ser rugen ud til at være dyrket i større målestok. I middelalderen fortsatte den massive udnyttelse af landskabet. De dyrkede arealer var omfattende, hvilket kommer til udtryk i høje procentværdier for byg og rug samt i en stigende pollenkurve for hvede. Hertil kommer en hyppig forekomst af pollen fra markukrudt såsom kornblomst, rødknæ, klinte, vejpileurt og almindelig spergel (de tre sidstnævnte arter er ikke vist i diagrammet). Frem mod år 1800 ryddedes de sidste rester af skov, og egnen var nu stort set skovløs, som det også fremgår af de samtidige matrikelkort (fig. 8). På agre og enge har der dog givetvis

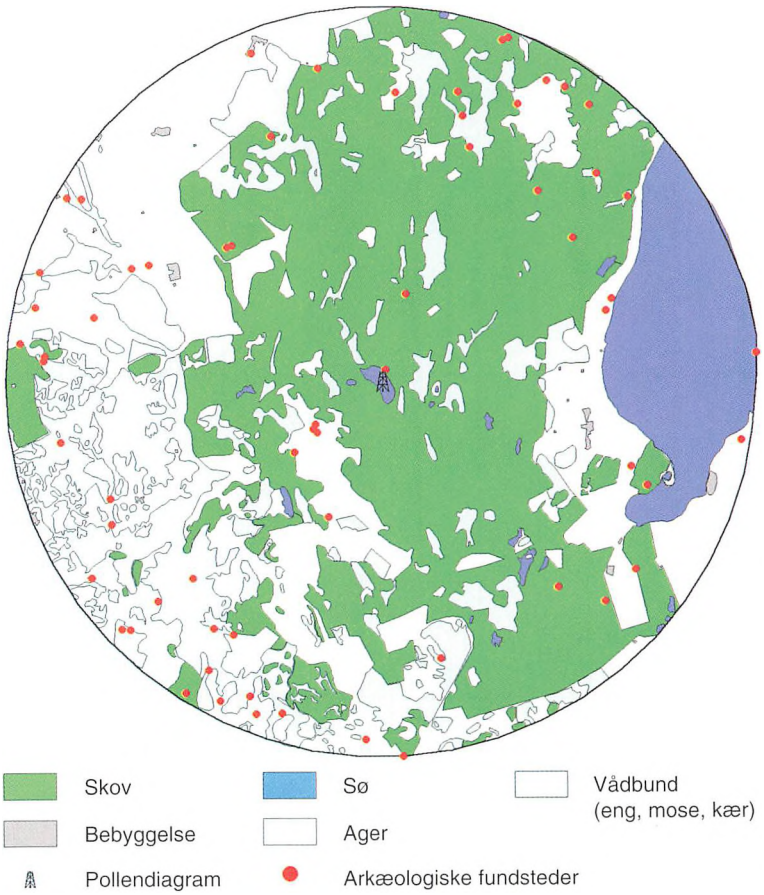

Fig. 7. Undersøgelsesområdet omkring Store Gribsø. Kortet, der er fremstillet på grundlag af sognekort fra omkring år 1800, viser placeringen af datidens skov, vådbund, agerland mv. Herpå er markeret de arkæologiske lokaliteter, der er registreret i Det Kulturhistoriske Centralregister. Boretårnet i midten af figuren angiver prøvetagningsstedet for pollendiagrammet i Store Gribsø, rundt om hvilket undersøgelsesområdet er defineret med en radius på 5 km. Grafisk sammenstilling: Lars Bagge Nielsen.

The study area around Store Gribsø, showing the location of forest, wet-soil, arable land etc. On this are marked the archaeological sites registered in The National Records of Sites and Monuments. The drilling rig in the middle shows the sampling point for the pollen diagram at Store Gribsø, around which the study area is defined with a radius of 5 km.

været mange enkeltstående træer. Den endelige afskovning af området skete med henblik på en udvidelse af landbrugsarealerne. En kraftig fremgang for pollen af markafgrøder (byg, rug, hvede, hør og boghvede; de to sidstnævnte er ikke vist) og ukrudtsplanter peger på, at specielt dyrkningsaktiviteterne blev intensiveret. Fremgangen for elm, ask og gran i dette århundrede afspejler plantning af disse træer omkring bebyggelser og ved veje, samt etablering af plantager.

Den ovenfor beskrevne landskabsudvikling i de to områder kan opsummeres i såkaldte oversigtsdiagrammer, som viser hyppigheden af pollen fra træer kontra hyppigheden af pollen fra urter (fig. 4). Diagrammerne illustrerer i grove træk udviklingen gennem tiden i forholdet mellem skovland (træpollen) og åbent land (urtepollen). Det fremgår af figuren, at Store Gribsødiagrammet er domineret af pollen fra træer lige fra jægerstenalderen og frem til moderne tid. Som vi har set, har der siden bondestenalderen til stadighed været landbrugsaktiviteter i området, men de kulturskabte lysninger har altid været af mindre udstrækning. Egnen har været skovland fra hedenold og frem til i dag.

Gundsømagleliagrammet viser en helt anden og ikke tidligere påvist vegetationsudvikling på Sjælland: omkring overgangen fra ældre til yngre bronzealder skete der en kraftig udvidelse af det åbne kulturlandskab, og denne udvikling fortsatte gennem resten af yngre bronzealder, jernalder, middelalder og op mod nutid. I hele dette tidsrum var kulturtrykket på landskabet højt, og egnen præget af omfattende skovrydninger og intense landbrugsaktiviteter. Ifølge de pollenanalytiske undersøgelser kan kulturlandskabets meget forskellige udvikling i de to områder tilskrives forskelle i landbrugsmæssig udnyttelse og generel kulturaktivitet, og det må derfor antages, at der gennem forhistorisk tid var en langt større bebyggelses- og befolkningstæthed på Gundsømagleegnen end i Store Gribsøområdet.

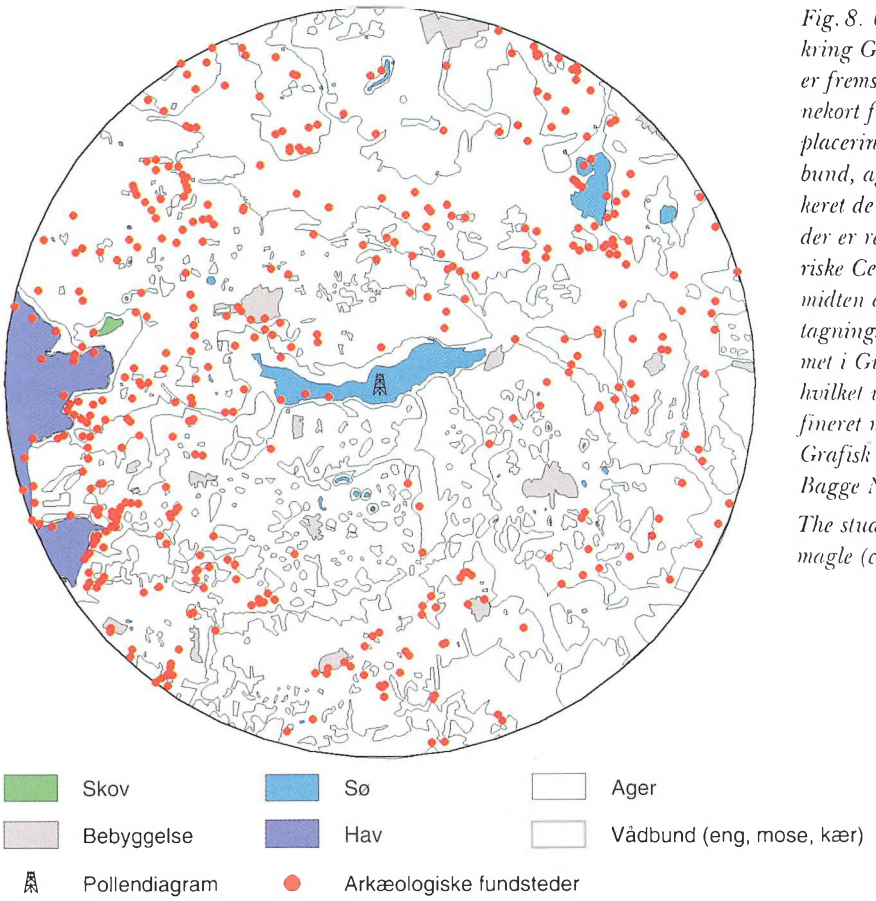

Fig. 8. Undersøgelsesområdet omkring Gundsømagle Sø. Kortet, der er fremstillet på grundlag af sognekort fra omkring år 1800, viser placeringen af datidens skov, vådbund, agerland mv. Herpå er markeret de arkæologiske lokaliteter, der er registreret i Det Kulturhistoriske Centralregister. Boretårnet i midten af figuren angiver prøvetagningsstedet for pollendiagrammet i Gundsømagle Sø, rundt om hvilket undersøgelsesområdet er defineret med en radius på 5 km. Grafisk sammenstilling: Lars Bagge Nielsen.

The study area around Gundsømagle (conventions as in Fig. 7).

De pollenanalytiske data har nu afgivet deres udsagn om landskabsudviklingen i de to områder. I det følgende skal vi se nærmere på, hvilke udsagn der kan udledes af de arkæologiske data inden for de to diagrammers pollenkildeområde, dvs. området med en radius på 5 km omkring hver af søerne, svarende til knap 80 km^2. På fig. 7 og 8 er vist placeringen af samtlige registrerede fundlokaliteter fra jægerstenalder til og med middelalder. I Store Gribsøområdet drejer det sig om i alt 60 lokaliteter, og i Gundsømagleområdet 393 lokaliteter. Forskellen i fundmængden er slående, men tallene skal behandles med forsigtighed. Punkterne på kortene, der hver repræsenterer en kulturhistorisk lokalitet, er hentet fra den nationale kulturhistoriske database over stedfæstede fund og fortidsminder på Det Kulturhistoriske Centralregister (DKC) ved Nationalmuseet. En kulturhistorisk lokalitet i databasen kan dække over alt lige fra fundstedet for en flintøkse over en bronzealdergrube til et middelaldervoldsted. Fælles for alle lokaliteterne er, at de i årenes løb er blevet indrapporteret til Nationalmuseet og her registreret med tilhørende oplysninger i databasen. Der er uden tvivl langt flere kulturhistoriske fund til stede i områderne end dem, der i øjeblikket er registreret i databasen. Nogle er blot ikke indberettet til Nationalmuseet, mens meget givetvis ligger gemt i jorden endnu. Det er i denne sammenhæng et vigtigt spørgsmål, hvorvidt det arkæologiske materiale er repræsentativt, dvs. om de bopladser, grave og øvrige oldtidsfund, vi har kendskab til i dag, giver et realistisk billede af bebyggelsesintensiteten på et givet tidspunkt i forhistorisk tid. F.eks. er der ingen tvivl om, at dette århundredes intensiverede landbrug og øgede anlægsvirksomhed i visse områder har ødelagt en ikke ringe mængde arkæologisk materiale, som vi aldrig vil få kendskab til. Opdyrkningsgraden er et andet forhold, som kan bidrage til at skævvride vort billede af fordelingen af de arkæologiske fund. Områder, der har været opdyrket gennem århundreder, vil alt andet lige give langt flere arkæologiske fund end områder, der har ligget hen med skov. Til

gengæld vil der blive ødelagt mere arkæologisk materiale på de opdyrkede arealer som følge af pløjning. Trods disse og flere andre væsentlige repræsentativitetsproblemer er vi dog heldigt stillede i Danmark sammenlignet med de fleste andre lande, idet Nationalmuseets arkæologisk-kulturhistoriske database er overordentlig omfattende og således giver en reel mulighed for at belyse den forhistoriske bebyggelsesudvikling på landskabsniveau, dvs. inden for større geografiske områder, som der her er tale om. Da databasens hovedformål har været (og er) at skaffe et landsdækkende overblik over kulturhistorien, har det undervejs i registreringsprocessen ikke været realistisk at studere hver enkelt genstand fra de registrerede fundlokaliteter (i øjeblikket omkring 137.000) for derigennem at kunne præcisere nogle af dateringerne. Imidlertid er nye muligheder dukket op i de senere år, bl.a. gennem en igangværende genstandsregistrering på Nationalmuseet. Ligeledes vil en målrettet materialegennemgang på landets lokale museer givetvis kunne bidrage til at forbedre kvaliteten af informationerne i DKC's database. På trods af en række nødvendige forbehold må de to områder omkring Store Gribsø og Gundsømagle Sø betegnes som sammenlignelige, vel vidende at man ved detaljerede studier vil kunne øge fundmængden, præcisere dateringerne på nogle af lokaliteterne, definere nogle af anlægstyperne nærmere og derigennem forstærke de arkæologiske udsagn, som fremlægges her.

Undersøgelsesområdet omkring Store Gribsø må karakteriseres som fundfattigt med i gennemsnit under 1 fundlokalitet pr. km^2. Til sammenligning er der på landsplan lidt mere end 3 fundlokaliteter pr. km^2. På hvert sted er der ofte flere anlæg, og på de aktuelle 60 fundlokaliteter er der registreret i alt 73 anlæg. Et anlæg er eksempelvis en gravhøj, et jernalderhus, et forhistorisk marksystem, eller det kan blot være en enkelt pilespids, der som det eneste fund viser, at der på et givet sted og tidspunkt har været menneskelig aktivitet. Ser man nærmere på typen af kulturhistoriske lokaliteter og deres datering i Store Gribsøområdet, må den bebyggelseshistoriske udsagnsværdi tages med forbehold. Den dominerende fundtype er gravhøje med i alt 16 rundhøje og 5 langhøje, hvoraf størstedelen ikke kan dateres nærmere end til oldtiden. Den tidlige bondestenalder tegner sig forholdsvis tydeligt i materialet, især gennem datidens grave: dysserne og jættestuerne. Den sene bondestenalder og specielt bronzealderen fremtræder derimod ikke særlig klart, men flere af de udaterede høje stammer med stor sandsynlighed fra bronzealderen. Jernalderen, både dens ældre og yngre del, giver sig fint til kende i materialet, men dog i en størrelsesorden, som indicerer, at der kun har været en ret begrænset bebyggelse i området i dette tidsrum.

Som det umiddelbart fremgår af fundkortene, står Gundsømagleegnens bebyggelseshistorie i skarp kontrast til Store Gribsøområdets (fig. 7 og 8). På de 393 fundlokaliteter fra Gundsømagleområdet, som er registreret i DKC's database, er der i alt 697 anlæg. I gennemsnit er der 5 fundlokaliteter pr. km^2, hvor gennemsnittet for Store Gribsøområdet er under 1. Også antallet af gravhøje vidner om store forskelle. I Store Gribsøområdet er der som nævnt registreret i alt 21 høje; for Gundsømagleområdet er tallet 207, fordelt på 154 rundhøje og 53 langhøje. Hovedparten af højene kan heller ikke her dateres nærmere end til oldtiden. Jægerstenalderens mennesker har kun efterladt sig få spor i området; enkelte skaldynger er blandt de mere håndfaste eksempler. I lighed med Store Gribsøområdet er det først med bondestenalderens begyndelse (tragtbægerkulturen), at der for alvor er tegn på aktivitet i området. Også her er det gravene i form af dysser og jættestuer, der dominerer billedet, og det så kraftigt, at det er den oldtidsperiode, der skiller sig tydeligst ud målt ud fra antallet af fundlokaliteter. Bondestenalderens senere perioder markerer sig næsten ikke i det arkæologiske materiale. Et par pilespidser fra den grubekeramiske kultur og en enkelt stridsøkse fra den yngre del af enkeltgravskulturen er alt. Hertil skal bemærkes, at grubekeramisk kultur ikke er særlig udbredt i Danmark, og at enkeltgravskulturen, især dens ældre del, generelt markerer sig svagt i det arkæologiske materiale på Sjælland. Først fra slutningen af stenalderen er der tegn på en stigende kulturaktivitet i området. Denne tendens fortsætter i bronzealde-

ren, hvor den yngre del synes at manifestere sig en smule stærkere end den ældre, vurderet ud fra antallet af fundlokaliteter. En del fund er ikke dateret nærmere end til yngre stenalder/bronzealder eller bronzealder generelt. Dette gælder eksempelvis flere forekomster af skåltegn, der er indhugget på yngre stenalders storstensgrave. Tilsvarende gælder det, at en del fund ikke er dateret nærmere end yngre bronzealder/ældre jernalder. Der er her typisk tale om efterretninger om nu forsvundne urnegrave, der er sekundært nedsat i gravhøjene. Andre urner kan med sikkerhed henføres til yngre bronzealder, ligesom der også kendes et mindre antal bopladser fra dette tidsafsnit. Alle jernalderens perioder er repræsenteret i områdets arkæologiske materiale, og især fra romersk jernalder, dvs. perioden fra Kristi fødsel og ca. 400 år frem, er der registreret en del fundlokaliteter. Fra vikingetid og middelalder er ligeledes registreret fund, men de er dog ikke specielt talrige.

Antallet af arkæologiske fundsteder giver ikke i sig selv et mål for en større eller mindre bebyggelsesintensitet mellem de forskellige kulturhistoriske perioder inden for det enkelte område. Når der eksempelvis i Gundsømagleområdet er flere fundsteder fra bondestenalder end fra de senere perioder, betyder det ikke, at bebyggelsesintensiteten har været størst i bondestenalderen. Denne forskel skyldes først og fremmest, at visse perioders arkæologiske materiale er lettere at finde end andre perioders. Antallet af fundsteder kan primært benyttes som et redskab til at vurdere forskelle og ligheder i bebyggelsesintensiteten *mellem* forskellige geografiske områder. En sådan vurdering af bebyggelsesintensiteten mellem Gundsømagle- og Store Gribsøområdet er søgt illustreret i fig. 9, hvor også pollendiagrammernes gennemsnitlige urtepollenprocenter er vist. Som det fremgår af figuren, er der i alle perioder flere arkæologiske fundsteder i Gundsømagle- end i Store Gribsøområdet. Tilsvarende er også den gennemsnitlige urtepollenprocent i alle perioder højere i Gundsømagle- end i Store Gribsødiagrammet. Urtepollenprocenten giver som nævnt et relativt mål for omfanget af det åbne land og dermed for graden af kulturpåvirkning. Når vi sammenligner de samtidige perioder i de to områder, ses der at være en klar sammenhæng mellem antallet af arkæologiske fundsteder og graden af kulturpåvirkning. Med andre ord peger de pollenanalytiske og arkæologiske data samstemmende på, at den meget store forskel i områdernes landskabsudvikling er betinget af store forskelle i bebyggelsesintensitet og en deraf følgende forskel i kulturtrykket på det omgivende landskab.

Det forhold, at de arkæologiske og pollenanalytiske data peger i samme retning, styrker klart sikkerheden i tolkningen. Vurderet ude-

Fig. 9. Skematisk sammenligning af de pollenanalytiske og arkæologiske udsagn fra de to undersøgelsesområder omkring Store Gribsø og Gundsømagle Sø. Med gult er angivet de gennemsnitlige urtepollenprocenter for perioderne bondestenalder, bronzealder og jernalder. Med rødt er angivet antallet af daterede fundsteder. Bemærk, at kun de fundsteder, der med sikkerhed kan henføres til en af de tre tidsperioder, er medtaget. For begge undersøgelsesområder drejer det sig om ca. halvdelen af de registrerede fundsteder.

Comparison of the pollen analyses and archaeological evidence from the two study areas around Store Gribsø and Gundsømagle Sø. Yellow indicates the average herbaceous pollen percentages for the periods Neolithic, Bronze Age and Iron Age. Red shows the number of dated sites. Note that only the find sites that can be safely dated to one of the three periods have been included. In both study areas these amount to about half of the registered sites.

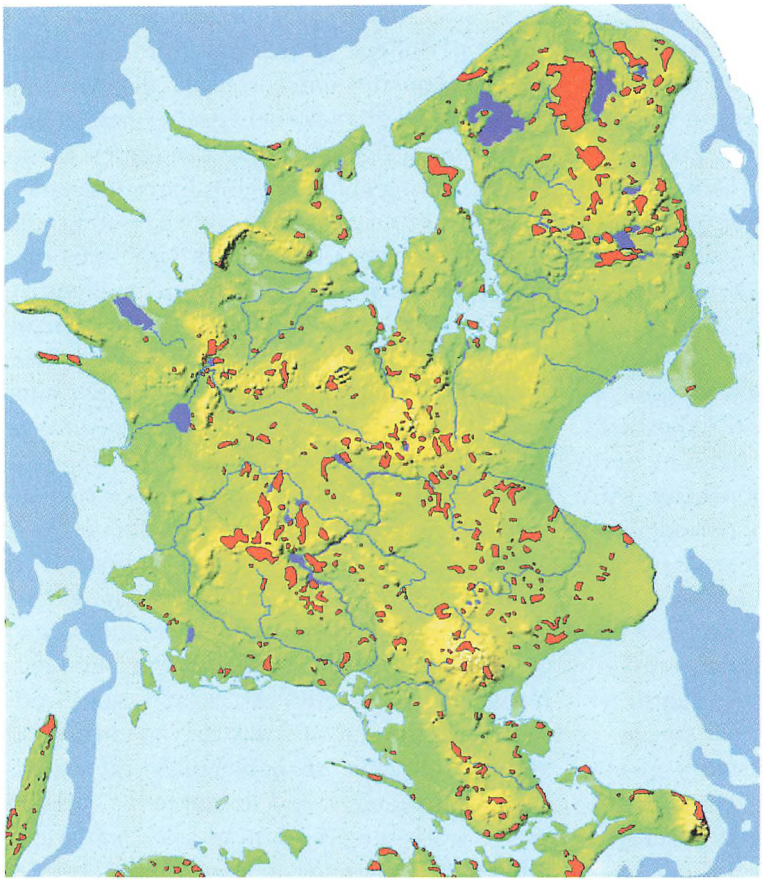

Fig. 10. Skovenes fordeling på Sjælland i slutningen af 1700-tallet, vist på et moderne reliefkort. Oplysninger om skovene stammer fra Videnskabernes Selskabs kort fra 1777, mens det underliggende kort er udarbejdet af Kort & Matrikelstyrelsen. Grafisk sammenstilling: Lars Bagge Nielsen. Reliefkortet er gengivet med tilladelse fra KMS.

Distribution of the forests in Sealand at the end of the eighteenth century, shown on a modern relief map.

lukkende på grundlag af det arkæologiske materiale kunne det med god ret hævdes, at forskellen i områdernes arkæologiske fundmængde (bebyggelsesintensiteten) især er et produkt af forskelle i opdyrkningsgraden. Alene på baggrund af de arkæologiske metoder vil det være meget vanskeligt at afgøre, hvorvidt dette er tilfældet. Pollenanalysen kan her som en helt uafhængig metode bruges til at vurdere bebyggelsesintensiteten mellem forskellige områder, og som det er vist, er der i Gundsømagle- og i Store Gribsøområdet en klar overensstemmelse mellem de arkæologiske og pollenanalytiske data, hvorfor det relative arkæologiske fundbillede de to områder imellem må anses for at være reelt.

De kombinerede pollenanalytiske og arkæologiske undersøgelser viser, at vi for at forstå den fulde historiske baggrund for Gundsømagle- og Gribskovområdernes nutidige henholdsvise mangel og rigdom på skov skal helt tilbage til midten af bronzealderen. Af kulturhistoriske årsager tog landskabsudviklingen fra dette tidspunkt en fundamentalt forskellig retning i de to områder, der blot ligger 30 km fra hinanden. Generaliserer vi ud fra de to undersøgelsesområder, tyder meget på, at hovedlinierne i det sjællandske kulturlandskabs nuværende opdeling i skovrige og skovfattige områder er grundlagt for ca. 3000 år siden. Det er dog klart, at landets samlede skovdække er mindsket ganske betydeligt gennem de sidste tre tusinde år, især i perioden fra ældre middelalder og frem; men flere undersøgelser viser, at de områder, der i dag bærer gammel løvskov, har været kontinuerligt skovbevoksede lige siden jægerstenalderen.

Dette »resultat« fortæller om en forbavsende stabilitet i kulturlandskabets overordnede struktur. Men hvad er årsagen til denne øjensynlige stabilitet? Med hensyn til skovene kan man spørge, hvorfor de ligger, hvor de gør, og hvorfor netop disse områder har haft en begrænset kulturpåvirkning gennem årtusinder? En del af svaret skal givetvis søges i de naturgeografiske forhold. Som tidligere nævnt har Store Gribsøområdet et bakket ter-

ræn med forholdsvis dårlige jorder, mens Gundsømagleområdet har et jævnt terræn med frugtbare jorder. Ud fra en landbrugsmæssig synsvinkel er Store Gribsøegnen derfor mindre attraktiv. Ser vi på de gamle løvskoves beliggenhed på Sjælland i forhold til landskabets topografi, er der et tydeligt sammenfald mellem kuperet terræn og forekomsten af skov (fig. 10). Meget taler således for, at skovene gennem årtusinder har fået lov at ligge, hvor de ligger, fordi terræn og undergrundsforhold de pågældende steder har vanskeliggjort opdyrkning.

En lære, vi kan drage af at se på landskabsudviklingen i langtidsperspektiv, er, at det relevante tidsrum for at forstå nutidens kulturlandskab ikke er årtier eller århundreder, men årtusinder. Denne viden har ikke alene forskningsmæssig interesse, men må også inddrages i planlægningen og forvaltningen af vort fremtidige kulturlandskab, så der i videst mulig udstrækning kan tages hensyn til de årtusindgamle bebyggelsesmæssige og landskabelige strukturer, der stadig præger det danske landskab.

TAK

Udarbejdelsen af pollendiagrammet fra Gundsømagle Sø er finansieret af Skov- og Naturstyrelsen og Danmarks og Grønlands Geologiske Undersøgelse. Fhv. lektor Per Wolthers har venligst stillet sine pollentællinger fra Store Gribsø til vor rådighed (Store Gribsødiagrammet er oprindelig publiceret i P. Wolthers 1956). Litograf Benny Schark (GEUS) har udført den grafiske produktion, hvor ikke andet er anført.

LITTERATUR

Andersen, S.T.: »Det tidligste landbrug«. I Hvass, S. & Storgaard, B. (red.), *Da klinger i muld ... 25 års arkæologi i Danmark*, 1993. Andersen, S.T.: »Early and Middle Neolithic agriculture in Denmark. Pollen spectra from soils in burial mounds from the Funnel Beaker Culture«. *Journal of European Archaeology* 1, 1993. Wolthers, P.: »Pollenanalytical studies of the profundal dygyttja in Gribsø«. I Berg, K. & Petersen, I.C. (eds.), Studies on the humic, acid lake Gribsø. *Folia Limnologica Scandinavica* 8, 1956. Ødum, S.: »Udbredelsen af træer og buske i Danmark«. *Botanisk Tidsskrift* 64, 1968. Forskningsministeriet: *Opbygning af viden på kulturmiljøområdet*, 1997.

SUMMARY

Development of the cultural landscape in a long-term perspective

Two areas in Sealand over the last 6000 years

If we define the beginning of the cultural landscape as the period of the first agricultural exploitation of the land, then the history of the Danish cultural landscape begins around 6000 years ago. There are two main methods of shedding light on the landscape throughout this long period: archaeology and pollen analysis. The archaeological sources can show where people lived, and pollen analysis can tell us about the natural basis, especially the vegetation and the land use. The article gives an account of the study of the long-term development of the cultural landscape on the basis of pollen analysis and archaeological data and a combination of the two.

As is the case today, in prehistoric times too there was an inevitable connection between settlement and the effects on the surrounding landscape. Settlement was not equally dense in all parts of the country, nor was the land exploited equally intensively. The landscape had an overall structure. On the basis of pollen analysis and archaeological data it is possible to reveal such structures in landscapes thousands of years old, and to view these in relation to the landscapes of later periods and the present day. One of the most important structuring elements in the landscape is the forest. In our own age the difference between well and poorly wooded areas in Denmark has been much obscured, but we can still trace a splitting of the cultural landscape into regions of much and little forest. This is particularly true in Sealand, where there are still many

traces of old deciduous forest (Fig. 2). But what is the background of this structuring of the landscape? When did it arise, and what caused it?

To examine this question, two study areas were selected in Sealand: the abundantly forested Gribskov area in North Sealand and the poorly forested Gundsømagle area near Roskilde Fjord; the areas are about 30 km apart (Fig. 3). The long-term development of the two areas can be described with the aid of two pollen diagrams, one from the lake Store Gribsø, and one from the lake Gundsømagle Sø (Figs. 4, 5 and 6). The pollen diagram from Store Gribsø shows that over the last 6000 years there has only been moderate farming in the area. Throughout these millennia the region was primarily woodland, as it is today. The pollen diagram from Gundsømagle Sø shows a quite different, not previously demonstrated development of the vegetation in Sealand: around the transition from the Early to the Late Bronze Age there was rapid expansion of the open cultural landscape, and this development continued throughout the rest of the Late Bronze Age, the Iron Age and the Middle Ages, towards modern times. For the whole period the cultural pressure on the landscape was great, and the region was typified by extensive forest clearance and intensive agricultural activity.

The pollen analytical data have been compared with the archaeological record within the pollen source areas of the two diagrams, i.e. the area with a radius of five kilometres around each of the lakes (Figs. 7 and 8). The archaeological data were taken from the national archaeological database of localized finds and antiquities in The National Records of Sites and Monuments (DKC) at the National Museum. The problem of the representativity of the archaeological material has been discussed. The differences between the two areas in terms of the quantity of finds is striking. Within the 5 km radius around Store Gribsø 60 find sites, 21 of these burial mounds, have been registered from the Late Mesolithic up to and including the Middle Ages (Fig. 7). From the same period in the Gundsømagle area, 393 find sites, including 207 burial mounds, have been registered (Fig. 8). Fig. 9 compares the number of archaeological find sites in the two areas with the average herbaceous pollen percentages in the pollen diagrams. The herbaceous pollen percentage gives an estimate of the extent of open country and thus of the degree of cultural influence. In a comparison of the contemporary periods in the two areas we see that there is a clear correlation between the number of archaeological find sites and the degree of cultural influence. The pollen analyses and archaeological data thus agree in indicating that the very great difference in the landscape development was determined by the great differences in settlement intensity and the resulting differences in the cultural pressure on the surrounding landscape. The conclusion is that in order to understand the full historical background of the present-day scarcity and abundance of forest in the Gundsømagle and Gribskov areas respectively, we must go back to the middle of the Bronze Age, when the development of the landscapes, for reasons of cultural history, took fundamentally different turns. Part of the explanation for the differences in the cultural impact on the areas should certainly be sought in the natural geography: the Store Gribsø area is hilly and has relatively poor soils, while the Gundsømagle area has even terrain with fertile soils. From an agricultural point of view the Store Gribsø area was thus less attractive. If we look at the location of the old deciduous forests in Sealand in terms of the topography of the landscape, there is a clear match between hilly terrain and the occurrence of forest (Fig. 10). There is therefore much to suggest that over millennia the forests were allowed to stay where they are because the terrain and the subsoil conditions in these places made cultivation difficult and thus did not attract people in any great numbers.

Frilandsmuseets skipperhus fra Sønderho på Fanø

Af Peter Michelsen

Fig. 1. Huset fra Sønderho på Fanø, som det tager sig ud på Frilandsmuseet, her set fra sydvest. En sammenligning med fig. 10 viser, at der er sket en del ændringer ved genopførelsen. Foto Kit Weiss.

The house from Sønderho on Fanø as it looks in the Frilandsmuseum, viewed here from the south west. A comparison with Fig. 10 shows that a number of changes were made in the rebuilding.

Farver udvendig og indvendig, skipperhjemmets særlige sirlighed som om bord på et velholdt skib, sømandens minder fra fremmede havne. Det er, hvad man straks forbinder med huset fra Fanø. Det er ikke kommet helt af sig selv, at huset giver disse indtryk. Her vil bl.a. blive fortalt lidt om nogle af de overvejelser, man har gjort sig på museet, dengang huset blev flyttet og gennem årene siden da.

Som sædvanlig kan man ikke regne med at opfatte et hus fuldt ud alene på grundlag af, hvad man kan iagttage. Det er nyttigt at inddrage oplysninger om det sted, hvor huset hører hjemme, træk af områdets geografi og historie, herunder økonomiske og sociale forhold. Men i dette tilfælde er det også hensigtsmæssigt at vide lidt om Frilandsmuseets situation i begyndelsen af århundredet, hvis man skal forstå meningen med, at huset fra Sønderho blev erhvervet til museet 1913. Når man søger baggrunden for, at huset blev genskabt i den form, vi kender det, er det væsentligt at have en fornemmelse af, hvilke anskuelser man i datiden havde med hensyn til restaurering af bygninger og indretning af museumsrum.

Nu først, hvad man umiddelbart kan se ved et besøg på museet (fig. 1). I et landskab, der

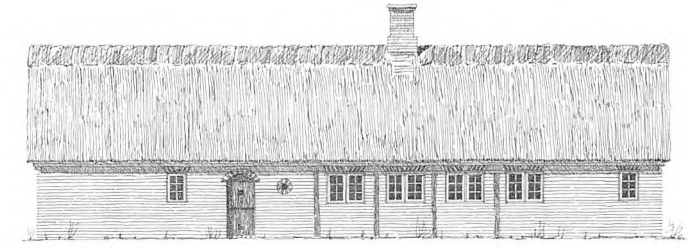

Fig. 2. Øverst en opstalt af nordfacaden, sådan som huset er genskabt på Frilandsmuseet. Her ses bl.a. de rekonstruerede bindingsværksstolper. Forneden t.v. et snit gennem køkken og sønderdørns, set mod vest. T.h. østgavlen.

Top: Elevation of the north facade, as the house has been recreated at the Frilandsmuseum. Here for example we can see the reconstructed timber posts.
Below left: A living-room and kitchen, section towards the west. Right: The east gable.

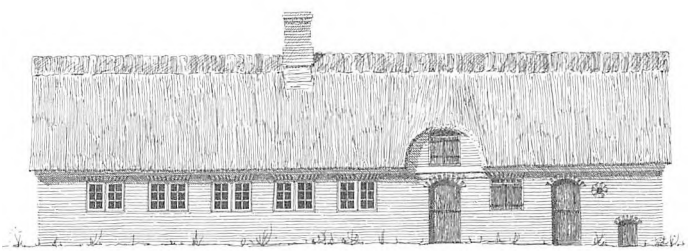

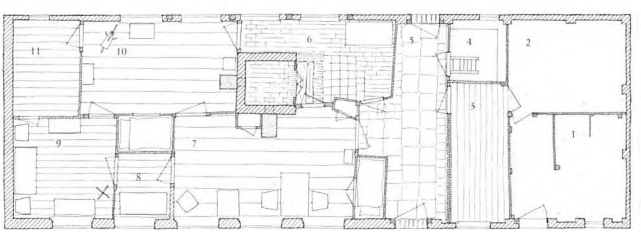

Fig. 3. Øverst en opstalt af sydfacaden, sådan som huset er genskabt på Frilandsmuseet. Grundplanen efter restaureringen viser rummene med numre fra øst mod vest:

Top: Elevation of the south facade, as recreated at the Frilandsmuseum. The ground plan after the restoration shows the rooms numbered from east to west:

1 Stald	*1 Stable*
2 Lade	*2 Barn*
3 Lo	*3 Threshing floor*
4 Spisekammer	*4 Dining room*
5 Forstue	*5 Lobby*
6 Køkken	*6 Kitchen*
7 Sønderdørns	*7 South living-room*
8 Kammer	*8 Bedroom*
9 Stue	*9 Living room*
10 Nørredørns	*10 North living-room*
11 Kammer	*11 Bedroom*

Målestokken er 1:200. Alle tegningerne i fig. 2 og 3 er gengivet efter Bygninger på Frilandsmuseet, opmålingstegninger ved Børge Ehrhardt og Frode Kirk, 1980.

ikke minder ret meget om Fanø, ligger huset som nabo til et andet vestjysk hus, nemlig det fra Agger (se Nationalmuseets Arbejdsmark 1994). Huset fra Fanø er helt anderledes, allerede set på afstand. Farverne er påfaldende. De røde mursten oplives af malede detaljer, f.eks. grønt og blågrønt træværk, og under den hvide gesims er der oven over vinduer og døre noget, der ligner stik i sort, grønt og hvidt, malet som ren pynt, uanset om der er mursten eller tømmer nedenunder. Hvis man går om på nordsiden, får man nogle stolper at se, som med mellemrum indgår i den murede ydervæg, altså en slags bindingsværk, dog uden ret meget tømmer (fig. 2).

Hvis man herefter går indenfor, opfatter man straks, at der er en gang på tværs af huset mellem to yderdøre. Til den ene side findes udhusrum, til den anden boligen. Allerede i den nærmeste stue bliver man klar over, at der i dette hus er skillevægge på langs, så intet rum ud over gangen går helt gennem huset fra ydervæg til ydervæg (fig. 3).

At stuerne derfor vender til hver sin side, genspejles i deres lokale navne. Sønderdørns, sidste led af ordet bruges om et opvarmet op-

holdsrum, vender mod syd. Her kunne solen gøre nytte, når dette rum blev brugt om vinteren. Til den anden side finder man nørredørns, som har været et svalt rum at være i om sommeren.

Begge disse rum støder op til køkkenet, der ud for sønderdørns vender mod nord. Køkkenet domineres af ildstedet, som er en åben skorsten. Forneden er den udfyldt af en ildstedbænk, hvor tilberedning af maden har kunnet foregå. Herunder er en bageovn med bunden næsten helt nede i niveau med gulvet.

I køkkenskorstenen er der også, hen over ildstedbænken, to indfyringsåbninger til bilæggerovne inde i de tilstødende stuer. Det er et væsentligt træk ved rumfordelingen, at de to opholdsrum ligger op ad skorstenen, da det er dette, der muliggør, at de kan varmes op. Det er som bekendt sket fra køkkenet, hvorfra man har kunnet skubbe glødende brændsel ind i den lukkede jernkasse, som en bilæggerovn består af.

De to ovne antyder en retning for øens forbindelser udadtil. De synes nemlig at være af tysk oprindelse og vel at mærke fra en periode, da de fleste jernovne i Danmark kom fra Norge. Den i nørredørns bærer årstallet 1751 og har en ornamentik, som allerede på det tidspunkt var lidt gammeldags med knækbånd og dertil en stejlende hest, den såkaldte Niedersachsen-Ross. Sådan en er der også på ovnen i sønderdørns, som ellers viser et relief af syndefaldet i en rokokopræget indramning. Denne ovn er vel ligesom den anden fra den midterste del af 1700-årene.

Straks man kommer ind i stuerne, er der ellers et andet træk, som med det samme falder i øjnene. Det er fliserne på store dele af væggene, især rundt om bilæggerovnene og på ydervæggene, men også på en enkelt tværvæg. Her er mere importgods, som spiller en fremtrædende rolle i boligindretningen. For de fajancefliser, der optræder i stort tal, er blevet til i Frisland og er med søhandelen bragt nordpå. I sønderdørns er både blå og manganfarvede fliser med stjerner, blomster og blomsterpotter. I nørredørns har ovnpladsen blå fliser, nogle med blomsterpotter, andre med forskellige dyr. På vinduesvæggen i dette rum er de fleste fliser manganfarvede og med blomsterpotter, men der er dog nogle felter med blå fliser.

I hver af de to stuer er højdepunktet af flisekunst et skibsbillede sammensat af ni fliser

Fig. 4. Det sydvestlige hjørne af sønderdørns. På tværvæggen et flisebillede af et skib fra Sønderho. Oven over det hænger sladrekompasset. I vindueskarmen ses et solur, og på bordet ligger nærmest væggen en oktant. Foto Kit Weiss.

The south west corner of the south living-room. On the transverse wall, a tile picture of a ship from Sønderho. Above this hangs the telltale compass. On the windowsill we see a sundial and on the table closest to the wall an octant.

Fig. 5. Den østlige ende af nørredørns. Over bilæggerovnen danner ni af fliserne et skibsbillede. På væggen t.h. et skilderi med for- og bagside af et Fanøhus samt et skib forneden i midten. Foto Kit Weiss.

The eastern end of the north living-room. Above the secondary stove nine of the tiles form a ship picture. On the wall, right: A painting with the front and back of a Fanø house, and a ship, bottom centre.

udgørende et kvadratisk felt. I sønderdørns findes skibet på tværvæggen modsat indgangen (fig. 4). Det er et enmastet sejlskib, der fører Dannebrog, og på agterenden kan man se navn og årstal: D.VROUW ELSE 1722. Det er sandsynligvis skipperen, muligvis ejeren af denne Fru Else, der er anført i billedets indrammende dekoration: MADS NIELSEN FRANDSE(N) FRA SONDERHOE. Sådan et billede må være bestilt særskilt hos flisemageren i Frisland.

I nørredørns er der også et billede af et enmastet sejlskib, og dets ni fliser er anbragt blandt ovnpladsens fliser, lige over bilæggeren (fig. 5). Her får man ikke så god besked om, hvad det er for et skib. Navn og hjemsted er ikke angivet.

Når man ser sig omkring i stuerne, kan man ikke undgå også at få øje på andre ting, der vidner om husets tilknytning til et maritimt miljø. Et sted ligger et merlespir, det spidst kegleformede redskab, der bruges ved splejsning af tovværk. Et andet sted er der en oktant, et instrument til måling af solhøjden, altså beregnet til bestemmelse af den breddegrad, et skib befinder sig på. Det er i dette tilfælde et fint ornamenteret eksemplar fremstillet på øen Föhr i 1782. I et hjørne af sønderdørns hænger et sladrekompas under loftet. Vindrose og kompasnål kan ses nedefra, så skipperen, når han om bord lå i sin køje, kunne kontrollere, at rorgængeren holdt kursen.

Ud over de omtalte flisebilleder af skibe er der også tegnede og malede skibsportrætter hængt op på væggene som indrammede skilderier under glas. Skibenes navne er ANNE CATRINE, ANE og ABELONE KIRSTINE, og det anføres, at de er hjemmehørende i Sønderho. Sidstnævnte blev ført af P.P.Jørgensen, men han var ikke eneejer, for det oplyses på billedet, at der var en medreder ved navn P.Jørgensen. Dette billede hang i huset ved overtagelsen, på samme væg som nu (fig. 6).

Her er vi tæt på just de mennesker, som har boet i Frilandsmuseets hus. Deres forhold sammenfattes på en måde i et skilderi fra 1843, signeret af en ung lokal maler, Jes N. Ollesen, der kendes fra en del andre billeder af Fanøskibe og -huse, og som i øvrigt også malede døre og paneler. Her på billedet i nørredørns (fig. 5) er det hovedelementer i en tilværelse i Sønderho, der skildres, huset og ski-

bet. Selv om der tilsyneladende er to huse på billedet, er der dog kun et enkelt, men set fra to sider. Ikke blot huset, men også omgivelserne er gengivet med omhu. Stakittet om haven og vippebrønden er med, og ud for stalddøren ses møddingen. Under en dekorativ bort, der ligesom opefter på billedet også afslutter det nedefter, findes husejerens skib i et rundt felt med et blomsterfyldt overflødighedshorn på hver side. Skibet fører Dannebrog fra den agterste mast. Under skibet, indfattet i rammedekorationen, står skibsførerens forbogstaver »Capt. P.P.J.«

Der var flere i Sønderho, som kunne bruge disse forbogstaver. Det synes ikke at være museets hus, der er afbildet, ej heller er skibet identisk med skibet på det føromtalte billede.

Den nære forbindelse mellem hus og søfart, der symboliseres af det her omtalte billede, er ikke noget usædvanligt på Fanø. Tværtimod har der som bekendt i mange af husene i Sønderho boet skibsførere og deres familie. Søfart har været en væsentlig del af det erhvervsmæssige grundlag for byen, ikke mindst i en periode omfattende anden halvdel af 1700- og det meste af 1800-årene. Det er just denne for stedet økonomisk gunstige periode, som i særlig grad har sat sit præg på husene og deres indretning. Det gælder også museets hus, der ligesom mange andre huse på Fanø synes at gå tilbage til 1700-årene, men har været underkastet en del ændringer i løbet af det følgende århundrede.

Skibsfarten fra Sønderho var ikke blot en besejling af øen selv og de nærmeste kyster. Med små fartøjer, der var egnet til Vadehavets vanskelige farvand, men også kunne gå uden for ørækken, varetog sømænd fra Fanø en ikke ringe del af transporterne langs med kysten. Man var fortrolig med havne som Altona, Hamborg og Bremen og nåede også frem til Nederlandene og England. Mod nord var Norge et hyppigt mål. Særlig langt nordpå kom de, der tog del i hvalfangst, eventuelt forhyret på hollandske skibe.

I søfartens blomstringstid kom den vigtigste indtjening i de fleste husstande i Sønderho fra vandet, og for mange spillede også fiskeri en rolle. Deres huse var præget deraf, men man kan man dog godt fornemme, at den daglige tilværelse også har været påvirket af forhold

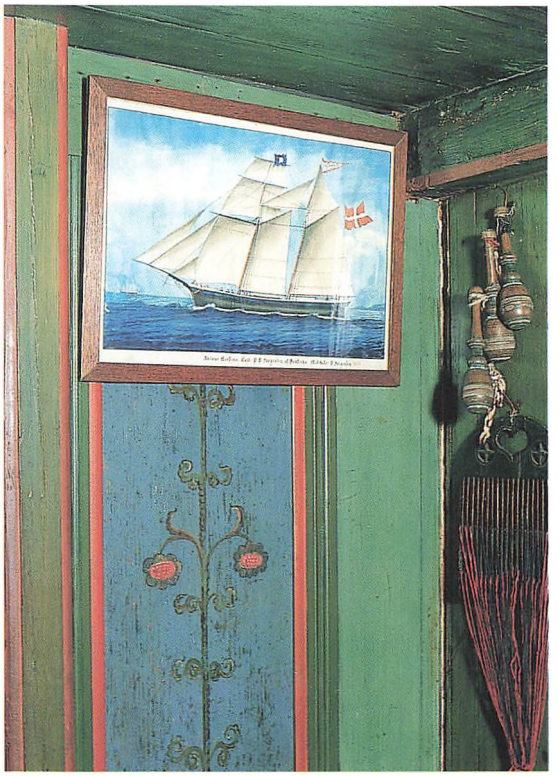

Fig. 6. På nordvæggen af sønderdørns hænger billedet af skibet ABELONE KIRSTINE på sin gamle plads fra før flytningen af huset. Under billedet ses lidt af panelets bemaling, og t.h. på skabet er der redskaber til båndfremstilling. Foto Kit Weiss.

On the north wall of the south living-room a picture of the ship Abelone Kirstine *hangs in its old place from before the removal of the house. Under the picture we see some of the panel painting, and on the right on the cupboard are tools for making hoops.*

på landjorden. I enden af museets hus, på den anden side af den tværgående gang, altså modsat stuerne, ligger udhusrummene. Her er en smal lo, hvorfra man kan komme ind i en lille lade og en stald til et par køer. Her skulle der også være plads til at tage fårene ind, når de i det hårdeste vintervejr ikke kunne være ude. Det må have været et beskedent landbrug, der kunne klare sig med disse smårum. Men landbruget har i det hele taget ikke været imponerende på den sandede ø og har som et erhverv af sekundær betydning været drevet af de hjemmeværende, dem der ikke var på søen, herunder kvinder og ældre mænd.

Dette er hovedtrækkene af huset fra Sønderho og dets indretning samt baggrunden

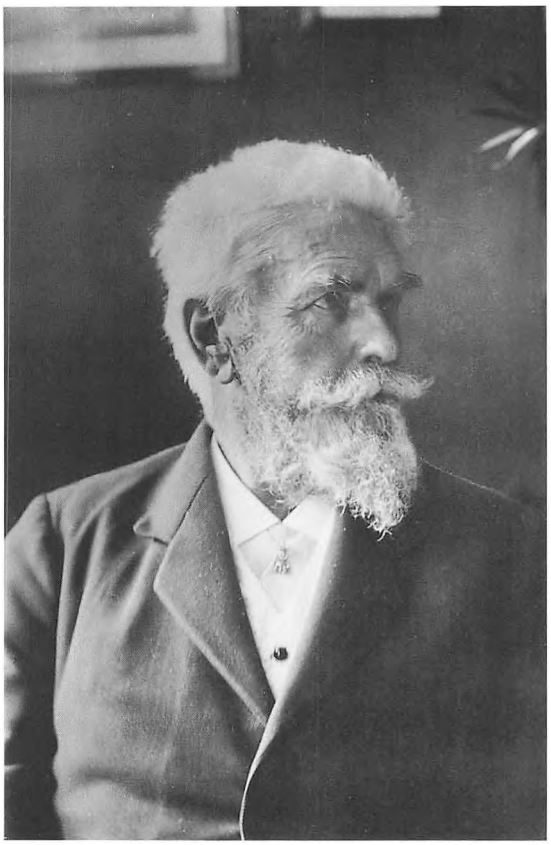

Fig. 7. Bernhard Olsen (1836-1922) er her fotograferet vel omtrent i den alder, han havde, da der blev arbejdet med Fanøhuset. Ukendt fotograf.

Bernhard Olsen (1836-1922) was photographed here at about the age he was when the work was done with the Fanø house.

derfor. Alt i alt drejer det sig om et for stedet såre typisk hus, og netop det har museumsfolkene tydeligt nok tilstræbt, da huset i sin tid blev flyttet. Derfor gik der ved genskabelsen på museet nogle sene ændringer i husets indretning tabt og ligeledes nogle individuelle træk, som måske heller ikke var så vældig interessante. De overvejelser, der har ligget bag husets restaurering, kan belyses ved hjælp af notater, gjort af Frilandsmuseets grundlægger og leder Bernhard Olsen (1836-1922) (fig. 7), samt af notater og breve fra hans gode hjælper museumsinspektør Chr.Axel Jensen (1878-1952) (fig. 8), der ikke blot var tilsynsførende ved Dansk Folkemuseum, men også var knyttet til Nationalmuseet og Københavns Bymuseum.

Dette samarbejde skal ses på baggrund af, hvordan Frilandsmuseets situation i det hele taget var i disse år. Det var en del af Dansk Folkemuseum, og sammen med dette blev det først i 1920 tilsluttet Nationalmuseet. Frilandsmuseet var endnu et ret ungt museum, grundlagt 1897 i et hjørne af Kongens Have i København (se Nationalmuseets Arbejdsmark 1996), fra 1901 på sit blivende sted ved Sorgenfri nord for Lyngby. Her var det åbnet med fire bygningsenheder på et endnu ret beskedent areal. Disse bygninger skulle på tidstypisk vis indgå i en udviklingsrække, der viste den gradvise udvikling af den landlige bolig, sådan som Bernhard Olsen opfattede den. Hvad der i de nærmeste år herefter yderligere blev flyttet til museet, blev indpasset i denne tankegang baseret på udviklingslæren. Man måtte efter Bernhard Olsens mening syd for Kongeåen eller over Sundet for at finde bygninger svarende til de tidlige udviklingstrin. Mens de ældre bygninger derfor alle kom fra steder uden for det egentlige Danmark, blev den første bygning herfra erhvervet 1910. Det var fiskerboden fra Nymindegab i Vestjylland, og ved undersøgelserne forud for dens flytning var Chr.Axel Jensen for første gang aktiv for Frilandsmuseet.

Denne erhvervelse var bebuder af en ny tankegang, der ganske vist endnu ikke var frigjort fra den foregående tids smag for det særligt primitive. Det blev i de følgende år efterhånden erkendt, at også de hjemlige landbygninger i al deres forskellighed kunne være interessante. Herved blev jordbunden beredt for den senere opfattelse, at de forskellige egnes byggeskik burde være repræsenteret på Frilandsmuseet. Samtidig forstærkedes interessen for bygningskonstruktionerne, som Bernhard Olsen tidligere havde været opmærksom på, og som Chr. Axel Jensen nu stræbte efter at få belyst mere indgående. Det var noget af baggrunden for, at der 1911 og 1912 blev erhvervet nogle sydøstjyske bulhuse, inden museet nåede til at beskæftige sig med huset i Sønderho.

Det første, der skete i denne sag, var, at Chr.Axel Jensen rejste til Fanø i sommeren 1913. Det tog længere tid end forudset, men som han selv meddeler i et brev til Bernhard Olsen, var årsagen, at »jeg efterhånden, mens jeg gik i Sønderho, blev fuldstændig slugt af opgaven ... Resultaterne heraf er – for at be-

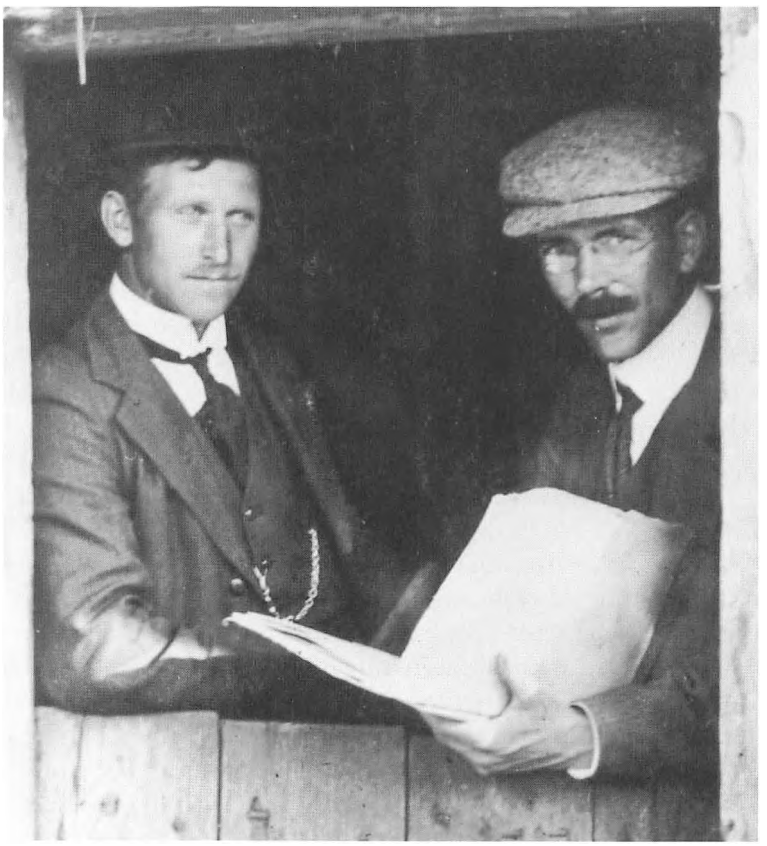

Fig. 8. Chr. Axel Jensen ses her t.h. sammen med Frilandsmuseets snedker. Billedet er fra nedtagningen af en bygning i Salling 1913, just det år, da han også tog til Fanø. Ukendt fotograf.

Christian Axel Jensen (1878-1952), right, with the cabinet-maker from the Frilandsmuseum. The picture is from the dismantling of a building in Salling in 1913, the same year as he went to Fanø.

gynde med det værste – købet af et hus for 175 kr., indkøb af tilsvarende inventar for 72 kr. 75 øre«. Herefter følger en omtale af husets tilstand (fig. 10) og hovedstykkerne blandt det erhvervede inventar. Dernæst kommer det gustne overlæg: »Har jeg nu ikke ladet mig rive med af min begejstring? Har jeg nu ikke benyttet mig i for høj grad af Deres tilladelse til at handle efter konduite? ... Mit forsvar for mig selv er, at det, som jeg har gjort, ikke lader sig gøre om et par år!«.

Så følger nogle bemærkninger om Salling, hvorfra museet samtidig forberedte de erhvervelser, der førte til den senere atter nedtagne, sammenstykkede gård med såkaldte sulebygninger fra denne landsdel. Herom skriver Jensen: »Hvad Sallinghuset angår, anser jeg det for umuligt at omskabe laden til våningshus«. Det lyder foruroligende, at denne tanke overhovedet kunne opstå. Men nu til dags er vi taknemmelige for, at der blev trukket klare grænser for, hvad museet ville indlade sig på. Og på denne baggrund kan man måske endda sige, at der blev gået moderat til værks med hensyn til Fanøhuset.

Hovedlinjerne ved flytning og genskabelse af huset fra Sønderho blev trukket op på forhånd ved to notater fra Chr.Axel Jensen og Bernhard Olsen. Til overraskelse og glæde for Jensen tog nemlig den aldrende Bernhard Olsen selv til Fanø ud på efteråret. Jensen kunne give råd, f.eks. at kroen var primitiv, ret optaget, og at det var bedst at skrive forinden. Han tilføjer, »at dagvognen fra Nordby til Sønderho er en slemme befordring, og at De absolut vil stå Dem ved at leje en vogn, hvoraf der altid holder en del ved Nordby havn, og køre langs stranden, der i modsætning til den på sine steder gyselige lyngvej er god og farbar«.

Som resultat af undersøgelserne på stedet, ikke blot i det erhvervede hus, men også i mange andre, foreligger en række skriftligt nedfældede punkter med iagttagelser og anvisninger på, hvordan man skulle bære sig ad ved genopførelsen. Der er vidtgående overensstemmelse mellem de to herrers notater. De vanskeligheder, man stødte på under arbejdet, belyses ganske godt af de lidt senere breve fra Jensen til Olsen, idet den første ho-

vedsagelig var den, der talte med håndværkerne ude i Lyngby, mens den gamle museumsdirektør for det meste holdt sig inde i København. Men denne korrespondance foregik først i forår og forsommer 1915 under det intense arbejde med færdiggørelse af huset på museet. Der var talrige problemer under indretningen af huset, såsom manglende fliser, misforståelser vedrørende malerarbejdet osv. Det er selvfølgelig ikke alt, der står i disse breve, og ofte må man gætte sig til, hvad der har været sagt i telefonen, eller når de to hovedpersoner en gang imellem mødtes det ene eller det andet sted.

Der synes at have været enighed om, hvordan man skulle gå til værks. Hvor der anføres begrundelser, er de undertiden overraskende. Æstetik bliver påberåbt, selv hvor der måske kunne argumenteres bygningshistorisk. Således hedder det, at »stalddøren, som nu vender mod nord, kan bedst flyttes mod syd, hvad der vil gøre facaden mere malerisk«. Det var en naturlig konsekvens heraf, at også staldbåsene måtte vendes.

I denne ende af huset er foretaget andre ændringer ved flytningen. Den tværgående gang, der netop anses for et karakteristisk træk, var egentlig slet ikke ført helt igennem huset. I nordsiden og med dør ud her var der nemlig ved siden af køkkenet et bryggers med en selvstændig skorsten. Dette rum strakte sig fra køkkenet og ud, hvor der nu er spisekammer med forsænket gulv. Bryggersskorstenen var i hvert fald gennem en periode blevet udnyttet til anbringelse af en bilæggerovn, som kunne varme et rum op, der vendte mod syd, altså hvor der nu er lo. Her havde været en lille aftægtsbolig, som åbenbart også en tid havde været lejet ud til fremmede. Bryggerset med dets skorsten blev ikke genskabt ved flytningen, ej heller aftægtsboligen, der ansås for en sekundær indretning. Både ovnen, fliserne og alkoven kunne dog bruges andetsteds i huset. Man kan undre sig over, at der har været plads til alle disse rum i denne ende af huset. Det er der heller ikke nu, men huset var faktisk tre fag eller fire-fem meter længere, dengang det lå i Sønderho.

På den anden side af gangen var ændringerne ved flytningen også ganske betydelige. Sønderdørns, der som den egentlige dagligstue var et centralt afsnit af huset, har på stedet været ca. et fag kortere. Deraf følger, at der ikke kunne være dør til nørredørns. Det er der ikke noget mærkeligt i, for dette rum eksisterede oprindelig slet ikke. Her var nemlig en bageovn ved bagsiden af køkkenskorstenen. Hvordan sådanne vanskeligheder blev klaret, antydes af Chr.Axel Jensens notat: »Mellem de to stuer bør helst være en dør med gammel maling, som købes ... I øvrigt kan bruges tætsengen fra aftægtslejligheden samt den blomstermalede tætseng, som *er* købt. Til vinduesvæggen må købes nye fliser; gamle fliser haves, i al fald delvis, til kakkelovnspladsen. Hele værelset tænkes grønmalet«.

Denne bemærkning gælder nørredørns. Om sønderdørns (fig. 9) havde Bernhard Olsen allerede truffet beslutning: »Den nuværende tætseng byttes med en anden blåmalet [fra et andet hus] ... Værelset males blåt. På ovnpladsen anbringes aftægtsværelsets bilægger og fliser. Vestvæggen klædes med fliser, og her anbringes 9 skibsfliser fra enken Antonissen«. Blandt de mange gamle huse i Sønderho var det ikke mindst hendes, der tjente som inspiration ved restaureringen af museets hus.

Trods den kategoriske udtalelse om farven er sønderdørns et broget skue. På træværket optræder både grønt, blåt og rødbrunt. Vestvæggens fyldinger har spinkle planteornamenter på blå baggrund. Også i nørredørns findes en mangfoldighed af farver. Sydvæggens alkove har en marmorering, der nærmest må kaldes blågrå. På vestvæggens alkovedøre er der bl.a. planteornamenter på rød baggrund. Ved siden heraf er malet hvidlige snosøjler, som den af museet engagerede maler misforstod og derfor måtte ændre rekonstruktionen af. Der har åbenbart på dette punkt ikke været bevaret ret meget af den originale maling på det tilkøbte panel, vistnok kun et enkelt bræt (fig. 12).

I vestenden af huset har både før og efter flytningen været nogle rum, der ikke kunne varmes op. Mellemkammeret nærmest sønderdørns var jo før i tiden lidt større og blev til sidst anvendt som soveværelse. Den såkaldte stue yderst i huset har vel tidligere mest været benyttet til opbevaring, og det samme synes at gælde kammeret i hjørnet ved siden af, også

Fig. 9. Nordøsthjørnet af sønderdørns synes at være noget af det bedst bevarede i huset. Bilægger og fliser stammer dog fra aftægtsboligen. Foto Kit Weiss.

The north-east corner of the south living-room seems to have been one of the best preserved parts of the house. The stove, however, comes from the pensioners' annexe.

det dog en periode soveværelse. Det har i øvrigt aldrig været museumsmæssigt indrettet og er derfor utilgængeligt, nu benyttet til teknisk brug. De vinduer, de vestligste rum har haft i gavlen, var sekundære og blev derfor ikke genskabt på museet. Alle disse rum har, da huset var beboet, i vekslende omfang kunnet anvendes til soverum afhængigt af husstandens skiftende sammensætning med hensyn til beboernes antal, køn og alder.

Hvor stort behovet for sovepladser har været til forskellig tid, ved vi lidt om fra folketællingernes angivelser af, hvem der har hørt til i huset. Således kan nævnes, at der i 1860 boede en skipper og hans kone samt deres fem børn med alder fra elleve til to år. Konens gamle far var også medlem af husstanden, og så var der en tjenestepige. Den nævnte skipper nåede en meget høj alder, så det var i hvert fald formelt ham, der i 1913 solgte huset til museet. Han boede dog selv et andet sted, og huset havde stået ubeboet en snes år og var derfor ret forfaldent.

Uanset skiftende familieforhold i huset har der været en vis konstans i indretningen. Det er disse for stedet typiske grundtræk, man ved genskabelsen på museet søgte at gøre tydelige. Det kunne ske ved at fjerne specielle og sent opståede indretninger, altså ved tilbageføring til ældre tilstande.

Som beskrevet var det ikke mindst husets ruminddeling, der blev rettet på ved flytnin-

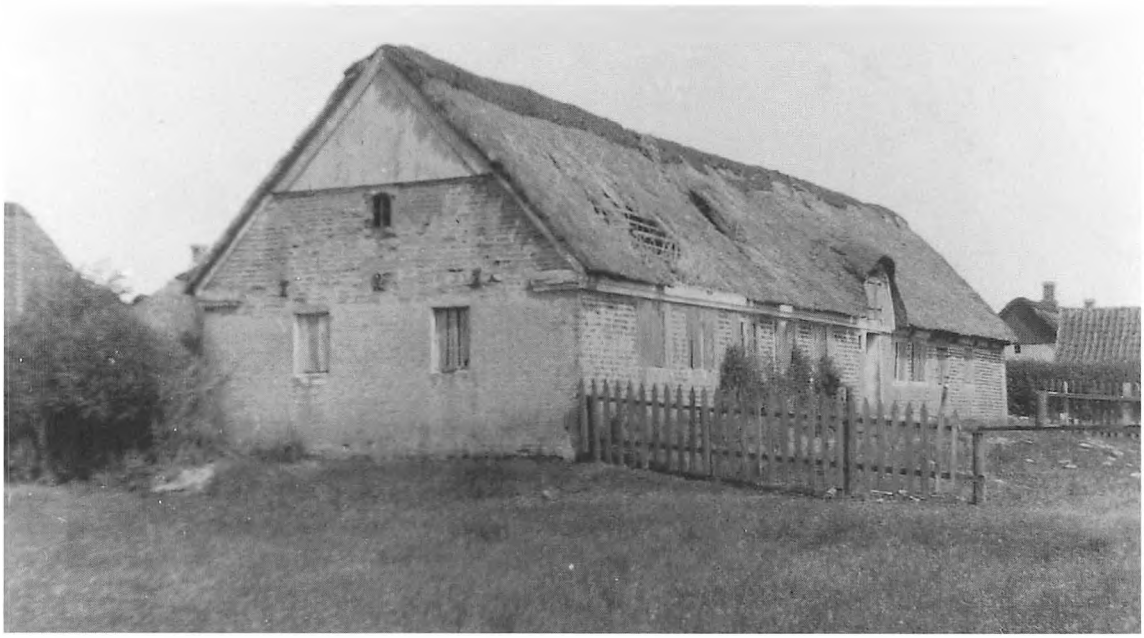

Fig. 10. Museets hus på sit oprindelige sted i Sønderho, set fra sydvest. Det bærer præg af at have stået ubeboet i længere tid. Foto Chr. Axel Jensen 1913.

The Museum's house in its original site in Sønderho, viewed from the south west. It appears to have stood empty for some time.

gen. Mange enkeltheder blev derimod uændret overført. Det gælder f.eks. dele af panelerne i flere af rummene, hjørneskabet i sønderdørns og meget andet. Noget af træværket stod med oprindelig maling, på meget måtte dog en senere egetræsmaling fjernes. Visse ting blev anbragt på nye steder i huset, således dør, ovn og fliser fra aftægtsboligen. Endelig blev der erhvervet ikke så lidt i andre huse i Sønderho. Det gælder mange fliser, herunder de to skibsbilleder, og nogle af møblerne. Huset selv havde dog ikke været uden brugbare møbler, og der blev da også sammen med det overtaget både stole, borde og en kiste. Chr.Axel Jensen havde remset op alt det efter hans mening interessante, der fandtes i huset. Han pegede også på, hvad der manglede, f.eks. ur, dragkiste, chatol, men tilføjede i sit brev, at »noget af dette vil måske kunne suppleres af Folkemuseets beholdning, og andet haves på hånden til billig pris«.

Det var tydeligt nok ved denne tankegang ikke afgørende, om alle ting kom fra selve huset. Væsentlig var derimod helhedsvirkningen af rummene, der gennem oplevelsen af interiørerne skulle give en fornemmelse af stilen i indretningen og af livet på stedet før i tiden.

Af selve huset havde museumsfolkene ret til at tage alt, også mursten. Der er meget, der tyder på, at vanskeligheder med at finde en nogenlunde overkommelig transportmulighed for murstenene blev afgørende for genopførelsen. I hvert fald hedder det i instruksen for nedtagningen: »Der må underhandles om at leje en skude og fragte godset til Esbjerg (eller til København?) ... Hvis ikke alle brugelige sten kan fragtes meget billigt, tages prøver af de forskellige sorter ...«. De var nemlig ret uensartede, og Chr.Axel Jensen havde allerede taget adskillige mål, men gav nu besked om nøjagtigere måling og notat om, hvor i huset de forskellige stenstørrelser var anvendt. Især ved det såkaldte arkengab, den buede kvist over indgangsdøren, skulle man være omhyggelig. Det hele førte imidlertid ikke til noget, for ved genopførelsen blev der brugt ens mursten, der blev leveret af et teglværk i Lyngby, altså i nærheden af Frilandsmuseet.

Huset set udefra skulle fortælle om tidligt grundmursbyggeri i det sydvestlige hjørne af landet. Det blev betonet, at man på nordsiden kunne få et indtryk af, hvordan grundmur »mødes med« bindingsværk. Her havde i

murremmen været spor af stolper, der selvfølgelig måtte rekonstrueres. Det var i god overensstemmelse med tidens nye interesse for konstruktionerne. Vedrørende bygningens ydre fremhævede man i øvrigt det festlige og brogede udseende, hvad Chr. Axel Jensen i et af sine breve kaldte »meget fornøjeligt i farvevirkningen«. Alligevel kan man måske ikke helt afvise, at der i fortsættelse af Folkemuseets tradition for indretning af interiører har været lagt mere vægt på det indvendige end på det ydre.

Indendørs var der da også opnået noget interessant og farverigt. I museets årsberetning, som var undertegnet C.A.J., blev der gjort rede for erhvervelsen af stuehuset til Sallinggården. Når det blev udstyret med alt det indsamlede inventar, ville det »give en levende forestilling om de bondehjem, som maleren Dalsgaard i sin tid hentede sine motiver fra«. På denne baggrund måtte det omtrent samtidigt erhvervede skipperhus fra Sønderho naturligvis betegnes som »en Exner in natura«. Når de mange typiske Fanømøbler og mindre sager, som hører til et hjem, kom på plads, ville stuerne »blive endnu korrektere end Exners malerier«. Der er her nok tale om formuleringer, som vi med vort kendskab til genremalernes arbejdsmåde ville søge at undgå. Men det har været en træffende måde at karakterisere oplevelsen af interiørerne på og har formentlig givet datidens dannede læser et godt begreb om stuernes egenart.

Kort efter midsommer 1915 var Fanøhuset ved at være færdigt, og Chr. Axel Jensen, der ellers efter eget udsagn aldrig syntes, »at virkeligheden når det drømte ideal«, mente her alligevel, at »målet ved fælles hjælp og samarbejde næsten er nået«. Var der således hos de implicerede en vis tilfredshed med resultatet, blev der til gengæld i en senere tid tale om en lidt mere forbeholden vurdering af huset hos museumsfolk.

I almindelighed syntes man nok, at graden af ægthed var for ringe i forhold til, hvad der ellers var Frilandsmuseets standard. Samtidig udviklede museet sig i forbindelse med flere arealudvidelser på en sådan måde, at huset fra Fanø efterhånden kom til at ligge temmelig akavet i forhold til den ellers hovedsagelig topografiske ordning af de mange bygninger, museet blev udvidet med siden 1915 (fig. 11). Det var derfor ikke så mærkeligt, at der kunne opstå den tanke, at huset burde flyttes til et sted nordpå i museets område, for at der kunne komme orden i topografien. Det var i slutningen af 1950'erne, man var inde på dette, og da der var gået mere end 40 år efter flytningen af huset, trængte det også til en istandsættelse og fornyet konservering. I forbindelse hermed ville man benytte lejligheden til at forbedre huset lidt, så det på en række punkter kom til at stemme bedre med de krav, en senere tid måtte stille til genskabelsen af det.

Hvor berettiget end denne tankegang var, er der siden opstået en vis betænkelighed ved denne interne flytning. Den indebar jo også et spørgsmål om muligheden for at forbedre huset nu så længe efter, bl.a. ved supplerende

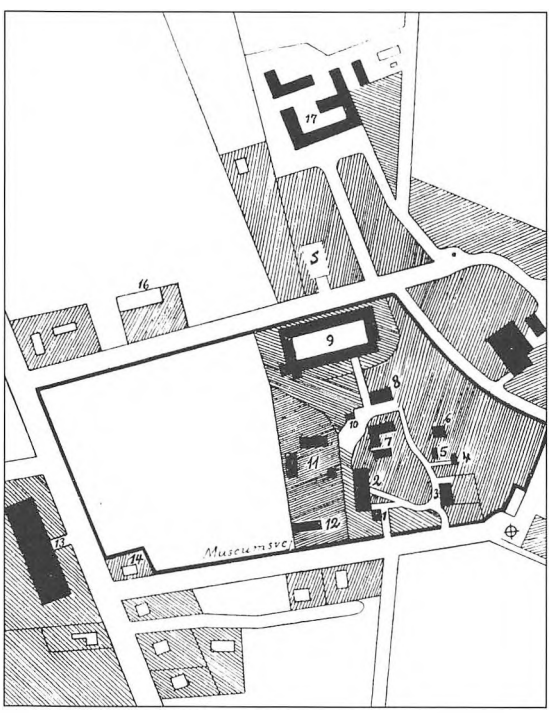

Fig. 11. Kortet over Frilandsmuseet er gengivet efter museets vejleder 1916. Kongevejen forløber skråt ude i venstre side. Det ret nyåbnede Fanøhus ligger forneden i midten som nr. 12. Her er det stadig, men både museets areal og antallet af bygninger er siden mangedoblet.

This map of the Frilandsmuseum is reproduced from the Museum Guide of 1916. The Royal Highway runs out diagonally on the left. The fairly recently opened Fanø house is at the bottom as No. 12. It is still there, but the area of the museum and the number of buildings have multiplied since.

materiale fra hjemstedet Sønderho, hvor forholdene på mange måder har ændret sig siden begyndelsen af århundredet. Og i hvert fald finansieringen af hele planen måtte give anledning til eftertanke.

Det var derfor ikke overraskende, at der nogle årtier senere blev fremsat en anden plan, der accepterede Fanøhusets beliggenhed på det sted i museet, hvor det nu engang var. Blot blev der peget på muligheden for en omfortolkning af dette hjørne af museumsområdet. Det skulle herefter ikke mere være den topografiske ordning, der gav begrundelsen for husets placering. I stedet forestillede man sig, at Fanøhuset og nabohuset fra Agger sammen med det magasinerede fiskerhus fra Hornbæk, som endnu ikke er genopført, og som passer godt til de sjællandske huse lige ved siden af, kunne udgøre et maritimt miljø som et særligt afsnit i et hjørne af museet. De nævnte huse har alle haft et nært forhold til fiskeri og søfart, de erhverv, som er afhængige af havet. I omgivelserne til husene kan indrettes en stejleplads til tørring af fiskenet, og her kan også anbringes det rebslagerhjul til fremstilling af tovværk, som tidligere er indgået til museet fra et fiskerleje i Nordsjælland.

I denne sammenhæng ville en kritisk eftertid måske blive mere tilbøjelig til at godkende huset fra Sønderho, sådan som det er. Det giver jo et klart indtryk af et hus, der er præget af en særlig erhvervskultur. Ligeledes er det velegnet til at demonstrere de nære kulturforbindelser langs Vadehavets kyst. Den umiddelbare oplevelse af huset og dets indslag af såkaldt folkekunst er stadig ganske stærk. Det er ikke sikkert, at man ved et besøg på stedet opfatter, at genskabelsen af huset er diskutabel. Hvis man gør, vil man nok nu til dags være tilbøjelig til at forstå de anvendte metoder på baggrund af, hvad der var normalt for nogle generationer siden. Trods de indvendinger, der i tidens løb er blevet rettet mod restaureringen, er der god grund til at skønne på huset, også i den form det er overleveret os ved en flytning på et tidspunkt, da det endnu kunne lade sig gøre.

LITTERATUR

Frilandsmuseets Fanøhus har ofte været omtalt, men altid ganske kortfattet. Her skal kun peges på museets vejledere, hvor den grundigste behandling findes i udgaven fra 1916. Der henvises også til Frode Kirk: *Bygninger på Frilandsmuseet* (1980). – Vedr. den lokale baggrund for huset foreslås læsning af H.Meesenburg m.fl.: *Fanø – bebyggelse og landskaber* (1977) og Niels Frederiksen: *Sønderho – en skipperby i Vadehavet* (1989). Vedr. stedets bygningskultur anbefales især Steffen M.Søndergaard og Poul Tuxen: *Gamle huse i Sønderho* (1980). Skibsbilleder kan man læse om hos Hanne Poulsen: *Danske skibsportrætmalere* (1985). Søfarten i almindelighed skildres af N.H.Jacobsen: *Skibsfarten i det danske Vadehav* (1937). Hovedværket vedr. øens historie er stadig N.M.Kromann: *Fanøs Historie* (I-III, 1933-34).

SUMMARY

The »Skipper's House« from Sønderho, Fanø, at the Frilandsmuseum

The colourful »skipper's house« from the island of Fanø off the southern part of the West Jutland coast was acquired by the Frilandsmuseum in 1913 and opened to the public in 1915. It is a house of red brick with decoratively painted details, and with a few bays of single timbering at the back which have been reconstructed on the basis of traces found there. Inside, besides a number of other rooms, there is a living-room facing south and one facing north, both close to the kitchen chimney, which permits heating with secondary stoves of German origin from the mid-eighteenth century. The walls of the rooms are also clad with coloured panelling and faience tiles made in Frisia. They include pictures of ships composed with tiles, and in the rooms there are also independent paintings of ships.

All this and many smaller objects in the rooms suggest the close associations of the house with the maritime milieu. At least from the mid-eighteenth century until about 1900 seafaring was a predominant occupation on the island. In particular they sailed to the close coasts in the south-eastern corner of the North Sea, and this contributed to a shared

cultural ambience in these areas. However they also sailed farther afield, for example to the whole of North West Europe and as far as the whaling in the Norwegian Sea. Fishing and farming were also important, but in good seafaring seasons they yielded pride of place to the main occupation.

The main intention of the article is to shed light on the way the house was recreated on removal to the Museum. A number of secondary features were removed, including a pensioners' apartment. The room that faces north was created at the Museum. Like the transverse lobby it is a characteristic feature of the ground plan of many old houses on Fanø. This quite free treatment of the preserved material made it possible to re-use building parts and furnishings from the removed pensioner's annexe and from neighbouring houses. There has apparently been less emphasis on the exterior of the house, which is dominated by new, uniform bricks. All the more attention has been given to the interiors, which give a clear impression of a house dominated by a particular occupational culture, and of the local style of home furnishing. Despite the objections that have been levelled in the course of time at the restoration of the house, there seem to be good reasons for appreciating it, and it is unlikely that it would be possible in modern times to give it a higher degree of genuineness.

Fig. 12. Sydvesthjørnet af nørredørns, sådan som det kom til at se ud efter restaureringen på museet. Foto Kit Weiss.
The south-west corner of the north living-room, as it looked after the restoration at the Museum.

Normandiets mønter

Vikingerne og deres efterkommere

Af Jens Christian Moesgaard

En dag i efteråret 911 – eller var det i begyndelsen af 912? – fik vikingehøvdingen Rolf af karolingerkongen Karl den Enfoldige overdraget landområdet omkring Seine-mundingen og denne flods nedre løb. Området fik navn efter en lokal betegnelse for vikingerne, normannerne. Derved var Normandiet født.

Denne begivenhed var kulminationen på trekvart århundredes vikingeangreb på Karolingerriget. Vikingerne kom med skib, og de store floder spillede en stor rolle som indfaldsveje. Seinen var en af de hårdest ramte, og det var derfor her, Karl den Skaldede i 862 byggede en befæstet bro over floden ved Pont-de-l'Arche som forsvar mod vikingerne. Den holdt dog ikke længe, allerede i 865 blev den indtaget af vikingerne, og angrebene fortsatte med uformindsket styrke.

Overdragelsen af Seine-mundingen og dens bagland til Rolf, eller Rollon som han hedder på fransk, var et led i en ny strategi fra karolingerkongernes side. Et lignende tiltag fandt sted ved Loirefloden i 921, men det blev aldrig til en varig bosættelse. Det var meningen, at vikingerne skulle forsvare området mod andre vikinger og således standse angrebene. Det lykkedes i og for sig, men hermed var der skabt en base for en ny magtfaktor i Normandiet, der senere hen ved flere lejligheder skulle vise sig at udgøre en trussel mod karolingerkongerne og deres efterfølgere, capetingerne.

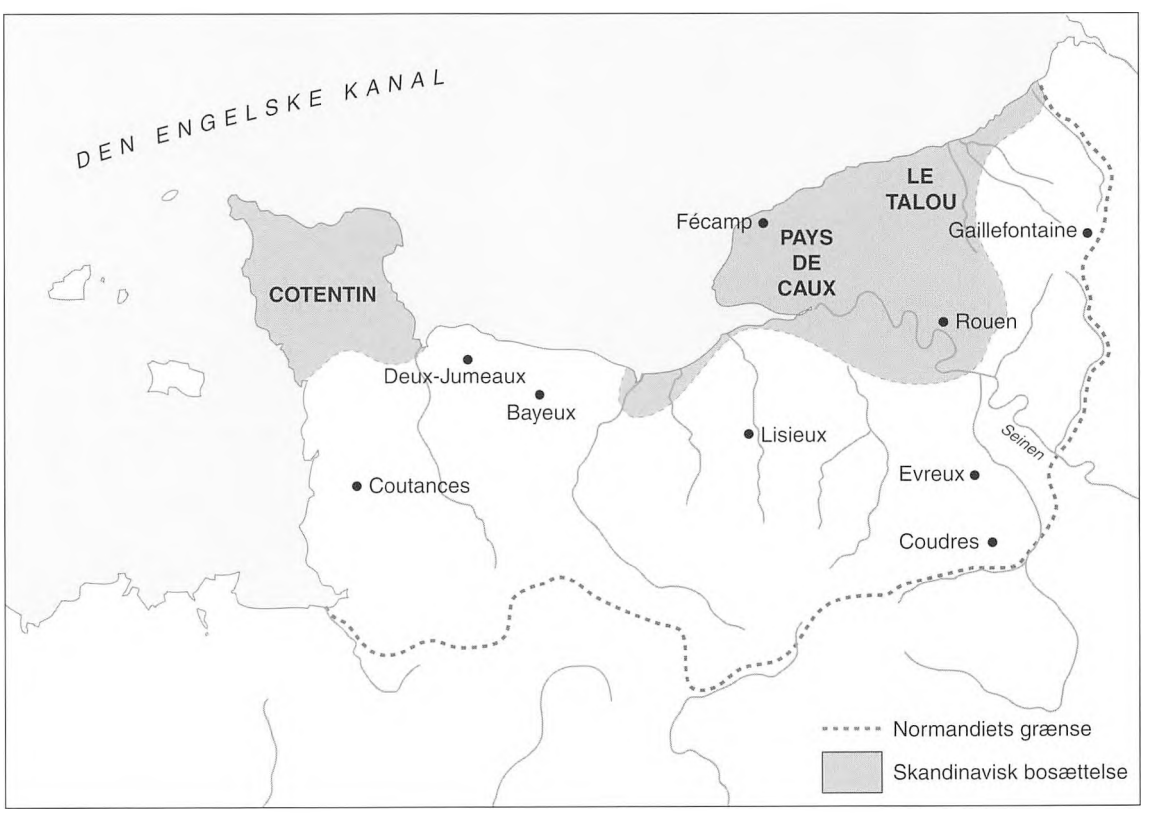

Fig. 1. Kort over Normandiet med angivelse af de i teksten nævnte steder. Tegning John Fowlie.
Map of Normandy showing the places mentioned in the text.

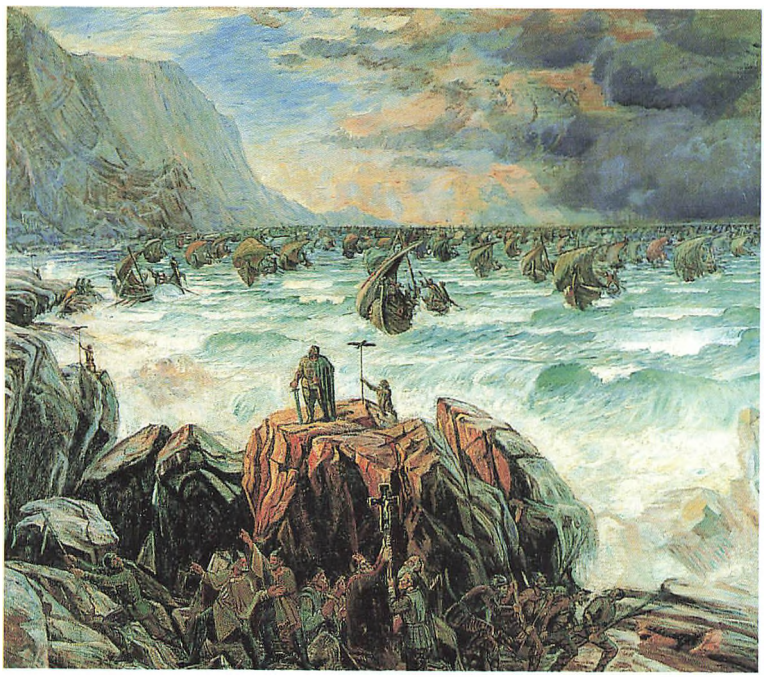

Fig. 2. »Den danske vikingehøvding Rolf i spidsen for normannerne lander på den frankiske kyst i året 911«, maleri (olie på lærred) 1910-11 af Poul Simon Christiansen (1855-1933). Aarhus Kunstmuseum.

The Danish Viking Chieftain Rolf at the Head of the Normans Landing on the Frankish Coast in 911, painting (oil on canvas), 1910-11, by Poul Simon Christiansen (1855-1933). Aarhus Kunstmuseum.

I første omgang stod Rolf med den opgave, som alle erobrere har, nemlig at organisere sit nyvundne land. Skulle han bygge på medbragte skandinaviske traditioner, eller skulle han benytte de lokale erfaringer? I realiteten blev det naturligvis en blanding. Vikingerne blev kristnede, men nogle af deres retlige skikke levede videre i normannisk ret i århundreder.

Skandinavisk bosættelse var allerede så småt begyndt før overdragelsen til Rolf, og den fortsatte nu. Der var koncentrationer på Cotentin-halvøen, i Pays de Caux og i Seine-dalen, mens det indre af landet ikke blev berørt i større grad. Bosætterne blev hurtigt assimileret i det franske samfund, allerede omkring 940 blev Rolfs søn og efterfølger, Vilhelm Langsværd (ca. 927-42), nødt til at sende sin søn Richard (I) til Bayeux, for at han kunne lære dansk, idet sproget næsten ikke længere blev talt i Rouen. Fund af genstande af skandinavisk oprindelse er ganske sjældne i Normandiet – man kender en enkelt kvindegrav og nogle våben hist og her. Derimod har bosættelsen sat sig sproglige spor i stednavne og dialekter.

På Nationalmuseet i Den kongelige Mønt- og Medaillesamling findes en fin lille samling af normanniske mønter, der giver et udmærket overblik over møntvæsenet i Normandiet under vikingefyrsterne og deres efterkommere.

Møntvæsenet i det nye land var fremmed for vikingerne. Karolingernes møntvæsen var en fortsættelse af en ubrudt tradition for møntslagning og -brug siden kelterne i århundrederne før Kristi fødsel. I 700- og 800-tallet havde de første karolingerkonger kontrolleret møntvæsenet fra centralt hold med ensartede udmøntninger næsten overalt i det store rige. Der blev kun præget to møntværdier: penning og obol (halvpenning) (fig. 3). De var i sølv, og penningen vejede lidt over 1,5 g. Ved

Fig. 3. Karl den Skaldede, penning præget i Bayeux og obol præget i Rouen. Nationalmuseet.

Charles the Bald, a penny minted in Bayeux and an obol minted in Rouen.

Fig. 4. Efterligning af Ludvig den Frommes tempeltype (se fig. 9), muligvis præget af vikingerne i Normandiet. Stykket stammer fra Evreux/Saint-Taurin-skatten. Stik fra Revue Numismatique 1869-70.

Imitation of Louis the Pious' Temple type (see Fig. 9), possibly minted by the Vikings in Normandy. The coin comes from the Evreux/Saint-Taurin hoard.

tiden for Rolfs ankomst på scenen var kongens møntmonopol dog allerede i opløsning, og forskellige lokale møntsystemer var ved at udvikle sig. I det, der skulle blive til Normandiet, havde Karl den Skaldede (840-77) præget mønter i Rouen (fig. 3), Le Talou, Evreux, Lisieux, Bayeux (fig. 3), Deux-Jumeaux, Coutance og Curtisasonien, et ikke nærmere lokaliserbart sted. Med undtagelse af sidstnævnte prægede ingen af disse møntsmedjer mønter med Karls efterfølgeres navnetræk. Man må forestille sig, at i det mindste de vigtigere byer som Rouen og Bayeux fortsatte med at præge i Karls navn efter hans død. Det kender man også fra adskillige andre møntsteder.

Hjemmefra kendte vikingerne nok til mønter, men der havde kun været spredte tilløb til noget egentligt organiseret møntvæsen. Møntprægningen var meget begrænset, og møntmassen var domineret af udenlandske mønter, hvoraf de arabiske udgjorde hovedparten. Mønterne blev ikke brugt efter antal, som det ellers er meningen med mønter; de blev brugt efter vægt og skåret i stykker, hvis man havde brug for mindre metalmængde. Hedeby i 900-tallet udgjorde en undtagelse med et velordnet, kontrolleret møntomløb, hvor hjemlige mønter dominerede. Dette var muligvis også tilfældet i Ribe i 700-tallet, men her er man ikke helt sikker på, om de pågældende mønter er hjemlige eller fremmede. Ellers var det kun de vikinger, der var bosat i Danelagen i England – og man regner med, at en del af dem også kom til Normandiet – der kendte til et eget organiseret møntvæsen.

Fig. 5. Vilhelm Langsværd, penning, Terslev-skatten. Nationalmuseet.

William Longsword, penny, Terslev hoard.

Hvad gjorde Rolf og hans mænd så med hensyn til møntvæsenet i Normandiet? I første omgang tyder meget på, at de faktisk ikke gjorde særligt meget. Skattefundene fra Coudres og Evreux, der er nedlagt i de første årtier af vikingernes styre, indeholder ingen mønter, der påviseligt er præget af de nye magthavere. Ud over kongens officielle udmøntninger fra Loire-dalen indeholder disse fund dog efterligninger af Ludvig den Frommes penning med tempelmotiv, der oprindeligt blev præget fra ca. 822 til 840. Efterligningerne optræder kun i fund fra Normandiet og de allernærmeste naboområder, så man kan forestille sig, at de er præget lokalt (fig. 4). Om det så er en officiel udmøntning eller ej, må foreløbig stå hen. For øvrigt kom tempeltypen, som vi senere skal se det, til at spille en hovedrolle i Normandiets mønthistorie.

Den første sikre lokale udmøntning er foretaget af Vilhelm Langsværd. Her står Vilhelms navn skrevet fuldt ud på forsiden, og det er faktisk første gang i Karolingerriget, at en lokal magthaver gør så tydeligt opmærksom på sin person på en mønt (fig. 5). Mønten er i dag meget sjælden, og vi må regne med, at udmøntningen var forholdsvis lille. Vilhelm prægede ligeledes en mønt, hvor han kalder sig hertug af Bretagne. Vi ved, at han foretog krigstogter ind i Bretagne, og at grænseområdet Cotentin blev lagt ind under Normandiet i Vilhelms regeringstid. Andet og mere skal man sikkert ikke lægge i dén møntindskrift.

I 942 blev Vilhelm myrdet, og kongen, Ludvig IV, forsøgte at benytte sig af situationen til at bemægtige sig Normandiet. I de tre år, han var herre i Rouen, iværksatte han en storstilet udmøntning i sit eget navn (fig. 6). Man har på fornemmelsen, at det i propaganda-øjemed har været ham magtpåliggende at få sit navn ud blandt så mange som muligt via mønterne.

Fig. 6. Ludvig IV, penning, Rouen. Stykket stammer fra Evreux/Saint-Taurin-skatten. Stik fra Revue Numismatique 1869-70.

Louis IV, penny, Rouen. The coin comes from the Evreux/Saint-Taurin hoard.

Ludvig blev dog fordrevet, og Vilhelms søn Richard I (945-96) overtog styret. Under ham begynder den egentlige normanniske udmøntning, der fortsatte indtil 1100-tallets midte. Vor viden om udmøntningen stammer først og fremmest fra mønterne selv – både deres typer og indskrifter. Fund af mønter fortæller om møntbrug på fundstedet. Spredte skriftlige kilder supplerer billedet hist og her.

Disse kilder oplyser, at der var møntsmedjer i byerne Rouen og Bayeux. I 900-tallet er prægestedet angivet på mønterne, men her nævnes kun Rouen og aldrig Bayeux (fig. 5-8). I 1000-tallet bliver indskrifterne ulæselige, og det er umuligt at vide, hvor mønterne er slået. I midten af 1100-tallet optræder prægestedet atter på visse typer, og her findes igen kun byen Rouen.

De skriftlige kilder angiver ligeledes, at hertugen forsøgte at opretholde sit møntprægningsmonopol. At dømme efter indskrifterne på de bevarede mønter lykkedes det stort set. Vi kender enkelte kirkelige udmøntninger (fig. 7-8), og visse stormænd kan ligeledes have præget mønt (fig. 14). Vi må dog ikke glemme, at indskrifterne er ulæselige på de fleste af 1000-tallets mønter, og nogle af dem kan således have været præget af andre end

Fig. 7. St. Ouen klosteret i Rouen, penning, midten af 900-tallet, Terslev-skatten. Nationalmuseet.

St. Ouen Monastery in Rouen, penny, mid-tenth century, Terslev hoard.

hertugen, i så fald sandsynligvis under nogle af de jævnligt tilbagevendende stridigheder om hertugtronen. Kilderne oplyser, at klosteret i Fécamp havde del i mønten, men her er tale om møntindtægterne, ikke om selve møntretten.

Mønterne kan inddeles i forskellige kronologiske grupper efter deres stil. I slutningen af 900-tallet vejede mønterne omkring 1,20 g, og sølvet var iblandet en fjerdedel kobber. I løbet af udmøntningen faldt både vægt og lødighed, og i starten af 1100-tallet vejede en penning kun ca. 0,70 g med et kobberindhold på over 50%. Lidt længere henne i 1100-tallet kom visse mønter helt ned på under et halvt gram. Denne reduktion af vægt og finhed var en generel tendens for periodens franske lokaludmøntninger.

Det, der springer mest i øjnene ved de normanniske mønter, er deres ekstreme typerigdom – for en prægeperiode på ca. 200 år er der indtil nu registreret ca. 125 forskellige hovedtyper, hvoraf mange dækker over flere varianter – og der dukker stadig af og til nye ukendte typer op i skattefund og udgravninger (fig. 8). De fleste typer er inspireret af to karolingiske hovedtyper, nemlig KAROLVS-monogrammet på Karl den Stores og Karl den Skaldedes mønter (fig. 3, 7) og templet fra Ludvig den Frommes mønter (fig. 4, 9-10). Særligt denne sidste type bliver fortolket i det uendelige, og nogle typer har både tre og fire trekanter, der kun svagt minder om forbilledets enlige gavltrekant.

Ved sin typerigdom adskiller Normandiet sig radikalt fra naboområderne, hvor det enkelte møntsted som regel prægede en uændret mønttype gennem årtier, ja sommetider århundreder. Det skulle sikre mønten accept blandt brugerne, der var vant til den. Typerigdom tyder på, at et andet princip har været gældende i Normandiet, nemlig regelmæssige pengeombytninger, eller *renovatio monetae*, som det også kaldes. Det betyder, at kun den nyeste udmøntning var lovligt betalingsmiddel. Ældre mønter var ligesom de udenlandske ugyldige. Med jævne mellemrum blev udsendt en ny type, og folk skulle ombytte deres gamle mønter med nye. Herved sikrede møntherren sig en indtægt, idet han fik slagskat af nyprægede mønter, da deres pålydende værdi

Fig. 8. Penning sandsynligvis præget for ærkebisp Hugo af Rouen omkring 980. Denne mønttype var fuldstændig ukendt før opdagelsen i 1963 af Fécamp-skatten, der indeholdt omkring 3000 eksemplarer af den. Musée départemental des Antiquités, Rouen.

Penny, probably minted for Archbishop Hugo of Rouen around 980. This coin type was totally unknown until the discovery in 1963 of the Fécamp hoard, which included about 3000 specimens.

var højere end deres metalværdi. Nogle gange fik folk ligefrem færre nye mønter for de gamle.

Dette system er veldokumenteret for flere områder af middelalderens Europa, bl.a. England og Danmark i visse perioder. De skriftlige kilder nævner dog ikke et sådant system i Normandiet, og vi må vende os til møntfundene for at efterprøve teorien. De normanniske mønter dominerer fuldstændigt fundmaterialet, og vi kan derfor gå ud fra, at de også dominerede møntomløbet i datiden. Fund af udenlandske mønter forekommer dog, men kun sjældent. I de – desværre alt for få – registrerede skattefund ser man, at en enkelt hjemlig type tegner sig for mellem 60 og 95% af fundenes mønter (fig. 11-12). Det må så have været den gængse, lovlige nyeste type på tidspunktet for skattens nedlæggelse. De resterende mønter er små restgrupper af de tidligere udmøntninger, der er undsluppet ombytningen. Sådanne restgrupper kender man også fra danske og engelske fund, og de kan derfor ikke siges at modbevise teorien.

Analysen af fundmaterialet tyder således på, at *renovatio monetae* praktiseredes. Der kan dog rejses visse indvendinger mod denne konklusion. Den vigtigste er de skriftlige kilders tavshed, der blev berørt ovenfor. Antallet af skriftlige kilder fra middelalderen er større i Frankrig end i Skandinavien. Det forekommer mærkeligt, hvis et så centralt punkt, der både berører hertugens finanser og handelens vilkår, skulle være fuldstændigt fortiet. En anden indvending er af typeteknisk art. For at systemet skal kunne fungere, skal den

Fig. 9. Ludvig den Frommes tempelmønt og senere efterligninger. Se også fig. 4 og 10. Nationalmuseet.

Louis the Pious' Temple coin, and later imitations. See also Figs. 4 and 10.

Fig. 10. Richard I, penning, Rouen. Det er muligvis A'ets placering under templet, der har inspireret til den første type med to modsatte gavltrekanter. Stik taget fra Faustin Poey d'Avants værk om franske feudalmønter.

Richard I, penny, Rouen. It may have been the placing of the »A« below the Temple that inspired the first type with two opposing gable triangles. Engraving from Faustin Poey d'Avant's work on French feudal coins.

Fig. 12. Den bedst repræsenterede mønttype i Gaillefontaine-skatten. Musée départemental des Antiquités, Rouen.

The best represented coin type in the Gaillefontaine hoard.

nye type klart adskille sig fra den gamle, således at folk kan kende forskel. Trods typerigdommen er der dog visse standardtyper, der går igen ca. hvert 25. år (fig. 13). Men måske kunne ingen længere huske typen efter så mange år. I England benyttede Æthelred II (978-1016) samme mønttype til flere udmøntninger, så det er måske ikke helt umuligt at forestille sig noget lignende i Normandiet.

Det sidste ord er næppe sagt i diskussionen om *renovatio monetae* i Normandiet. Man kan håbe, at nye skattefund vil kunne bringe nyt materiale til opklaringen af dette problem.

Også på et andet punkt adskiller Normandiets møntvæsen sig fra naboområdernes. Mønterne blev nemlig udført i stort tal til andre lande. Man finder dem jævnligt i korsfarerrigerne, Mellem- og Syditalien, i England, Skotland og Irland, i Sverige og Polen. Der findes også fund fra Spanien, Tyskland, Ungarn og Balkan. I Danmark kendes normanniske mønter fra Vålse på Falster og Terslev i Vestsjælland. Var det de mønter, som efter en møntombytning var ugyldige, der blev eksporteret? Eller er vikingernes rejselyst og kontakt med landsmænd forskellige steder forklarin-

Fig. 11. Krukke, der indeholdt de 106 mønter fra Gaillefontaine-skatten. Musée départemental des Antiquités, Rouen.

A jar which held 106 coins from the Gaillefontaine hoard.

Fig. 13. Mønt med kors i to forskellige udgaver, ca. 1000 og ca. 1000-35. Nationalmuseet.

Coin with cross in two different versions, c. 1000 and c. 1000-1035.

gen på mønternes tilstedeværelse langt fra prægestedet?

Normandiets hertug Vilhelm erobrede som bekendt England i 1066. Det betød dog ikke møntunion mellem de to lande, der hver især opretholdt et særskilt møntvæsen. I slutningen af 1000-tallet lovede hertugen den normanniske befolkning ikke at ændre (læs: forringe) mønten mod til gengæld at få en fast skat.

Efter en borgerkrig i midten af 1100-tallet overtog greveslægten fra Anjou syd for Normandiet hertugværdigheden, og omtrent samtidigt ophørte den selvstændige udmøntning i Normandiet. I omløbet blev de normanniske mønter afløst af mønter præget i Anjou, i nabogrevskabet Maine og i England (fig. 15). Penningen fra Anjou havde samme værdi som den normanniske penning, penningen fra Maine var det dobbelte værd, og den engelske gjaldt det firedobbelte. Den nye hertugslægt kontrollerede både Anjou, Maine og England, og noget tyder på, at den har villet gøre møntomløbet ensartet i alle sine franske lande. Måske gjorde løftet om ikke at ændre mønten i Normandiet udmøntningen uinteressant for hertugen?

To århundreders selvstændig normannisk udmøntning var slut. Det skete, allerede 50 år før den franske konge Filip August i 1204 jog Johan uden Land ud af Normandiet, Anjou og Maine og lagde disse rige provinser ind under den franske krone. Men det er en anden historie.

Den kongelige Mønt- og Medaillesamling på Nationalmuseet har således en fin lille samling af normanniske mønter. Ikke mindre end fire eksemplarer fra samlingen er brugt som illustrationer til bestemte typer i standardværket om normanniske mønter.

Samlingen er opstået fra forskellige kilder. Nogle sjældne mønter fra 900-tallet er indkommet som danefæ fra fundene fra Vålse på Falster og Terslev i Vestsjælland. Fra sidstnævnte fund stammer et af de fire kendte eksemplarer af den uhyre sjældne mønt med Vilhelm Langsværds navn (fig. 5) – de øvrige befinder sig i museerne i Paris og Rouen og i en privatsamling. Terslevskatten indeholdt ligeledes et eksemplar af den næsten lige så

Fig. 14. Mønter med personnavne i to linjer på forsiden. Nationalmuseet.

Coins with proper names in two lines on the obverse.

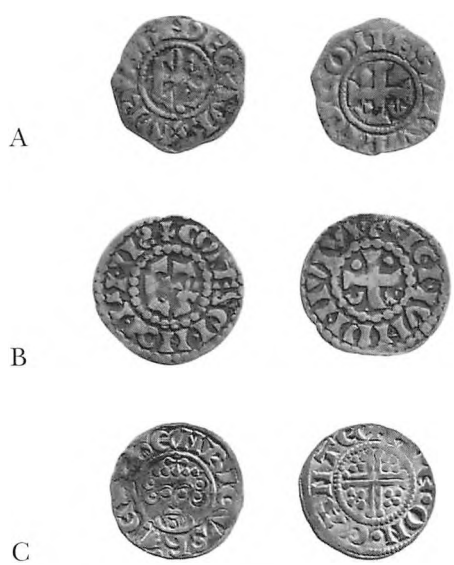

Fig. 15. Penning fra Anjou, Maine og England, 1100-tallet. Nationalmuseet.

Penny from Anjou, Maine and England, twelfth century.

sjældne mønt præget for klosteret Saint-Ouen i Rouen (fig. 7). Nationalmuseets skaber, Christian Jürgensen Thomsen, havde en stor samling af middelaldermønter, som efter hans død i 1865 overgik til Møntsamlingen. Thomsens møntsamling giver os et repræsentativt udvalg af fint bevarede eksemplarer fra de to århundreder, det selvstændige normanniske møntvæsen varede. Nogle heldige indkøb i begyndelsen af 1900-tallet har sikret museet en serie af de sjældne og gådefulde mønter med mandsnavne – er det grevenavne eller møntmestre eller noget helt tredje? – fra omkring år 1100 (fig. 14).

LITTERATUR

Om Normandiets historie foreligger på dansk Erling Albrechtsen, *Dudo. Normandiets historie under de første hertuger*, Odense 1979 og *Vikingerne i Franken*, Odense 1981. Det nyeste oversigtsværk er Jean Renaud, *Les vikings et la Normandie*, Rennes, 1989. En grundlæggende nyvurdering af vikingetogenes og -bosættelsens indflydelse på Rouen og Seine-dalen er under udarbejdelse af Jacques Le Maho under titlen *Rouen et les vikings, de la cité carolingienne à la ville normande*. – Standardværket om normanniske mønter er Françoise Dumas' artikel »Les monnaies normandes«, *Revue Numismatique*, 6-21, 1979, s. 84-140, og hendes bog *Le trésor de Fécamp*, Paris, 1971 er et vægtigt bidrag til hele Nordfrankrigs møntvæsen i 900-tallet. Endelig har hun i samarbejde med Jacqueline Pilet-Lemière udgivet en artikel, der resumerer de seneste forskningsresultater, »La monnaie normande«, *Les Mondes Normands*, Caen, 1989, s. 125-131.

SUMMARY

The coins of Normandy

The Vikings and their successors

The Viking leader Rolf received Normandy from Charles the Simple in 911 or 912. Some Scandinavian settlement followed, but the Vikings became assimilated fairly quickly.

The coinage in the new territory was inherited from the organized Carolingian system of the ninth century, but Royal control on a truly national scale had withered away, and local currencies had appeared. Some late derivatives of the Temple type of Louis the Pious, first minted in *c.* 822-840, may be of Norman Viking origin. William Longsword (*c.* 927-942), the son and successor of Rolf, issued coins in his own name. After his assassination in 942, King Louis IV gained control of Normandy for a short while. He struck coins in Rouen, apparently to underscore his claim to Normandy. Under Richard I (945-996), the real Norman coinage started. Weight and alloy declined during the two centuries of this coinage. The coinage was mainly under the firm control of the Duke, and there were a few ecclesiastical issues. Many types are known, and there may have been a system of *renovatio monetae*, or recurrent recoinages. The hoard composition, with one type dominating each hoard, points in that direction, but the absence of documentary evidence is puzzling. Around 1100, the Duke obtained a regular tax on the condition that he no longer devalued the currency. In the middle of the twelfth century, the production of the Norman penny was stopped, and it was replaced by pennies from England and neighbouring Maine and Anjou.

The Royal Collection of Coins and Medals has a fine collection of Norman coins; some are from Danish finds, some from the famous C. J. Thomsen collection, and some from various acquisitions over the years.

Fotos:
Fig. 2: Poul Pedersen.
Fig. 3-7, 9-10, 13, 14, 15: Henrik Wichmann.
Fig. 8, 11, 12: Yohann Deslandes.

Nordeuropas største skibsfund

Ni vrag fra vikingetid og middelalder under museumsøen i Roskilde

Af Jan Bill, Morten Gøthche og Hanne Marie Myrhøj

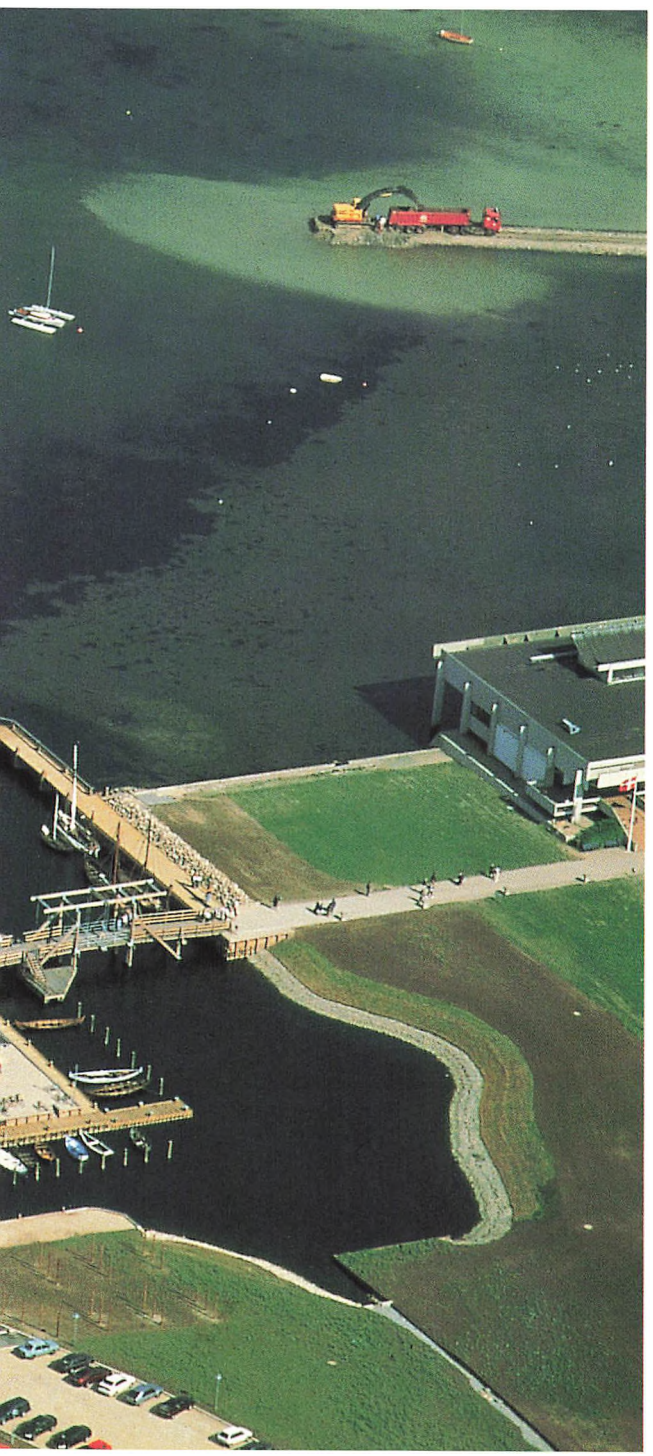

En af de begivenheder, der skabte overskrifter i danske og udenlandske medier i 1997, var fundet af verdens hidtil længste vikingeskib, som fuldt bemandet har sejlet med mere end hundrede mænd. Det skete under Roskilde Kommunes byggeri af Vikingeskibshallens nye museumsø og -havn, der nu rummer museets bådeværft, dets samling af nyere fartøjer samt værksteder og skoletjeneste. Også Nationalmuseet er repræsenteret på museumsøen, dels med sluppen »Ruth«, der ligger fortøjet i havnebassinet, og dels med et arkæologisk værksted, hvor publikum kan følge arbejdet med at tegne og dokumentere nye skibsarkæologiske fund. Og nye fund er der nok af, for hvad der er mindre kendt i offentligheden er, at udgravningen af museumshavnen også førte til opdagelsen af Nordeuropas største samlede skibsfund i de sidste 50 år. I alt blev der fundet ni vrag fra vikingetid og middelalder, de fleste fra 1000- og 1100-tallet. I løbet af 1997 blev otte af de ni vrag undersøgt og taget op, mens det sidste, hvorfra kun ganske få dele blev bjærget, fortsat ligger i den gamle fjordbund under museumsøen. Arbejdet med at dokumentere og analysere de tusindvis af skibsdele er gigantisk og endnu langt fra sin afslutning, men er heldigvis blevet sikret gennem en stor donation fra A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møl-

Fig. 1. Den nye museumsø, beliggende mellem Roskildes gamle trafikhavn og Vikingeskibshallen. Bygningerne rummer bl.a. bådværft, skoletjeneste, kursuscenter og Nationalmuseets Arkæologiske Værksted. Billedet er taget under den sidste fase af de arkæologiske undersøgelser. Foto Werner Karrasch.

The new Museum Island, located between the old Roskilde traffic harbour and the Viking Ship Museum. The buildings include a boatyard, educational facilities and the archaeological workshop of the National Museum. The picture was taken during the last phase of the archaeological investigations.

lers Fond til almene Formaal. Donationen har også betydet, at konserveringen af skibsfundene selv og publiceringen af de videnskabelige resultater er sikret. Nærværende artikel er kun en kort, foreløbig præsentation af det omfattende fund, baseret på iagttagelser gjort under udgravningerne. På trods heraf håber vi, at den vil være med til at tegne et nyt og mere detaljeret billede af Roskildes søfart gennem de første århundreder af byens netop i år tusindårige historie.

Såvel den nye museumsø som Vikingeskibshallen ligger, hvor der tidligere var strandeng. Da det i mange år har været kendt, at vandet i ældre tid gik længere ind i land, var det forventeligt, at man ved anlæggelsen af museumsøen og -havnen kunne støde på skibsvrag. Et forvarsel herom fik vi i slutningen af 1970'erne, da en af Nationalmuseets medarbejdere under en rutinedykning fiskede en bundstok op uden for Vikingeskibshallen. Stykket var af helt samme karakter som spanterne fra det dengang nys udgravede Lynæsskib, dateret til midten af 1100-tallet.

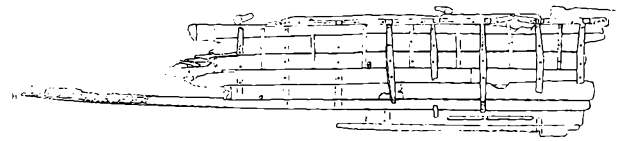

Det første fund, Roskilde Vrag 1, dukkede op, da man i september 1996 begyndte uddybningen af den kommende museumshavn. En medarbejder fra Nationalmuseet var stationeret på gravemaskinen. Meget snart kom der skibstræ med op i grabben; arbejdet blev straks stoppet, og man kunne konstatere, at

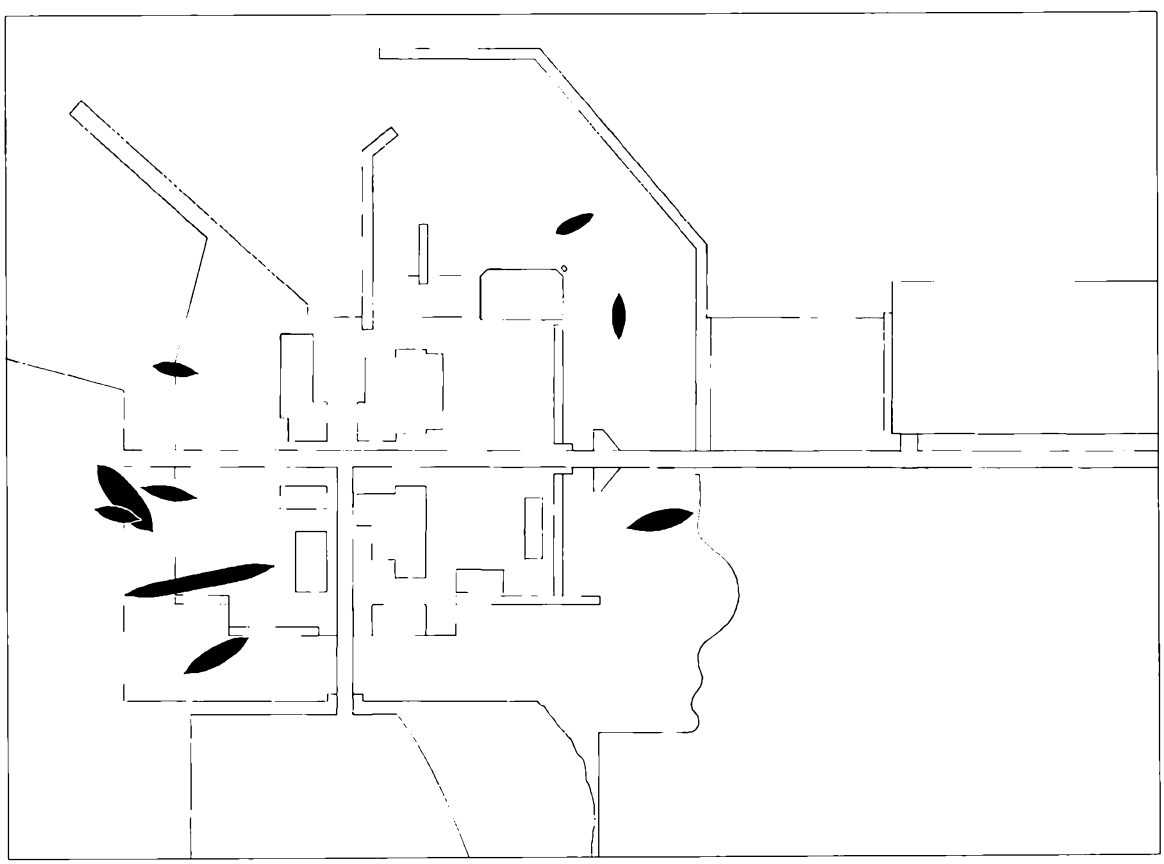

Fig. 2. Fundsituationen for skibene fra Roskilde. De ni vrag lå i en dybde fra 0,6 til 3 meter under den nuværende vandstand. Undersøgelserne omfattede kun de fund, der blev gjort under udgravningerne til kanal og havnebassin. Hvor mange skibe der stadig ligger under museumsøen, er der ingen der ved. Tegning Morten Gøthche.

The find context of the ships from Roskilde. The nine wrecks lay at depths from 0.6 to 3 metres below the present water level. The investigations only concerned the finds made during the excavations for the canal and harbour basin. No one knows how many ships still lie below the Museum Island.

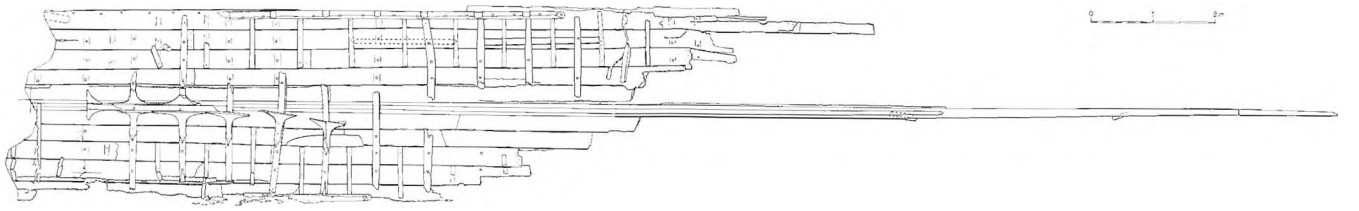

Fig. 3. Udgravningsplan af det lange krigsskib Roskilde 6. Store dele af bundsektionen er bevaret i den midterste og den agterste tredjedel af skibet. Det manglende parti midtskibs bortgravedes, før fundet blev erkendt. Den samlede længde på kølen har været 32 m. Tegning Werner Karrasch.

Excavation plan of the long warship Roskilde 6. Large parts of the bottom section have been preserved in the midmost and aftermost thirds of the ship. The missing section amidships was dug away before the find was identified. The total length of the keel was 32 m.

det fundne var dele af en stævn, med tilhørende bordplanker. Stykkerne svarede nøje til stævnen i et velkendt middelalderskibsfund, Gedesbyskibet, som blev udgravet på Falster i 1990 (se Nationalmuseets Arbejdsmark 1991). Da det nyopdagede vrag lå midt i det kommende havnebassin, besluttedes det at vente med undersøgelsen af skibet til efter åbningen af museumsøen. Ved udgravningen af østkanalen stødte man i december samme år på endnu et skib, Roskilde Vrag 2. Udgravningen heraf blev gennemført med det samme, i et samarbejde mellem Roskilde Museum, Vikingeskibshallen og Nationalmuseets Marinarkæologiske Undersøgelser, museets særlige afdeling for skibsfund og andre maritime arbejdsområder. Afdelingen er placeret i Roskilde, hvor også Nationalmuseets Marinarkæologiske Forskningscenter har til huse. Forskningscentret er, som navnet fortæller, en ren forskningsinstitution og er finansieret af midler fra Danmarks Grundforskningsfond.

I februar måned året efter dukkede endnu flere vrag op ved udgravningen af vestkanalen. Ikke mindre end fem kølender stak ud af tracéet efter gravemaskinen. To af dem viste sig dog senere at stamme fra ét og samme skib. Skibene, Roskilde 3, 4, 5 og 6, blev ligeledes udgravet i et samarbejde mellem de tre institutioner. Vragene blev dog kun delvist frilagt, idet tre af dem var hugget over af den nedrammede spunsvæg – to fortsatte ind under museumsøen og ét ud under havnepladsen. I begyndelsen af maj var man klar til at pumpe vand ind i kanalerne omkring øen, og dæmningerne, der lukkede af for henholdsvis øst- og vestkanalen, kunne bortgraves. Her dukkede så de næste to vrag op: Roskilde 7, i dæmningen ind til østkanalen, og Roskilde 8, ved slæbestedet i den gamle trafikhavn.

Et forsøg på at få udgravet enderne af Roskilde 4, 5 og 6 i umiddelbar fortsættelse af undersøgelsen i vestkanalen lykkedes ikke i første omgang. Udgravningerne blev ikke videreført af frygt for forsinkelser i byggeprojektet. Takket være støtte fra en privat fond og fra Nationalmuseets Marinarkæologiske Forskningscenter lykkedes det at rejse de nødvendige midler til at fortsætte undersøgelserne, og i slutningen af august måned kunne man atter stikke spaden i jorden. Ved opgravningen til Roskilde Vrag 4 stødte entreprenøren på det niende og sidste vrag. Omtrent samtidig med disse udgravninger indledtes dykkerundersøgelsen af det første fund, Roskilde Vrag 1, der lå midt ude i havnebassinet.

Udgravningerne viste, at de mange skibsfund fra Roskilde har en række fællestræk. De har været åbne fartøjer, rigget med én mast og et enkelt rektangulært råsejl. De er alle klinkbyggede, dvs. at skroget er bygget op af planker, der er sammenføjet med et lille overlæg sammenholdt med jernnagler. Den tynde skrogskal har sekundært været støttet af et let spantesystem. Endvidere er plankerne næsten alle tilhugget af udkløvede egestammer. De enkelte planker er i længderetningen samlet med korte skrå bladsamlinger, skaringer. Skibene er i overlæggene mellem plankerne tætnet med en kalfatring af snoet uldtråd. Ud over disse fællestræk har hvert af de fundne skibe sin egen karakter og særpræg.

De enkelte skibsfund falder naturligt i tre grupper: Den første udgøres alene af langskibet, der som det eneste stammer fra vikingetidens slutning, omkring år 1050. Den næste er en række fragtskibe fra den tidlige mid-

Fig. 4. Arkæologer i færd med at udgrave den ende af det 36 m lange krigsskib, som lå under museumsøen. Arbejdet besværliggjordes af de nybyggede bolværkers jernankre, der gik på kryds og tværs af udgravningen. Foto Werner Karrasch.

Archaeologists excavating the end of the 36 m warship that lay under the Museum Island.

Fig. 5, s. 141 nederst. Del af kølsvinet på Roskilde Vrag 6 støttet af T-formede kølsvinsknæ. Langskibet fra Roskilde er bygget af udsøgte materialer og er udført i en høj håndværksmæssig kvalitet. Foto Werner Karrasch.

Part of the keelson of Roskilde Wreck 6 supported by a T-shaped keelson knee.

delalder, dvs. tidsrummet 1050 til ca. 1200, og omfatter Roskilde 2, 3, 4 og 5, mens den sidste gruppe består af Roskilde 1, 7, 8 og 9, som alle er små fartøjer bygget mellem ca. 1170 og 1350.

Vikingetidens krigsskibe karakteriseres ved at være lange, smalle fartøjer med højt svungne stævne og en ubrudt række af årer i næsten hele skibets længde. Med en fuld længde på 36 m er det udgravede krigsskib, Roskilde Vrag 6, det længste vikingeskib, der nogensinde er fundet. Det er seks meter længere end både Skuldelev Vrag 2, som står udstillet i Vikingeskibshallen, og krigsskibet fra Hedeby, udstillet i Hedebymuseet i Schleswig. Vraget lå relativt højt i terrænet, kun ca. 60 cm under nutidens havoverflade. Den midterste tredjedel af vragdelen er den bedst bevarede med fem bordgange i hver side. Agterude er der ligeledes fem planker bevaret i bagbords side, men kun to i styrbords. I forskibet er derimod kun kølen bevaret, med skaringen til skibets forstævn. Ingen af de to stævne er dog bevaret.

Kølen, som har T-formet tværsnit, har haft en samlet længde på 32 m. Når man ved bygningen af større skibe ikke har kunnet skaffe træstammer af tilstrækkelig længde, har det været almindeligt at sætte kølen sammen af

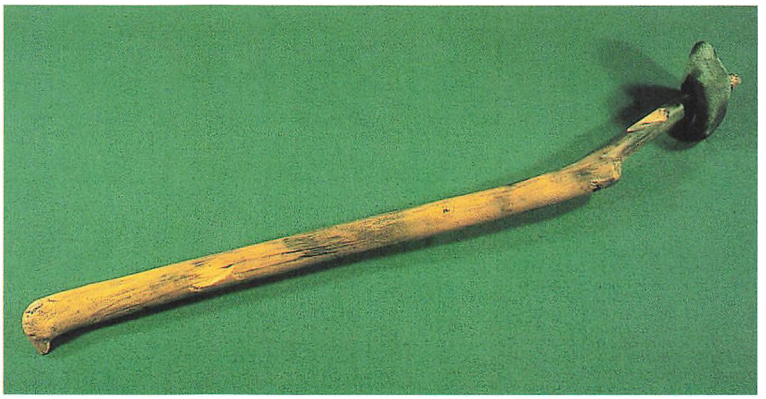

Fig. 6. Hammerlignende genstand med runeinskription, fundet under plankerne i bagbords side på Roskilde 6. Runerne er af Nationalmuseets runolog Marie Stoklund tolket: 'Sakse ristede disse runer ...'. Den resterende del har ikke kunnet tydes på grund af en skade. Foto Werner Karrasch.

Hammer-like object with a runic inscription found beneath Roskilde 6. The legible runes have been read as 'Sakse carved these runes ...'

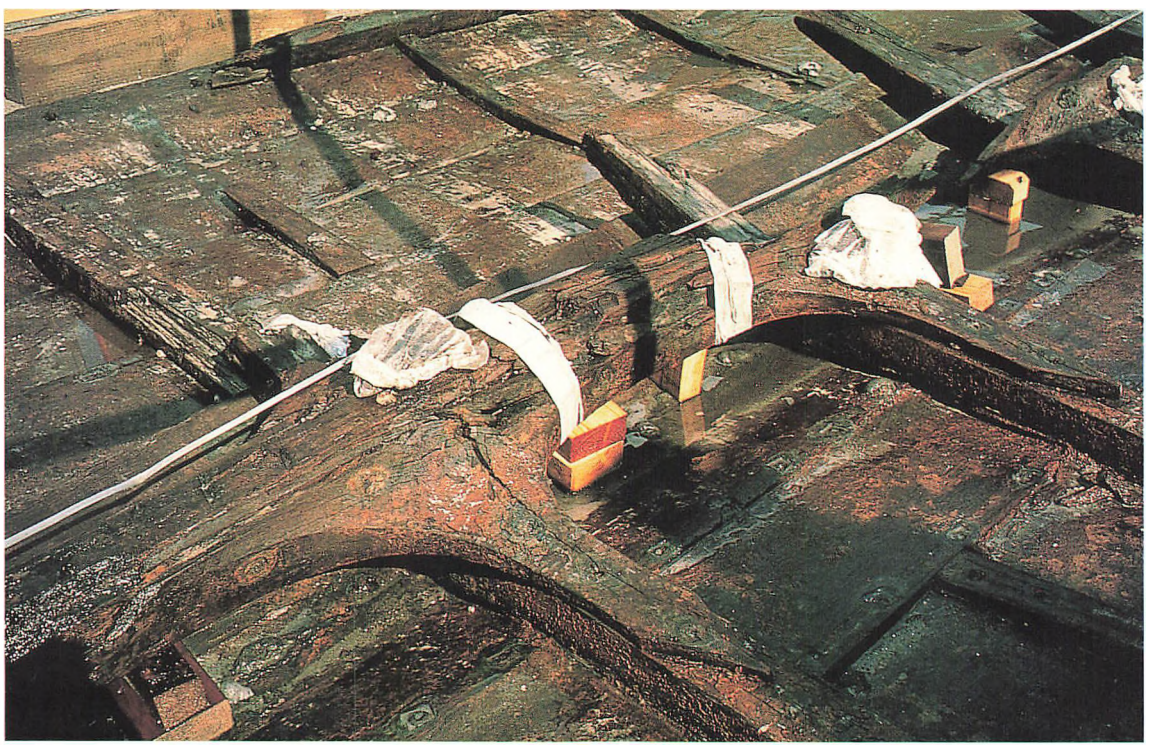

flere stykker. Sædvanligvis har man føjet et ekstra stykke til ved hver ende, såkaldte stævnloter. De har forbundet køl og stævn, og stykkerne har været samlet med en almindelig lodret skaring. På Roskilde Vrag 6 er disse ekstra stykker meget lange, og de er sammenføjet med det midterste kølstykke i hen ved to meter lange, komplicerede sammenføjninger, tydeligvis udformede med henblik på at få den sammensatte køl til at virke som ét stykke. Løsninger som denne er ikke tidligere set.

Spantesystemet består af en række bundstokke, der ligger symmetrisk over kølen og rækker over fem bordgange i hver side. Spanteafstanden er gennemsnitlig 78 cm og svarer til det gængse romodul, dvs. den plads der skal til, for at en mand kan sidde og ro. Ved overkanten af 5. bordgang ligger en langsgående forstærkning, en stringer, hvorpå biterne, der er tværgående bjælker, har ligget. Biterne har båret skibets dæk. Imellem spanterne, fra 2. bordgang og opefter, ligger nogle tynde og fint udformede stykker krumtræ, der har gået op under den langsgående stringer og videre op ad skibssiden. Disse mellemspanter finder man både på Skuldelev Vrag 2 i Vikingeskibshallen og på Hedeby Vrag 1. Et kort stykke af kølsvinet, kun 2,8 m langt, er bevaret. Det har på begge sider været støttet af horisontale, T-formede knæ. Af disse køl-

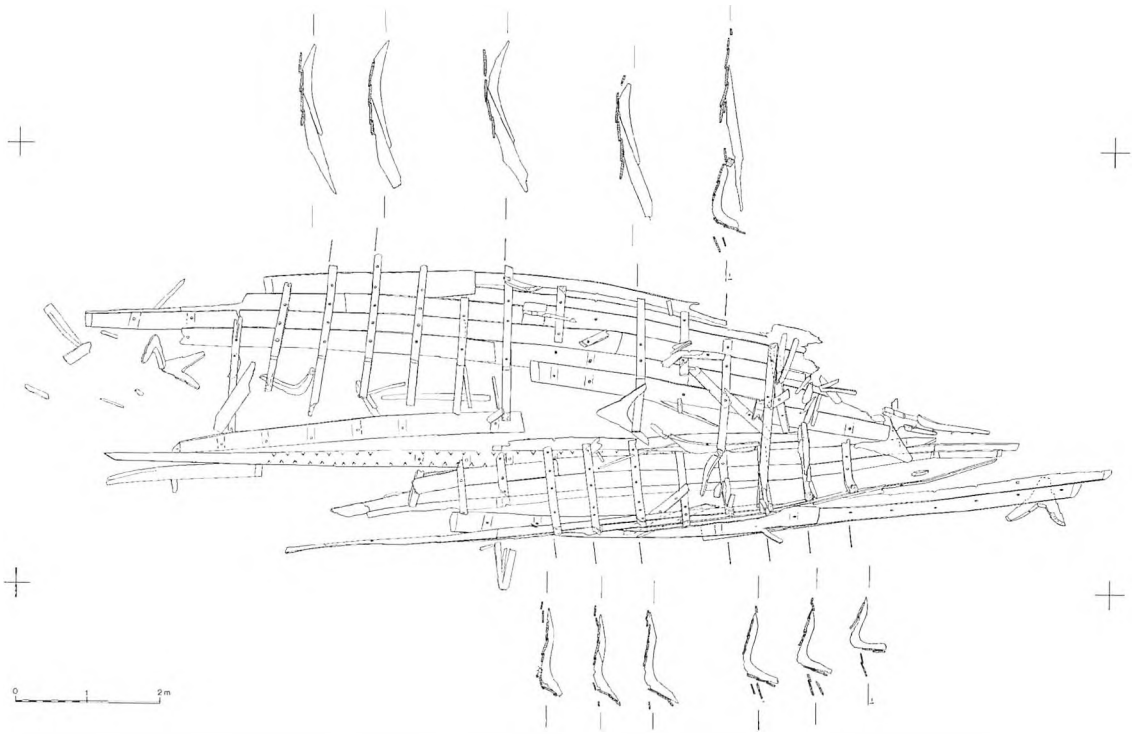

Fig. 7. Udgravningsplan af Roskilde 2. Det sønderslåede vrag giver indtryk af et dramatisk forlis. Kølen markerer midten af vraget; bunden med de to-tre første bordplanker er slået løs og ligger til den ene side (nederst i billedet), mens hele skibets bagbords side er gledet til den anden side (øverst i billedet). Tegning Werner Karrasch.

Excavation plan of Roskilde 2. The state of the wreckage gives the impression of a dramatic shipwreck.

svinsknæ kan man se, at kølsvinet omtrent midt i skibet har haft en fortykkelse, hvor skibets mast har stået. Kølsvinet har ligget hen over bundstokkene i næsten hele skibets længde og har både fordelt trykket fra masten og styrket kølen. Langs med alle synlige bordkanter og på oversiden af alle spanteelementerne er der trukket en dekorativ profil, som er karakteristisk for vikingetidens skibe.

Langskibet fra Roskilde er bygget af udsøgte materialer og i en høj håndværksmæssig kvalitet, der viser, at der har stået både magt og ressourcer bag byggeriet. Næsten ingen hugspor fra bearbejdningen med økse er at se, og alle overflader synes at være behandlet med høvl eller skraber. Skibet virker ikke nedslidt, men der forekommer reparationer. Revner i bordplankerne er blevet meget omhyggeligt repareret med tynde lister, der er fældet halvt ind i planken. End ikke besværet med at trække profiler på de tynde reparationslister er blevet sparet.

Kun få andre genstande end skibsdele er fundet i og omkring Roskilde Vrag 6. I forbindelse med optagningen af vraget blev der under bordplankerne i styrbords side fundet en naturgren med en inskription af runer. Grenens tynde ende var stukket ind i en sort strandrullet flintesten med hul i, og i den tykke ende var udskåret et stiliseret fuglehoved. Den første del af runerne er af Nationalmuseets runolog Marie Stoklund tolket således: 'Sakse ristede disse runer ...' De resterende har ikke med sikkerhed kunne tydes på grund af en skade. Runerne, der er ridset ind i træet med en spids genstand, er karakteristiske for sen vikingetid. Skønt runepinden er fundet under vraget, har den næppe haft nogen forbindelse til skibet, men er havnet der ved en tilfældighed. Roskilde 6 er af Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser foreløbig dateret til efter 1025, baseret på tre dendrokronologiske prøver udtaget af skibets planker. Flere prøver vil senere kunne give en mere præcis datering af vraget og formentlig også et fingerpeg om, hvor skibet er bygget. Det oprindelige skib har som sagt været ca. 36 m langt, med en bredde på ca. 3,5 m og en dybgang på ca. 1,0 m. Det kan have haft en besætning på ca. 100 mand, hvoraf de 78 har kunnet ro skibet. Sejlet har været ét stort rektangulært råsejl på næsten 200 kvadratmeter.

Den næste gruppe af Roskildeskibe stammer fra den tidlige middelalder og omfatter Roskilde 2, 3, 4 og 5. De er alle lastskibe. Allerede i løbet af vikingetiden begyndte man at operere med fartøjer til forskellige formål. Krigsskibet med sine mange årer blev bygget med fart og manøvredygtighed for øje, mens lastskibet brugte sejlet som hovedfremdrivningsmiddel. Selvom vi med denne gruppes skibe er ude af vikingetiden, er det karakteristisk, at de er bygget helt efter vikingeskibets koncept. De har jævnt krumme rælingslinjer, der i begge ender afsluttes i højt svungne stævne. Skibene har ligeledes én mast med ét stort rektangulært råsejl. Også vikingeskibets karakteristiske sideror, placeret i styrbords side, kan genfindes i den tidlige middelalders fartøjer. Ligesom ved lastskibene fra vikingetiden – f.eks. Skuldelev 1 og 3 – har området umiddelbart for og agter for masten været reserveret til skibets last. I begge ender af skibet har der været korte dæk, der har tjent som manøvreplatforme, når man under sejlads har skullet arbejde med sejl og rig. Her var også nogle få årehuller, hvor man har kunnet stikke en åre ud i stille vejr eller ved passage af snævre farvande. Denne gruppes skibe adskiller sig fra vikingetidens lastskibe ved at have tættere afstand imellem spanterne. Med undtagelse af Roskilde 5 er spanteafstanden ca. 65 cm. Man behøvede nu ikke længere indrette skibet efter rofunktionen, da årerne som fremdrivningsmiddel var sekundære. Hvor vikingetidens søfart kunne klares af lettere byggede skibe, begyndte man i tidlig middelalder at sejle med tungere laster, der fordrede stærkere fartøjer. Ved at mindske spanteafstanden styrkedes skibene, uden at man ændrede grundlæggende på en velkendt bygningstradition.

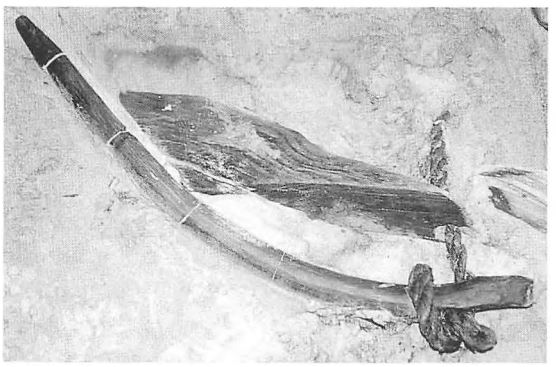

Fig. 8. Vantnål med istukket tovværk af bast fra Roskilde 2. I og omkring vraget blev fundet flere dele fra skibets rigning – tovværk og vidjer – der lader ane, at skibet i forlisøjeblikket har ligget med fuld rig. Vantnålen har været anvendt til at stramme mastens støttetove. Foto Werner Karrasch.

Shroud pin with inserted bast rope from Roskilde 2. In and around the wreck several parts of the ship's rigging – ropes and osiers – were found, suggesting that at the moment of the wreck the ship was full-rigged.

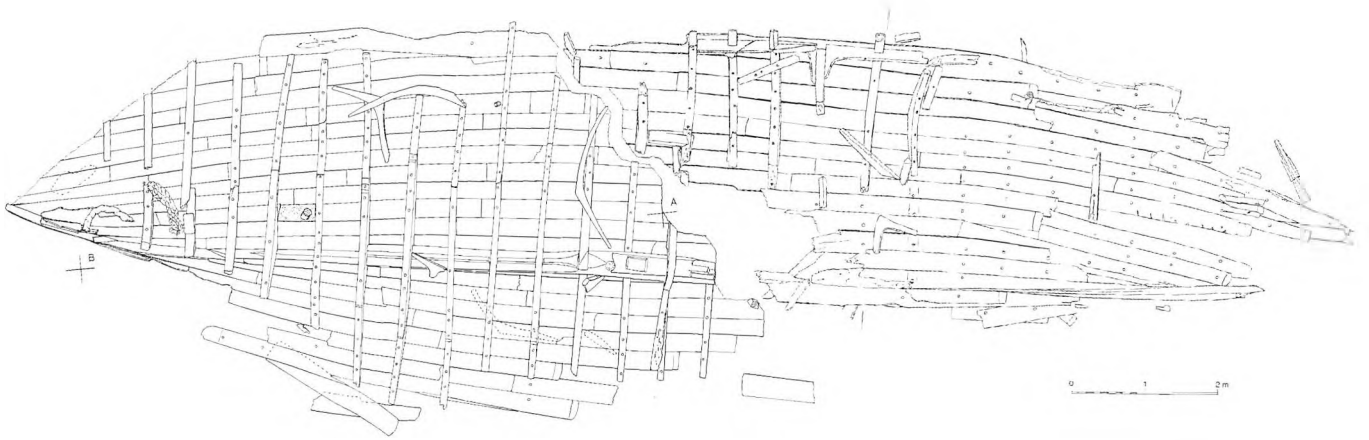

Fig. 9. Udgravningsplan af det store lastskib Roskilde 4. Tværs over vraget ses spunsvæggens markante zigzag-linje, der har delt skibet i to. Den forreste del af skibet er bedst bevaret med 12 bordgange i styrbords side og otte i bagbords. Under de velbevarede spanter anes det svære kølsvin. Tegning Werner Karrasch.

Excavation plan of the large cargo ship Roskilde 4. The forepart of the ship is best preserved, with twelve strakes in the starboard side and eight in the port side. Below the well preserved framing one can make out the large keelson.

Roskilde Vrag 2, der lå i den østlige kanal, blev udgravet omkring kote -1,0 m. Vraget er velbevaret, men ved forliset er skibet blevet delt i to. Det er flækket på langs omkring kølen, hvorved skibssiderne er blevet delvist revet fra hinanden. Kølen selv er fremstillet i ét stykke eg, 11,45 m lang. Den har et karakteristisk T-formet tværsnit, og for- og agterende afsluttes i vertikale kølskaringer. Ingen af skibets stævne er bevaret, men i forskibet kan man se, at plankeenderne er løbet ind på en trappetrinsformet, krum stævn. På oversiden af kølen findes trekantede udsparinger, der har gjort det lettere at fæstne kølbordene ved at levne plads til jernnaglernes nitteplader. Som det er almindeligt i periodens skibsbyggeri, havde jernnaglerne i fundet alle rund stilk. Derimod var det usædvanligt, at man på flere naglehoveder fandt ganske små pigge på undersiden. En tilsvarende udformning af naglerne kendes fra det omtrent samtidige koggefund fra Kollerup i Nordjylland.

Af vrag 2 var ni bordgange bevaret i bagbords, men kun tre i styrbords side. Næsten alle skibets bundstokke er bevaret, i alt 20 stk. De har ligget med en indbyrdes afstand på ca. 63 cm. Spantsystemet bestod af bundstokke, biter og ved enderne af disse biteknæ. Enkelte biter og biteknæ er tildannet af skovfyr. Spanternes sideflader er mange steder høvlede, hvorimod over- og undersider fremstår med øksehug. Alle biter og tilhørende knæ er udsmykket med flade profiler, der lægger sig tæt til kanterne. Hele skibet giver indtryk af at være en nybygning. Der er kun et tyndt lag nåletræstjære indvendig som udvendig; normalt tjæres skibet hver sejlsæson, og tjærelaget bliver hurtigt tykt. Kanter, profiler og bordplankerne fremstår også skarpe og uden slid. Hele fundet giver indtryk af et håndværksmæssigt korrekt og flot bygget skib. Man har haft sans for at bruge sit værktøj optimalt til f.eks. T-kølens meget smukke linjetræk, skarpe kanter og udsparinger. Ud over

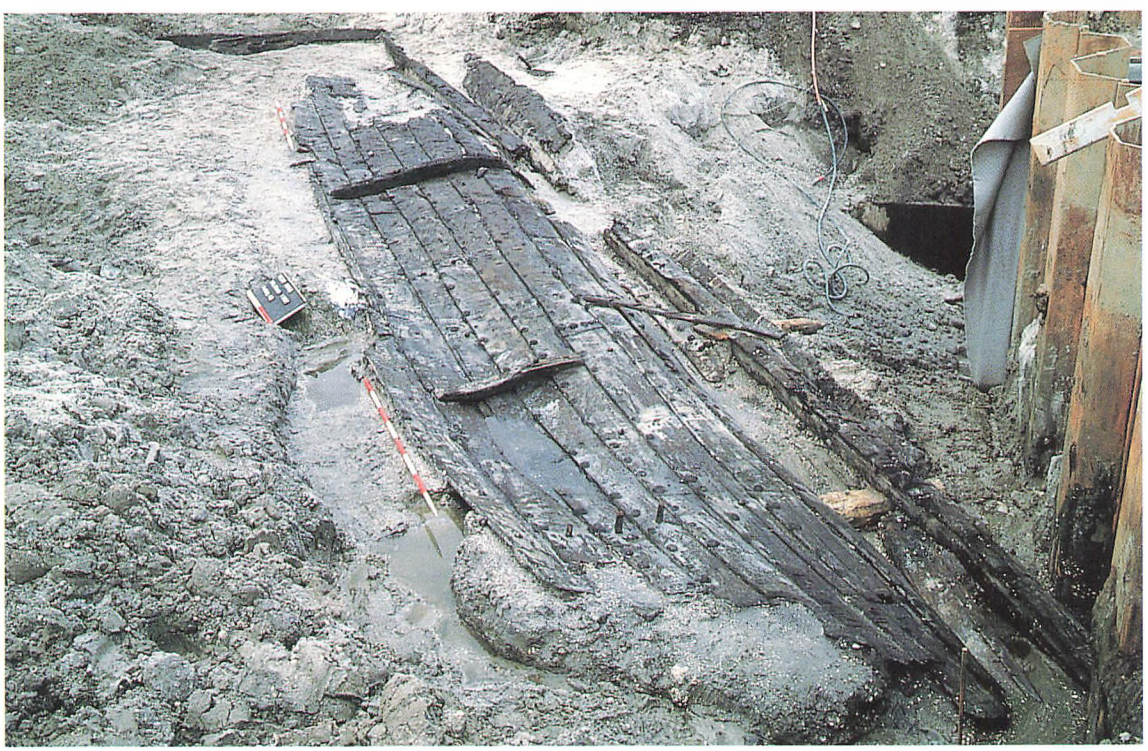

Fig. 10. Roskilde Vrag 3 efter afdækningen. Med undtagelse af de to spantestumper ligger kun den tomme plankeskal tilbage. Alt, hvad der har stukket op fra fjordbunden af det tilsandede skib, er blevet bjærget efter forliset. Noget skibstræ kan være blevet anvendt i andre fartøjer, men er ellers endt i huse og brønde eller i nogle af byens mange ildsteder. Foto Werner Karrasch.

Roskilde Wreck 3 after exposure. With the exception of the two frame fragments only the empty plank shell remains. Everything of the sanded-up ship that projected from the bottom of the fjord had been salvaged after the wreck.

Fig. 11. Det svære T-formede kølsvin på Roskilde 4. I sin kompakte sammenbygning med spantesystemet har det skullet fordele trykket fra masten og skibets store last. Foto Werner Karrasch.

The large T-shaped keelson on Roskilde 4. With its compact interaction with the framing system it was meant to distribute the stresses from the mast and the large cargo of the ship.

Fig. 12. Fyrretræsskibet Roskilde 5 afdækket. Det lille lastskib er på næsten samme størrelse som »Roar Ege«, kopien af Skuldelev 3. Fyrretræ som byggemateriale fortæller, at skibet næppe er bygget på dansk jord, men at oprindelsesstedet skal søges i norsk, svensk eller baltisk område. Foto Werner Karrasch.

The pine-built ship Roskilde 5 exposed. This small cargo ship is almost the same size as the Roar Ege, the copy of Skuldelev 3. The use of pine as building material tells us that it originates in the Norwegian, Swedish or Baltic area.

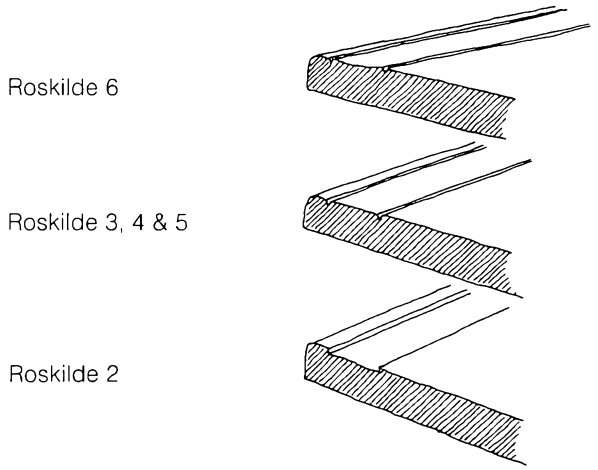

Fig. 13. Tre af de pynteprofiler, der er fundet på de ni skibe fra Roskilde. Den øverste profil er alene anvendt på langskibet og er karakteristisk for vikingetid. Den midterste profil er fundet på Roskilde 3, 4 og 5, men kan være identisk med vikingetidsprofilen, blot udført med et nedslidt værktøj. Den nederste profil, som er fundet på Roskilde 2, er almindelig i 1200- og 1300-tallet. En smallere udgave er registreret på Roskilde 1. Tegning Morten Gøthche.

Three of the ornamental mouldings found on the nine ships from Roskilde.

enkelte løsfund af potteskår, knogler og dyretænder blev der i og omkring vraget fundet flere dele fra skibets rigning i form af basttovstykker, vidjer og i forbindelse hermed en vantnål med isiddende tovværk. Vantnåle bruges til at stramme det tovværk op, som støtter masten. De fundne vidjer er tynde grene, i nogle tilfælde af hassel, der er tvundet således, at de fremstår som stift tovværk. Vidjerne kan have været drejet sammen i ringe, der har været anvendt rundt omkring i skibets rigning.

Fra Roskilde Vrag 2 er udtaget syv dendrokronologiske prøver, som daterer fældningstidspunktet for træet til omkring år 1200. Prøverne har derimod ikke kunnet sige noget om, hvor det kommer fra. Skibet kan dog næppe være danskbygget, idet der i denne periode ikke voksede skovfyr, egnet til skibsbygning, her i landet. Det samme gør sig gældende for Schleswig og de kystnære områder af Skåne og Halland. Skibets byggested skal derfor søges i Sydnorge, i Vestsverige eller i det baltiske område, hvor der netop er denne blandingsskov af eg og skovfyr. Det oprindelige skib har været ca. 16,5 m langt, 4,5 m bredt og har haft en dybgang på ca. 1,1 m. Det har kunnet laste ca. 15 tons.

Mindre godt bevaret er Roskilde Vrag 3, som blev fundet på en dybde svarende til halvanden meter under nutidens havoverflade. Kølen er bevaret i sin fulde længde, med undtagelse af et kort stykke midtpå, der blev bortgravet under anlægsarbejdet. Med de korte forbindelsesstykker, der har sammenføjet kølen og skibets stævne, har den fulde køllængde været ca. 15 m. Ingen af de to stævne blev fundet. I styrbords side er otte bordgange bevaret, i bagbords kun to. Med undtagelse af to halve bundstokke var der intet at finde af skibets spanter – kun den tomme plankeskal lå tilbage. Man kunne dog af naglehullerne efter spanterne se, at spanteafstanden havde været ca. 65 cm. Fire ruller, der lå under skibets køl, viser, at det er blevet forsøgt trukket op på land. Bordplankerne bar præg af, at man fra overfladen har forsøgt at bjærge alt træ, der stak op fra fjordbunden. Sådant genbrug af skibstømmer som brændsel, bygningsmateriale eller tilmed i andre skibe er et fænomen, der kendes fra mange andre fund. Roskilde Vrag 3 er på basis af tre dendrokronologiske prøver foreløbig dateret til efter 1060. Skibet har været ca. 18 m langt, 4,4 m bredt og har haft en dybgang på ca. 1,0 m. Det har kunnet laste ca. 11 tons.

Blot 25 meter fra Roskilde Vrag 6, men helt nede på to meters dybde, lå Roskilde Vrag 4. Kølen, der er T-formet, er bevaret i sin fulde længde. I forskibet er også kølloten samt ca. halvanden meter af forstævnen bevaret. I styrbords side er plankerne bevaret op til og med tolvte bordgang, mens kun otte bordgange var tilbage i bagbords. I de forreste to

Fig. 14. Tværsnit af vragene fra Roskilde. Sammenstillingen, der kun viser de fundne partier, illustrerer meget godt opdelingen af de ni vrag med det ældste af dem, det lange krigsskib fra sen vikingetid, øverst. Dernæst ses de fire lastskibe fra perioden 1170 til 1200, der alle er af forskellig størrelse – et af dem endog meget stort. Og endelig den sidste gruppe af mindre grundgående fartøjer fra perioden 1170-1350, der alle er af samme størrelse og karakter. Tegning Morten Gøthche.

Comparison of cross-sections of the wrecks from Roskilde. The comparison, which only shows the parts actually found, illustrates the sections of the nine wrecks very well.

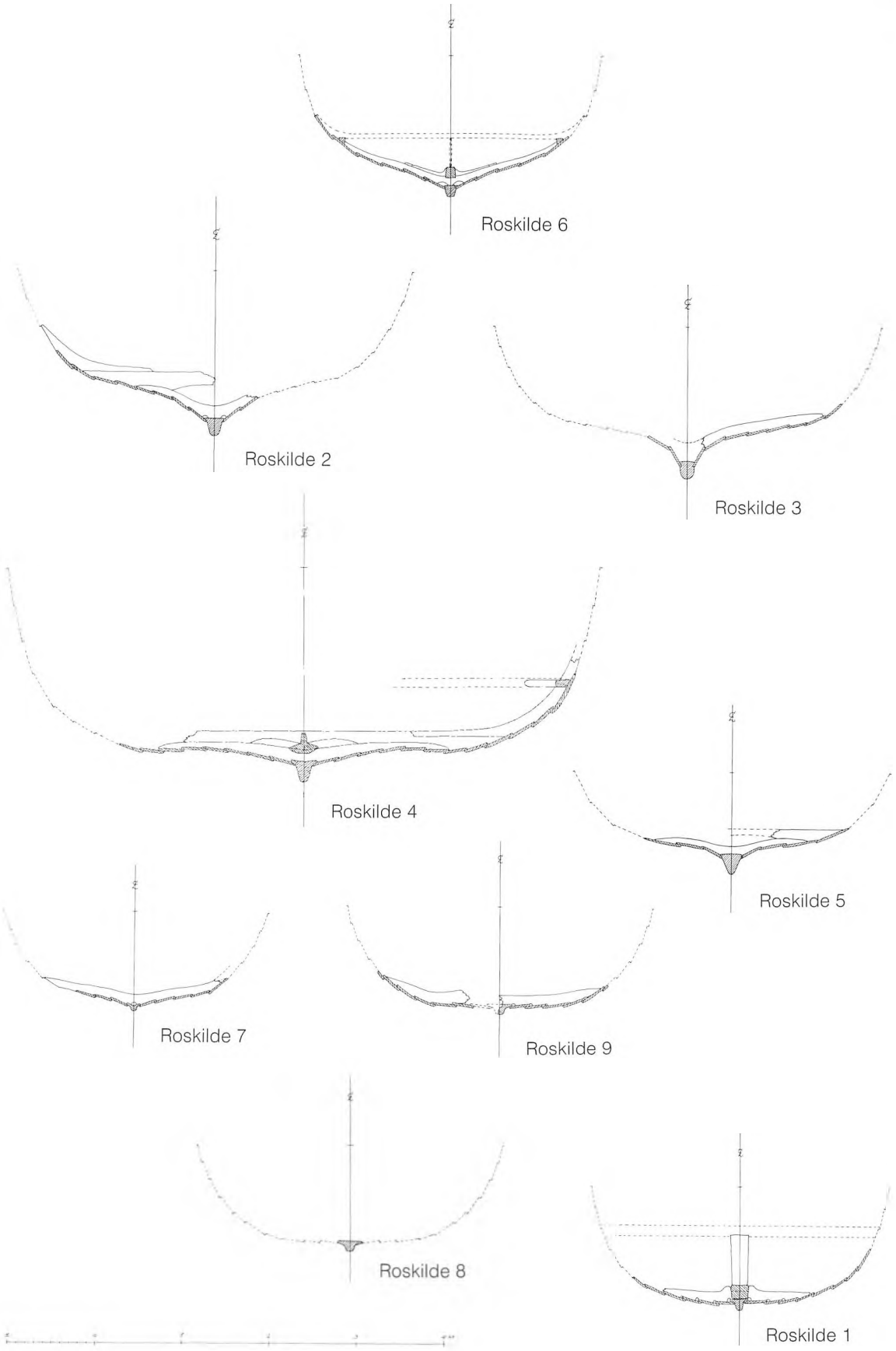
Roskilde 6
Roskilde 2
Roskilde 3
Roskilde 4
Roskilde 5
Roskilde 7
Roskilde 9
Roskilde 8
Roskilde 1

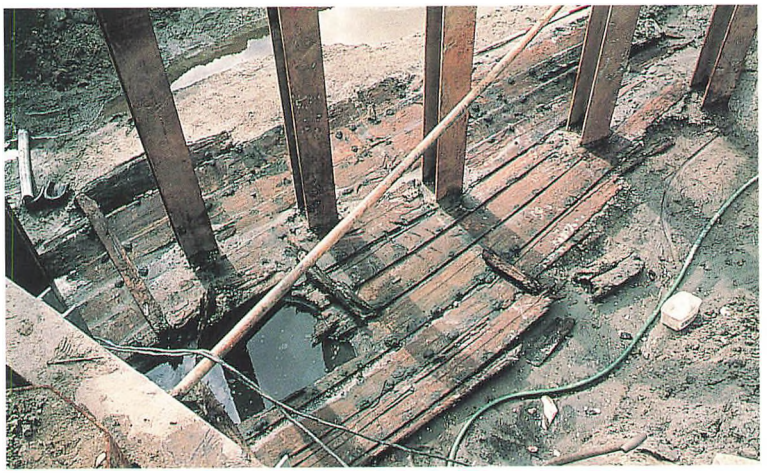

Fig. 15. Roskildefundets sidste vrag Roskilde 9 afdækket. De nedrammede H-profiler midt ned igennem skibet viser med al tydelighed, hvad der kan ske, når to kulturer med århundreders afstand brydes. Profilerne blev slået i af hensyn til udgravningen af den resterende del af vrag 4, men kom uforvarende til at beskadige det sidste af vragfundene fra Roskilde. Foto Werner Karrasch.

The last wreck of the Roskilde find, Roskilde 9, exposed.

tredjedele af vragdelen er spanterne velbevarede, mens de i den agterste del, hvor vraget har ligget højt i terrænet, mangler. Spanteafstanden har været ca. 63 cm. Spantesystemet består af lave bundstokke, der rækker over de første seks bordgange. Tæt herover ligger biterne, og på ét sted i vraget kan man se, at der over biten har været placeret en højereliggende bjælke. Den har været støttet af horisontale knæ, der har ligget langs med skibssiden og er løbet ud på siden af bjælken. Hen over bundstokkene lå et kraftigt kølsvin med et rektangulært spor for masten. Ud for mastehullet har kølsvinet et næsten cirkulært tværsnit, mens det fremefter har tværsnit som et omvendt T. Biterne er skåret ned over den T-formede del af kølsvinet. Kølsvinet har været hen ved halvt så langt som kølen og har skullet fordele trykket fra masten. Ved at bortthugge materiale ud mod enderne har man kunnet mindske vægten uden at svække kølsvinets styrke.

I og omkring Roskilde Vrag 4 er fundet et stort antal bennåle, nogle med ornamentik. Dertil kommer en del østersøkeramik, dele af en drejet skål, en halv benskøjte, en lædersko og andre smågenstande. Der fremkom også stumper af basttov af forskellige dimensioner. Interessant er nogle stumper af et kraftigt kabelslået tovværk, dvs. fire almindelige stykker reb, slået sammen til en næsten 9 cm tyk trosse. Det kraftige tovværk kan meget vel stamme fra skibets ankertov. Roskilde Vrag 4 er foreløbig dateret dendrokronologisk til 1108 ud fra tre prøver. Det oprindelige skib har været ca. 20,5 m langt og ca. 6,4 m bredt. Det har for sin størrelse haft en relativt ringe dybgang på kun 1,2-1,5 m og har kunnet laste 50-60 tons.

Blot nogle få meter øst for Roskilde Vrag 4 og i samme dybde lå Roskilde Vrag 5. Den fulde længde på vragdelen var ca. 10 m. I bagbords side er bevaret fire bordgange og i styrbords tre. Godt én meter er bortgravet i den forreste tredjedel i forbindelse med opgravningen af kanalen. Af spantesystemet er kun bundstokkene bevaret samt ét lille stykke af en bite. Spanteafstanden har været ca. 80 cm, svarende til det gængse romodul.

Af løsfund blev udgravet flere stykker basttovværk, en lædersko og en sværdskede. Desuden blev fundet halvdelen af en lille modelbåd, som i form og stil svarer til Roskildefundets lastskibe. Modellen, der er skåret ud i træ, er meget sikkert udført, og den er utvivlsomt lavet af en, der har været fortrolig med skibe – måske af en skibsbygger. Roskilde Vrag 5 er bygget helt i fyrretræ med undtagelse af tre plankestykker, der er af spejlkløvet eg. Egebordene er tydeligvis oprindelige, og ikke senere reparationer. Dendroprøver fra disse tre egeplanker daterer foreløbig vraget til omkring 1130. Byggestedet for Roskilde Vrag 5 skal formentlig søges i egne, hvor de to træarter fyr og eg har vokset side om side, altså i de samme områder, som Roskilde Vrag 2 kan stamme fra. Det oprindelige skib har været ca. 14 m langt, 3,6 m bredt og med en dybgang på ca. 0,7 m; lasteevnen har været ca. 5 tons.

Under den sidste gruppe hører skibene Roskilde 1, 7, 8 og 9. De er alle små grund-

gående fartøjer, der har kunnet gå ind på en åben strand og lastes og losses uden brug af skibsbro. Deres længde har været mellem ti og tolv meter, og de har som de øvrige skibe været rigget med et enkelt rektangulært råsejl midtskibs.

Roskilde Vrag 7 er udgravet under vandet, på ca. 1,6 m's dybde. Også her er kølen bevaret i fuld længde, ca. 7,5 m, mens stævnene mangler. Kølen har et karakteristisk Y-formet tværsnit. Fem bordplanker er bevaret i styrbords og tre i bagbords side. Dertil kommer syv bundstokke, alle med en indbyrdes afstand på ca. 85 cm. Af de flade bundstokke ses, at skibet har været næsten fladbundet, hvilket betyder, at det har kunnet flyde helt ind på lavt vand. Skibet har været gammelt, da det sank, for flere steder ses spor efter reparationer og udskiftninger. Roskilde Vrag 7 er foreløbig dateret til ca. 1271 på grundlag af tre dendroprøver. Det oprindelige skib har været ca. 11 m langt, 3,0 m bredt og med en dybgang på ca. 0,8 m. Lasteevnen har været omkring 5 tons.

Roskilde Vrag 8-fundet består blot af nogle enkelte vragdele: to korte stykker af en T-formet køl samt nogle få planke- og spantestumper. Skibsdelene blev opsamlet på ca. 2,9 m vand, og dykkeren kunne konstatere, at vraget fortsatte ind på den anden side af spunsvæggen og ind under museumsøen. Da så lidt var fundet af det pågældende fartøj, blev det besluttet at lade vragdelen på den anden side af spunsvæggen blive liggende. Byggetidspunktet for skibet er på basis af tre prøver dateret til efter 1248. En mere præcis datering vil man først kunne få, hvis hele vraget senere udgraves.

Ved opgravningen til Roskilde Vrag 4 stødte man på undersøgelsernes sidste vrag, Roskilde Vrag 9. Fundet blev gjort ca. én meter over Roskilde Vrag 4, omkring kote -0,6 m. Omtrent to tredjedele af skibets længde er bevaret, i alt lidt over 8 m. Resten er bortgravet i forbindelse med opgravningen af kanalen. Kølen, der har et T-formet tværsnit, er bevaret næsten helt frem til kølskaringen forude. Stævnene var der imidlertid ingen spor af. Vragdelen har seks bordgange bevaret i styrbords og fem i bagbords side, men derimod næsten ingen spanter. Interessant er en kraftig bundstok med en fortykkelse midtpå, hvori der var et rektangulært hul for masten. Foran mastehullet har der stået en lodret mastefjæl, der har hindret masteroden i at glide fremover under rejsningen af masten. Mastefjælen har stået i spænd imellem mastespantet og en overliggende bjælke. Stykket fra Roskilde 9 er næsten identisk med mastespantet fra den lille Gislingebåd fra Lammefjorden, dateret til 1130-1150 (se Nationalmuseets Arbejdsmark 1995). Også Roskilde 9 har været næsten fladbundet. Ud over stumper af basttovværk, teglsten og dyreknogler blev der

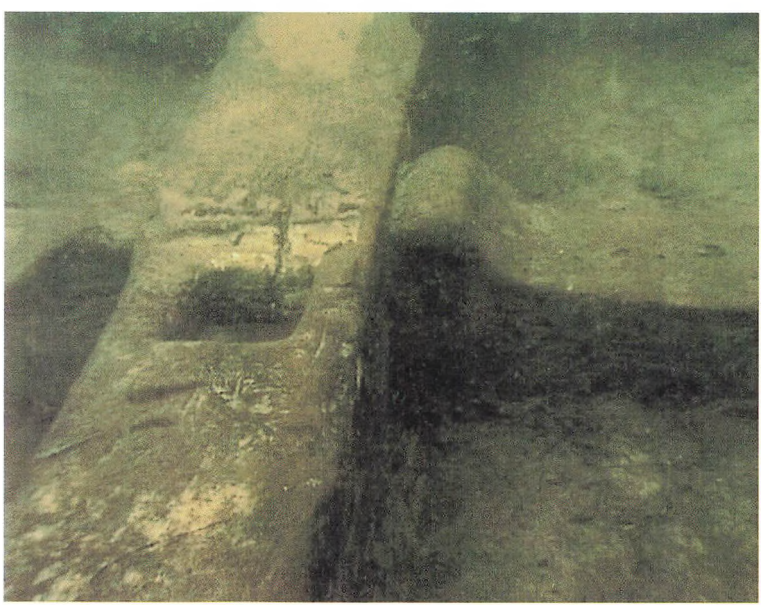

Fig. 16. Videobillede af kølsvinet i Roskilde Vrag 1. Det firkantede hul er mastesporet, og bag dette anes – hvidfarvet af omdannet tjære – sporet for mastefjælen. På hver side støttes kølsvinet af små knæ, der er udsparet direkte af bundstokkens overside. Videobillede Jan Bill.

Video picture of the keelson of Roskilde Wreck 1. The square hole is the mast step, and behind this we can glimpse the step for the mast frame stanchion. On each side the keelson is supported by small knees recessed in the upper surface of the floor timbers.

i vraget fundet flere stykker bark fra bøgetræ fastkittet i det tykke lag af tjære indvendig på bordplankerne. Roskilde 9 er dateret til ca. 1171 ud fra tre prøver. Det oprindelige skib har været ca. 11 m langt, 3,4 m bredt og har haft en dybgang på ca. 0,8 m. Det lille fartøj har kunnet laste ca. 7 tons.

Det yngste af vragene er Roskilde 1, der blev fundet på godt to meters dybde midt ude i museumshavnen. Den største, sammenhængende del af vraget udgjordes af bunden, der er godt 9 m lang og knap 3 m bred. Kølen, der har et T-formet tværsnit, er bevaret i hele sin længde og har lodrette skaringer i begge ender. Disse har været sammenføjet med knæformede stævnstykker, hvoraf kun det forreste var bevaret. Forstævnen er kraftigt udformet, med et solidt draghul, der har været anvendt, når skibet skulle trækkes på land. Dele af ti bordgange er bevaret i styrbords, mens kun seks bordgange sad tilbage i bagbords side. Yderligere dele af denne skibsside blev dog fundet løsrevet uden for vraget, herunder også den øverste bordgangs afslutning mod agterstævnen. Karakteristisk for fundet er, at bordplankerne er af meget varierende længde; de korteste under én meter. Dette skyldes ikke reparationer, men afspejler byggematerialets kvalitet. Sammenføjningen af plankerne er sket med skaringer, som til forskel fra dem i de øvrige vrag i Roskildefundet er meget lange, de længste helt op til 26 cm. De danner heller ikke en glat overgang mellem plankestykkerne, sådan som de mere omhyggeligt lavede, kun 5-7 cm lange skar i de andre fund gør. Kalfatringen eller tætningsmaterialet imellem plankerne har her været kohår. Af spantesystemet er kun bundstokkene og mindre dele af deres forlængelse opadtil, oplængerne, bevaret, men også her adskiller vrag 1 sig fra de øvrige skibe. Bundstokkene er kraftigere udformet og ligger ofte asymmetrisk i forhold til kølen. De har ikke båret en lavtliggende bjælke, men derimod været skaret direkte sammen med oplængerne, der formodentlig har fortsat helt op til rælingen. Afstanden imellem spanterne var ca. 84 cm. Hen over de midterste bundstokke lå et langsgående kølsvin med et rektangulært hul for masten. Foran mastehullet stod endnu ved udgravningen en lodret mastefjæl, oprindeligt sat i spænd under den nu forsvundne mastebjælke. Kølsvinet var støttet på siderne af små kølsvinsknæ, udhugget direkte i overside af bundstokkene. Langs alle synlige kanter på bordplankerne var trukket en smal profil. De mange påspigrede reparationslapper fortæller, at skibet må have været gammelt og veltjent allerede ved forliset. Et centimetertykt lag rurer og andre skaldyr uden på skibet tyder på, at det har ligget længe for anker, før det sank. Der var kun ganske få løsfund i Roskilde 1, men forude i vraget blev der fundet flere stykker af et kraftigt, ikke særlig slidt tovværk, som lå hulter til bulter i bunden af skibet. Tovet, der er fremstillet af lindebast, varierer i tykkelsen fra 45-55 mm og har formodentlig været skibets ankertov. I alt blev der fundet henved 25 m af dette tovværk.

Roskilde 1 er dendrokronologisk dateret til ca. år 1336 ud fra en enkelt, heldigt udvalgt prøve. Skibet har været godt 10 m langt, ca. 3,25 m bredt og har haft en dybgang på ca. 60 cm. Lasteevnen har været omkring 7 tons.

Roskilde 1 adskiller sig på mange måder fra de fleste af de andre fartøjer i Roskildefundet. Det er det eneste af fundene, som med sikkerhed kan siges at have haft stævnror. Spantesystemet er anderledes og enklere opbygget, stævnene er anderledes udformet og plankeskaringerne ligeledes. Det er tydeligt, at der har været begrænsede ressourcer til rådighed for byggeriet: Plankerne er kortere og ofte temmelig smalle, finishen er dårligere, og der savnes helt de mange æstetiske detaljer i udformningen af knæ og andet krumtømmer, som præger de øvrige fund. Disse træk kan også genfindes i andre fartøjer fra slutningen af 1200-tallet og senere og repræsenterer meget mere end blot en ændring i skibsbygningsteknologien. Snarere må forandringerne i søfarten ses i lyset af handelens ændrede rolle i samfundslivet, sådan som det også kommer til udtryk i den samtidige kraftige vækst i antallet og størrelsen af landets købstæder. Skibene bliver i højere grad end før vurderet ud fra deres indtjeningsevne og i mindre grad ud fra deres evne til at udstille deres ejermands økonomiske og sociale status.

Med beskrivelsen af vrag 1 er gennemgangen af Roskildes nye skibsfund afsluttet. Hvad har vi lært? Uden at trække for store veksler

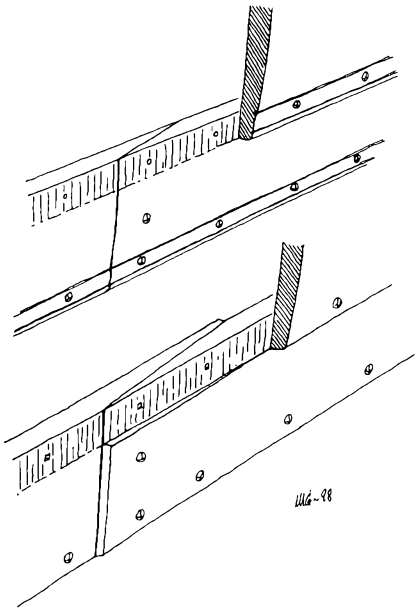

Fig. 17. Samling af bordplankerne i en kort skrå skaring, som er karakteristisk for hele vikingetiden og den tidlige middelalder, kan iagttages i næsten alle Roskildefundets skibe. En undtagelse er Roskilde 1, der har høj- og senmiddelalderens karakteristiske lange skaringer. Tegning Morten Gøthche.

The assembly of the planking with short chamfered scarfs is characteristic of the whole Viking Age and the Early Middle Ages, and can be seen in almost all the ships of the Roskilde find. An exception is Roskilde 1, which has the characteristic long scarfs of the High and Late Middle Ages.

på repræsentativiteten af et materiale, der trods alt kun består af ni skibe fra tre århundreder, kan vi alligevel bemærke nogle påfaldende mønstre. Selvom gennemgangen ovenfor har været kronologisk, har den også beskrevet skibene i stort set den rækkefølge, de ligger i, målt fra land. 1000- og 1100-tals-vragene ligger længst mod syd, vrag 2 fra 1200 længere mod øst og vrag 1, 7 og 8 som de nordligste af fundene. De ligger alle indlejret i sand. Skibsfundenes indbyrdes placering og alder synes at vise, at der i tidlig middelalder har fundet en kraftig tilsanding af Roskildes havneområde sted. Mest markant viser dette sig i det metertykke sandlag mellem de næsten samtidige vrag 4 og vrag 9. Det er en oplysning, som passer godt ind i det billede, vi ellers har af Roskilde havns udvikling.

På den tid, da resterne af Roskilde Vrag 6 sandede til, så byens havneområde meget anderledes ud end i dag. Den sydligste del af fjorden gik dengang noget længere, måske et par hundrede meter, ind i land, inden den overgik i lave strandenge. Her har nylige udgravninger afsløret aktivitetsspor fra 1000- til 1200-tallet, blandt andet i form af et reguleret vandløb, hvis leje gennem en lav strandvold flere gange er blevet sikret med faskiner og små bolværker – nogle af dem lavet af genbrugte bådedele. Fjorden kan således ikke, eller i hvert fald kun lejlighedsvist, have nået helt ind til Vindeboder-kvarteret, som med sin lille 1000-1100-tals kirke, Skt. Ibs, anses for tidligt at have udgjort en slags købmandsbebyggelse uden for middelalderbyens egentlige afgrænsning. Det er muligt, at lokaliteten på et meget tidligt tidspunkt i Roskildes historie har været et velegnet landingssted, men vrag 6 viser, at tilsandingen allerede tidligt i 1100-tallet var langt fremskreden. De store mængder sand må være kommet fra kystskrænterne på østsiden af havnekrogen, som endnu i dag udsættes for erosion ved storm fra nordvestlige retninger. Ved en sådan gradvis opfyldning fra øst har den største vanddybde været at finde i vestsiden af havnekrogen, hvor der da også har ligget yderligere en eller måske to havnebebyggelser i middelalderen. Den yderste og bedst kendte af disse kaldes i dag for Skt. Jørgensbjerg. Betydningen af denne bebyggelse illustreres af, at forgængeren til dens nuværende kirke er Danmarks ældste kendte og måske også første stenbygning, opført i den første halvdel af 1000-tallet. Det var også ved Skt. Jørgensbjerg, at Roskildes skibbro lå endnu i 1700-tallet, før bygningen af den første egentlige havn.

Også mere direkte giver vragfundene os besked om havneforholdene. Både vrag 6 og vrag 3 var forsøgt trukket på land. At vrag 3 blev fundet liggende på ruller på 1,5 m's dybde, må betyde, at vandstanden på bjærgningstidspunktet ikke kan have været højere end i dag – ellers havde brug af ruller hverken været nødvendig eller mulig. I begge tilfælde er det dog ikke lykkedes at få skibene helt på land, og de laveste partier har til vores held undgået ophuggernes økser. Vrag 2 derimod er et forlis, og efter den sønderbrudte skibsbund at dømme må skibet have ligget og hugget mod fjordbunden i et kraftigt stormvejr.

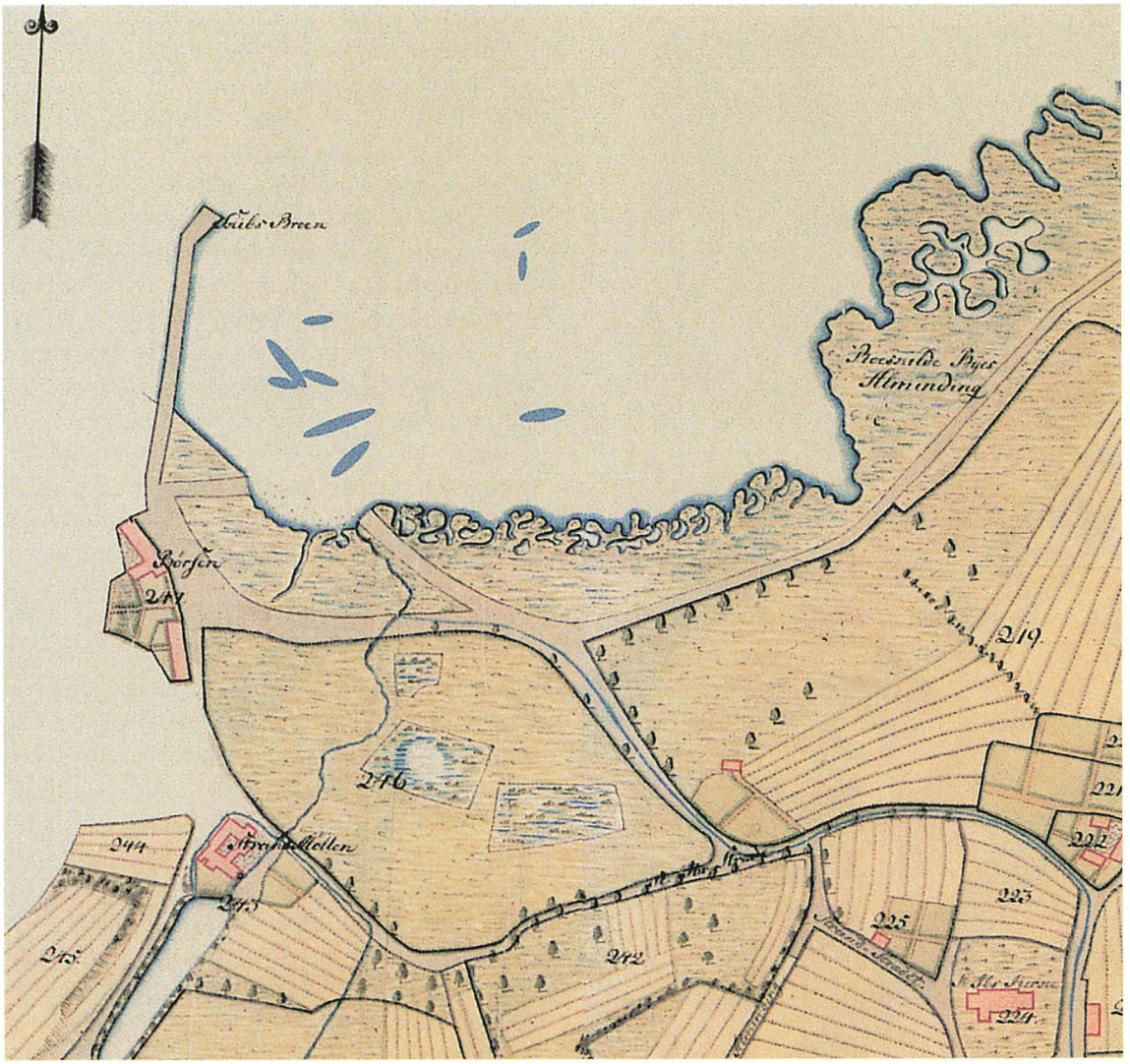

Fig. 18. Farvelagt kort fra 1790-91 af »Den Nordre Part af Roskilde Bye«. Kortet viser den oprindelige strandeng med strandsøer i området øst for den nuværende havn. Skibbroen er næsten sammenfaldende med den gamle trafikhavns vestre molehoved, men er knap så lang. På kortet er indtegnet de ni skibe. Strandengen må formodes at have ligget endnu længere inde i den periode, hvor Roskildeskibene er forlist eller efterladt. Modificeret af Claus Pedersen og Klaus Støttrup Jensen.

Coloured map from 1790/91 of "The Northern Part of Roskilde City." The nine ships have been drawn in on the map. The littoral meadow must have lain even farther inland in the period when the Roskilde ships were wrecked or abandoned.

Fig. 19, s. 153. Sammenstilling af sejlrids af de ni skibe fra Roskilde. Det lange krigsskib har med spanterne været opdelt i rum, i alt 39 rum eller sesser, hvor 78 mand har kunnet sidde og ro. Den næste gruppes skibe er alle lastskibe. Roskilde 2 og 3 har været næsten lige store og har kunnet laste henholdsvis 14 og 11 tons. Roskilde 4 har lastet ca. 50 tons og Roskilde 5 bare 5 tons. De sidste skibe. Roskilde 7, 8, 9 og 1 har alle kunnet laste mellem 5 og 8 tons. Tegning Morten Gøthche.

Comparison of the outlines of the nine ships from Roskilde 2 and 3 could have held a cargo of 14 and 11 tons respectively. Roskilde 4 had a cargo capacity of about 50 tons, and Roskilde 5 only 5 tons. Roskilde 7, 8 and 9 could hold between 5 and 8 tons.

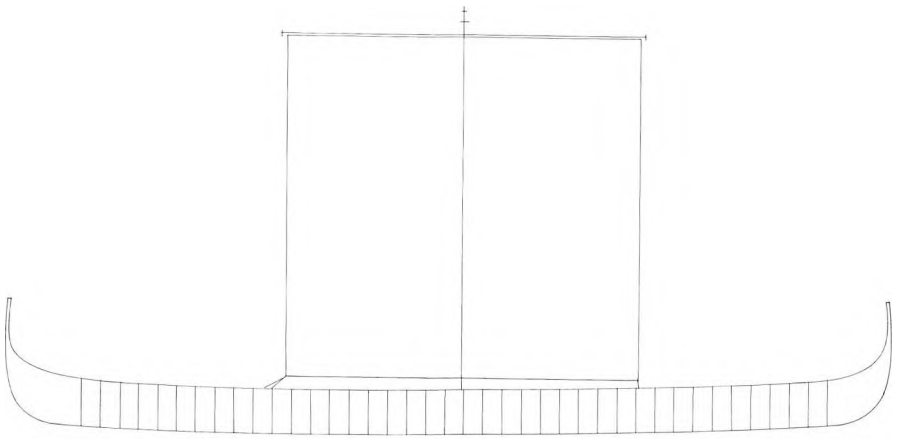

Roskilde 6

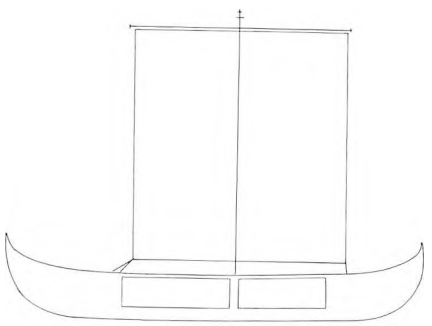

Roskilde 2

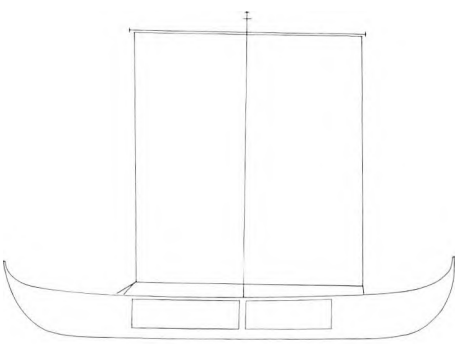

Roskilde 3

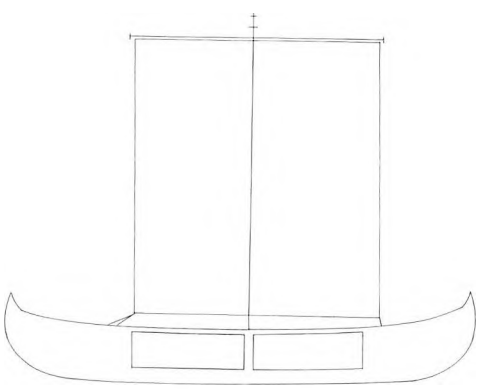

Roskilde 4

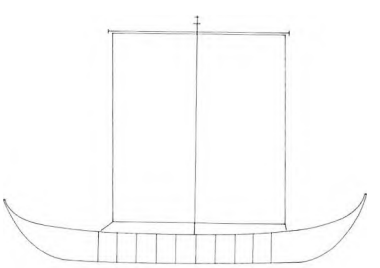

Roskilde 5

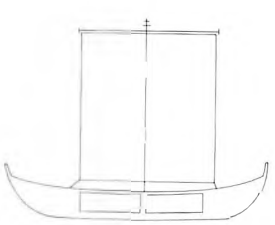

Roskilde 7

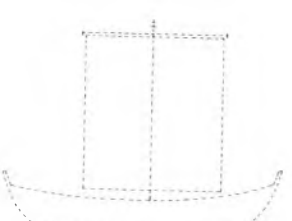

Roskilde 8

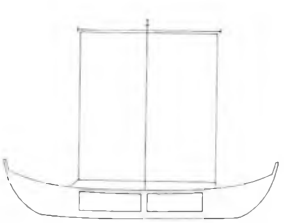

Roskilde 9

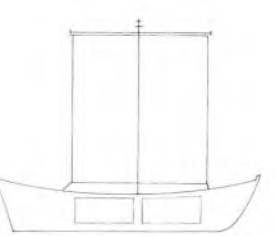

Roskilde 1

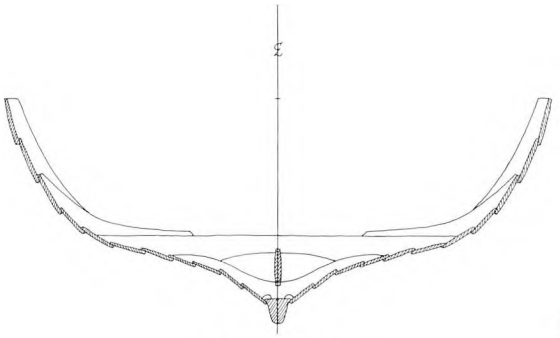

Roskilde 2

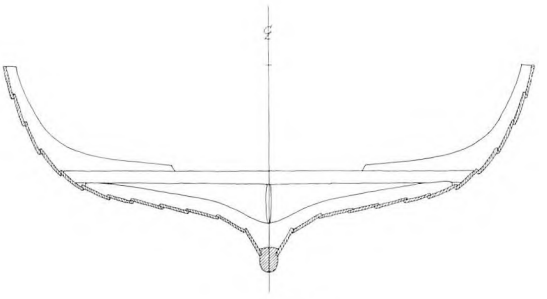

Roskilde 3

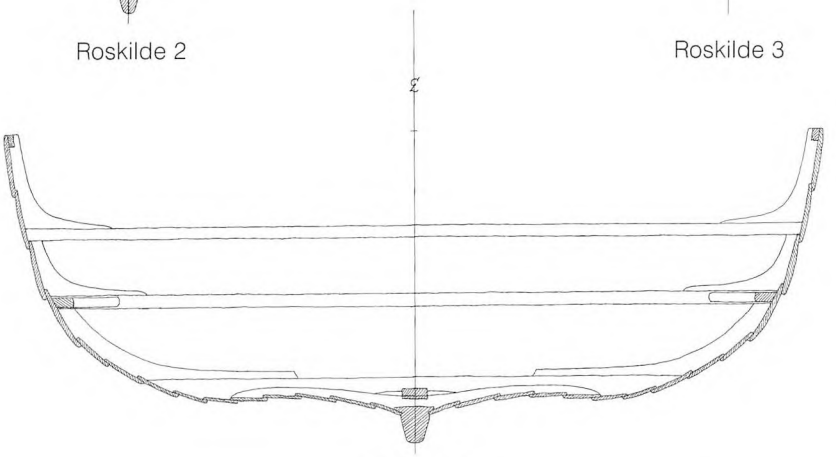

Roskilde 4

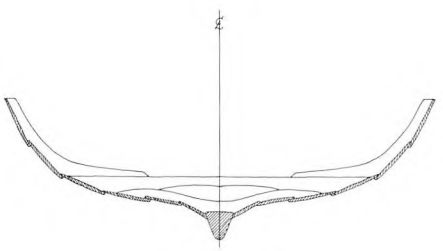

Roskilde 5

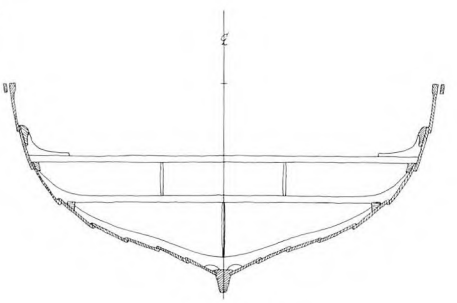

Roskilde 6

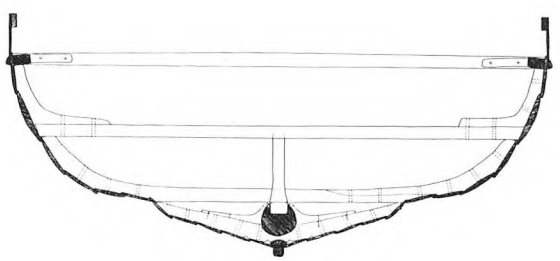

Skuldelev 1

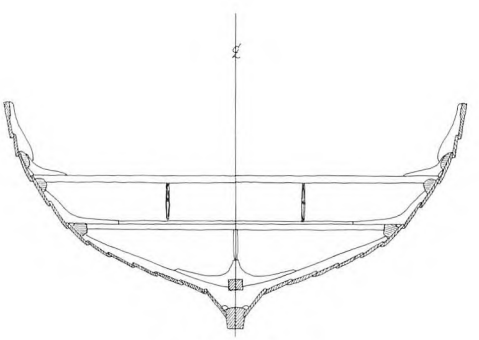

Skuldelev 2-4

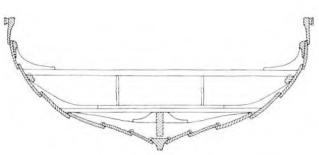

Skuldelev 5

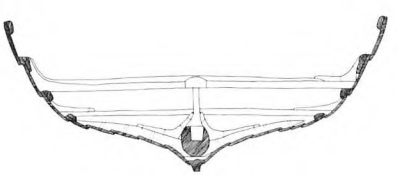

Skuldelev 3

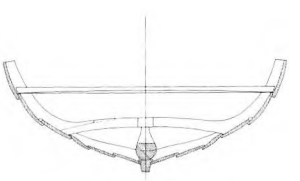

Skuldelev 6

Hvordan dét kan have set ud, kunne man ved selvsyn konstatere ud for Vikingeskibshallen i april måned i 1995. En uventet nordenstorm bordfyldte i løbet af få timer »Helge Ask«, museets nyligt søsatte kopi af det lille langskib fra Skuldelev. Uden nogen flydeevne tilbage blev skibet snart revet fra hinanden af bølgeslaget og var i løbet af få timer forvandlet til et vrag, hvis mindre dele skylledes op på stranden, mens de større blev liggende i fjordbundens sand. Takket være dykkere og motorkraft kunne »Helge Ask« bjærges og repareres, men sådanne muligheder bød sig ikke til for uheldige skibsejere i begyndelsen af 1200-tallet. For de øvrige Roskildeskibe ser det ud til, at forlishistorien har været lidt anderledes, idet de snarere er sunket for deres anker på forholdsvis dybt vand – men igen formodentlig i en pludseligt opstået storm, som efter at have sendt et skib til bunds også har kunnet hvirvle sand ind i det og dermed effektivt forhindre bjærgning.

Også på et andet plan tegner Roskildeskibene et mønster. Det eneste vikingeskib er samtidig det eneste langskib blandt fundene, beregnet til krigsbrug og til kongers og stormænds rejser. Skibsfundene fra slutningen af tusindtallet frem til omkring 1150 er, sammen med det lidt yngre vrag 2, derimod alle fragtskibe, de fleste tilmed af betydelig størrelse. Lastekapaciteten svinger fra måske kun fem tons for det 14 m lange, men spinkelt byggede vrag 5, og helt op til omkring 60 tons for det største af fragtfartøjerne, vrag 4. Endelig må i hvert fald tre af de yngste fund snarere betegnes som småskuder, med længder på bare 10-11 m. Vrag 8's oprindelige længde kan vi kun gætte på, men dimensionerne af de bjærgede dele tyder ikke på, at skibet har adskilt sig meget i størrelse fra de øvrige småskibe. Denne markante, kronologisk ordnede ændring i skibsstørrelserne i Roskildefundet kan forstås på to måder. Den første forklaring er, at netop i slutningen af 1000-tallet og i 1100-tallet blomstrede dansk og sydskandinavisk søfart, især i Østersøområdet. Men i løbet af 1100-tallet og starten af 1200-tallet skete der to ting, der permanent tildelte dansk søfart en mere beskeden rolle i det nordeuropæiske billede. Dels opstod der langs Østersøens sydkyst en række livskraftige tyske byer, der hurtigt kom til at spille en dominerende rolle i det økonomiske liv. Den vigtigste af disse var Lübeck, der takket være sin landværts forbindelse til Hamburg kunne erobre en ledende position i den nordeuropæiske øst-vest handel. Og dels udviklede de årlige sildefiskerier ved Skanør sig til et marked af internationale dimensioner og til landets vigtigste mødested for national og international handel. Selvom Danmark stadig havde en international søfart efter 1200, blev den drastisk reduceret til fordel for en lokalt eller regionalt orienteret småskibsfart.

Den anden forklaring på ændringen i skibsstørrelserne i Roskildefundet er, at skiftet markerer det tidspunkt, hvor Roskilde vender fjorden ryggen – enten fordi de store skibe ikke længere kunne komme ned gennem fjorden, eller fordi det var nemmere at benytte København eller Køge som havn. Spørgsmålet om Roskilde Fjords farbarhed, set i lyset af middelalderens voksende fartøjsstørrelser, er blevet ivrigt debatteret af arkæologer og geologer gennem adskillige årtier, ikke mindst efter at der i 1970'erne blev fundet resterne af en vikingetids ladeplads og et stort, tidlig-middelalderligt fragtskib ved Lynæs nær fjordens munding. Det var nærliggende at se lokaliteten som en udhavn for Roskilde, et sted hvor store, havgående skibe måtte læsse deres varer over i mindre fartøjer for transporten det sidste stykke ned til Roskilde og til fjordens øvrige bebyggelser. Nogen endelig afklaring på spørgsmålet om fjordens besejlingsforhold har diskussionerne endnu ikke ført til, men Roskildefundet yder nu et vigtigt bidrag. Fun-

Fig. 20. Sammenstilling af de rekonstruerede tværsnit af de ældste af Roskildeskibene og tværsnittene af vikingeskibene fra Skuldelev. Bemærkelsesværdigt er sammenfaldet af tværsnittene af de to langskibe Roskilde 6 og Skuldelev 2. Markant er det også, hvor meget større Roskilde 4 er i forhold til Skuldelev 1. Tegning Morten Gøthche.

Comparison of the reconstructed cross-sections of the oldest of the Roskilde ships and the cross-sections of the Viking ships from Skuldelev. A notable feature is the similarity between the sections of the two longships Roskilde 6 and Skuldelev 2.

det af vrag 4, der både i datering, dimensioner og byggemåde er en nær parallel til Lynæsskibet, beviser, at den tidlige middelalders storskibe kunne færdes helt ind i fjordens inderste del. Om også højmiddelalderens storskibe, i form af de højbordede kogger, kunne sejle til Roskilde, ved vi endnu ikke. Det kan imidlertid udmærket være en kombination af ændringer i søfartens overordnede ruter og struktur samt fjordens vanskelige besejlingsforhold, som har skabt det fundbillede, vi ser i Roskildefundet. Nogen enkel forklaring gives, som så ofte i arkæologien, ikke.

Har Roskildefundene ikke givet os svar på alle spørgsmål om søfarten på den gamle konge- og bispeby, så har de dog glimtvis kastet lys over både uventede og forventelige, men ikke tidligere påviste aspekter heraf. Til de sidste hører den vigtige transport af dagligdags fornødenheder. Ved udgravningerne dukkede mange genstande fra byens hverdagsliv op. En af de hyppigst forekommende var kløvet favnebrænde, oftest af bøg. Sådanne brændestykker blev fundet i hele havneområdet, og vi kan forestille os en vedvarende trafik middelalderen igennem med brænde til byens ildsteder. Vrag 9's flager af bøgebark, fastkittet i skibsbundens tjære, viser, at i hvert fald dette fartøj har været at finde blandt brændeskuderne.

Som nævnt indledningsvis er bearbejdningen af det enorme materiale fra udgravningen af Roskildeskibene kun lige begyndt, og først i løbet af de kommende års forskningsarbejde vil fundets virkelige potentiale folde sig ud. Roskildeskibene giver, sammen med Skuldelevfundet, en enestående mulighed for at studere søfarten på et af Danmarks vigtigste politiske, kirkelige og økonomiske centre i en periode, hvor netop skibene spillede en meget betydningsfuld rolle i landets udvikling. Det er derfor dobbelt glædeligt, at konserveringen, den videnskabelige bearbejdning og publikationen af fundet som nævnt er blevet sikret finansiering takket være en stor donation. Uden denne gave er det tvivlsomt, om dette spændende kapitel af Roskildes og Danmarks historie ville have kunnet skrives inden for en overskuelig fremtid.

SUMMARY

The largest ship find in Northern Europe

In 1997 the largest ship find in Northern Europe for half a century turned up during the construction of a museum harbour for the Viking Ship Museum in Roskilde. The remains of nine ships were found; eight were excavated while one, only superficially affected by the construction work, was left in situ. Six of the ships dated to the 11th and 12th centuries while three dated to the 13th and 14th centuries. The excavations have been concluded, and the ship timbers are now being documented and analysed. A private foundation, *A. P. Møller og Hustru Chastine McKinney Møllers Fond til almene Formaal,* has donated money for conservation, research and publication of the find.

The museum harbour, which also includes a boatyard, educational facilities and an archaeological workshop for the National Museum, is constructed on former seabed. It was thus expected that ship finds might turn up during construction work. The first wreck appeared in September 1996, during dredging off the coast, where the new harbour basin was to be located. The stem of a medieval vessel, very similar to that of the Gedesby Ship (see *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1991), was dug up from below the sea floor. As an excavation would postpone construction work, it was decided that the wreck would be protected in situ until the building of the harbour had been finished. Part of the harbour project was a canal surrounding a museum island. This canal was dug inland, and during the process most of the remaining wrecks turned up. Wreck 2 was found shortly before Christmas

1996 and was excavated immediately, as a joint project of the Institute of Maritime Archaeology at the Danish National Museum, the Viking Ship Museum and the local Roskilde Museum. Soon Wrecks 3, 4, 5 and 6 turned up too. All but Wreck 3 were cut off by the sheet steel walls along the sides of the canal, so only the accessible parts were excavated at first. Only after the construction work was finished in July 1997 could the remaining ends of the wrecks be excavated, thanks to financial support from a private foundation and from the Centre for Maritime Archaeology, a research institution at the Danish National Museum founded by the Danish National Research Foundation. During the excavation of Wreck 4, yet another wreck, Number 9, was found and excavated. Wreck 1 was also excavated, but underwater, during the late summer of 1997. When the dams cutting off the canal from the fjord had been dug away a few months earlier, two more wrecks had been found, Wrecks 7 and 8. Wreck 7 was excavated immediately by divers from the Institute of Maritime Archaeology, while Wreck 8 still rests underneath the museum island.

All the ships found were clinker-built vessels, and had been equipped with a single, centrally placed mast with one square sail. Most of them were built from radially split oak trunks, hewn into planks with axes; only two ships were built mainly or partly of pine. The planking had been assembled with iron nails with four-sided roves. Most of them had been given rounded stem and stern posts, although very little was actually left of these timbers. The oldest of the ships was also the largest. It was Wreck 6, which had once been *c.* 36 metres long and held a crew of about 100 men. The estimated beam of the vessel is 3.5 m, and the draught around 1 m. The central part of the vessel was the best preserved, with five strakes in each side and remains of the framing system, of floor timbers, keelson, keelson knees and stringers. The distance between the frames was 78 cm. The vessel had had *bitis*, crossbeams on which the floor would have rested, and the keel alone measured 32 m. It was composed of three pieces. Many parts of the vessel were ornamented with mouldings, and even repairs had been made very elaborately. Dating has so far been provided by three dendrochronological samples, and points to a construction date after 1025.

Wrecks 2, 3, 4 and 5 were all cargo vessels with more rounded hull shapes and closer framing. Wreck 2, which was originally about 16.5 m long, had a framing distance of 65 cm. The beam has been calculated as 4.5 m, the draught as about 1.1 m and the cargo capacity as around 15 t. The keel was preserved, along with nine strakes in the port side and three in the starboard side. Most floor timbers, along with some bitis and biti knees, were also found in the excavation. Some of these were made of pine, while the planking was oak. Wreck 2 has been dated dendrochronologically to around 1200 on the basis of seven samples. Because of the presence of pine, it is likely that it originated in southern Norway, in western Sweden or south of the Baltic.

Wreck 3 was poorly preserved: eight strakes in the starboard side, two in the port side, a couple of framing timbers and most of the keel. The framing distance had been 65 cm, and the frames had been constructed with bitis. The ship was built from oak, and three dendrochronological datings show that it was built after 1060. The ship was about 18 m long and 4.4 m wide with a draught of about 1.1 m. The estimated cargo capacity is 11 t.

The largest of the cargo ships found was Wreck 4. The find is well preserved, with twelve strakes remaining in the starboard side and eight in the port side. In the forward two thirds of the vessel the framing too is well preserved, again showing the biti system in use. The framing distance is 63 cm. The keelson is also preserved and has the shape of an inverted T towards the ends. The original length of Wreck 4 has been calculated as about 20,5 m, with a beam of 6,4 m and a draught of 1.2-1.5 m. The cargo capacity is 50-60 t, and the ship is a close parallel to the Lynæs ship found farther north in Roskilde Fjord. Three samples of the oak planking have provided a dendrochronological dating of 1108.

Wreck 5 is a fairly light-built vessel, constructed predominantly of pine. Three oak planks have been sampled for dendrochronology and have suggested a preliminary date of around 1130 for the building of the ship. Only

ten metres of the originally 14 m long vessel were preserved; the beam was around 3.6 m and the draught 0.7 m. The cargo capacity may have been only 5 t. Only three to four strakes are preserved in each side, along with some floor timbers – one tiny piece of a biti was found as well.

The last four vessels, Nos. 1, 7, 8 and 9, are all small, flat-bottomed cargo carriers that would have been able to operate from the beach. Wreck 7 was about 11 m long and 3.0 m wide with a draught of 0.8 m. Five strakes are preserved in the starboard side, three in the port side. The oak-built vessel has been dated *c.* 1271 on the basis of three dated samples, and had an estimated cargo capacity of 8 t. Very little is known about Wreck 8, as it has not been excavated. A few timbers were salvaged: two short pieces of a T-shaped keel and a few plank and frame fragments. The dimensions of the timbers show that it was a fairly small vessel, and three dendrochronological datings have established the date of building as after 1248. Wreck 9, which was found stratigraphically above Wreck 4, was rather poorly preserved, with six strakes left in the starboard and five in the port side; but almost none of the framing system was found in situ. The mast frame was found, though, with a mast step cut into it. With its flat bottom shape and the construction of the mast frame the vessel bears some resemblance to the Gislinge Boat (see *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1995). Wreck 9 had a length of c. 11 m, a beam of 3.4 m and a draught of 0.8 m. The cargo capacity was *c.* 7 t and it was built around 1171, according to three samples.

Wreck 1 is the youngest of the wrecks, with a dendrochronological dating of *c.* 1336 on the basis of one sample with sapwood. It differs in many ways from the other ships, as it was built with shorter planks, longer, cruder plank scarfs and a straight stem and stern post, of which only the stem post was found. The framing system is also different, as it was built without the use of bitis. These changes have also been observed in other High Medieval vessels and seem to reflect the change in the role of ships in society when they were designed and built more for economic reasons than reasons of prestige towards the end of the 13th century.

The ship finds from Roskilde also seem to demonstrate some other changes in local and regional shipping. The youngest ship finds are also the smallest, perhaps reflecting the fact that during the 12th and 13th centuries, Denmark lost much of its position in large-scale international seafaring. The facts that the youngest ships were also found farthest from shore, and that vast quantities of sand covered the ships, demonstrate that the harbour area of Roskilde suffered serious sedimentation during the same period. This may contribute to our understanding of the topography of the city, since it means that the waters may earlier have extended rather farther inland towards the merchant suburb of Vindeboder, now a couple of hundred metres from the present waterfront. In addition, the finds have finally proved that large-scale shipping could reach Roskilde in the 12th century – something that has earlier been disputed.

Arkæologisk værksted på museumsøen i Roskilde

Af Anette Hjelm Petersen og Kristiane Strætkvern

Den 7. juni 1997 blev en ny aktivitet tilføjet Nationalmuseets arbejdsmark. Den dag indviedes den nye museumsø ved Vikingeskibshallen i Roskilde. Her er et af de fire nye huse, det arkæologiske værksted, bemandet med personale fra Nationalmuseet, ved Bevaringsafdelingen og Nationalmuseets Marinarkæologiske Undersøgelser.

Flere institutioner er samlet i husene på museumsøen. I bygning 1 er der reception, cafeteria og Vikingeskibshallens skoletjeneste. I bygning 2 og på pladsen udenfor ligger Vikingeskibshallens værft. Bygning 3 lægger lokaler til Roskilde Kommunes kursuscenter for maritim formidling, og bygning 4 giver rum til Nationalmuseets arkæologiske værksted.

Fig. 1. Afrensning af arkæologisk skibstræ på det arkæologiske værksted. Foto Werner Karrasch.

Cleaning of archaeological ship timbers at the archaeological workshop.

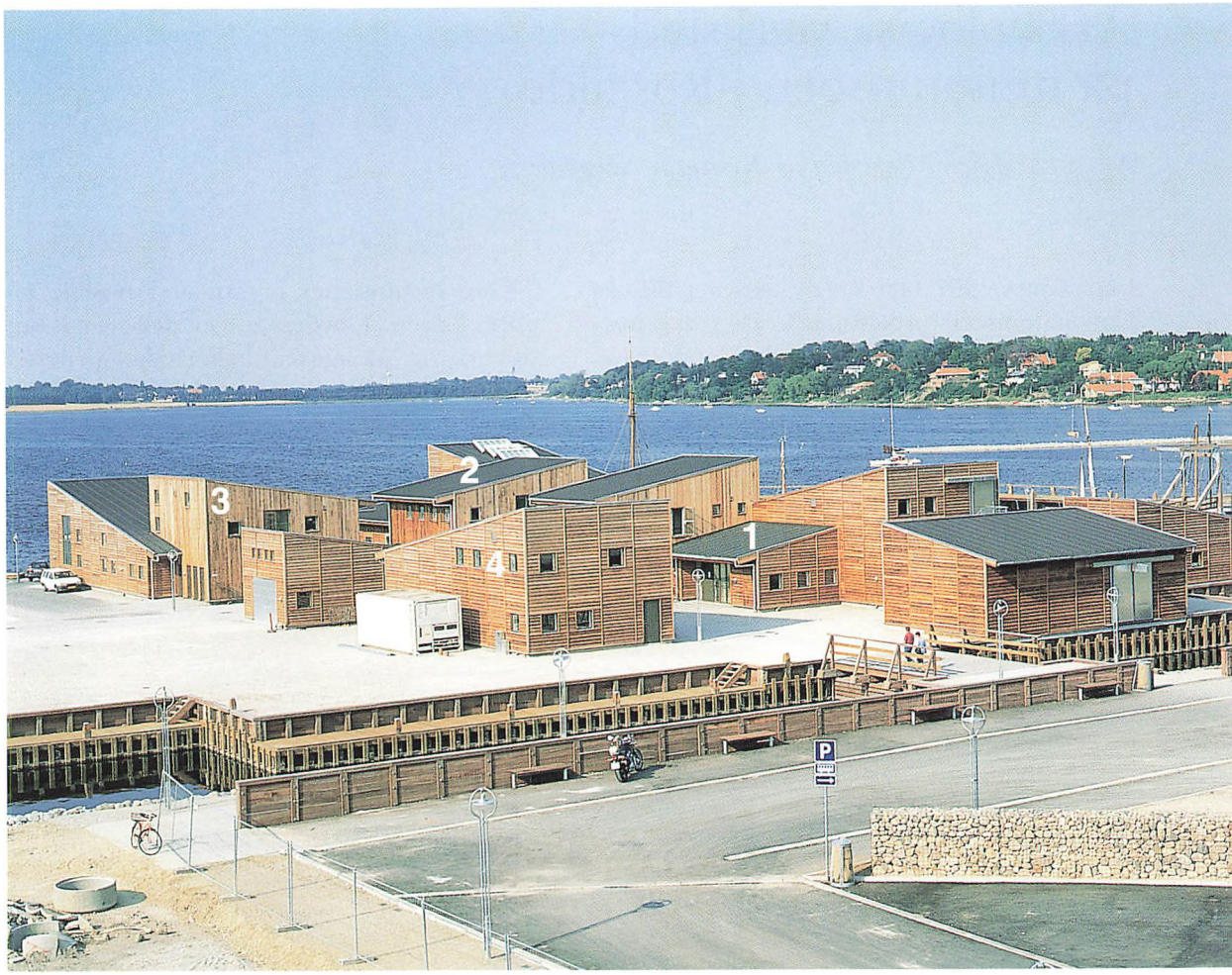

Fig. 2. Arkæologisk værksteds hus (nr. 4) på museumsøen i Roskilde. Foto Werner Karrasch.
Aerial photograph of the Museum Island in Roskilde.

Byggeriet er finansieret af Arbejdsmarkedets Feriefond og Roskilde Kommune i fællesskab. Intentionerne bag projektet har blandt andet været at synliggøre nogle af de mange aktiviteter, som er en del af det daglige arbejde med skibe fra oldtid til nyere tid på Vikingeskibshallen og Nationalmuseet.

På Vikingeskibshallens værft repareres skibe, og der bygges kopier af historiske skibe. Skoletjenesten underviser skoleklasser i fortidens handel, sejlads og håndværk. I sommerhalvåret inddrages også pladsen udenfor til demonstrationer af og undervisning i gamle håndværksteknikker, fortrinsvis dem der har tilknytning til skibsbygningstraditionerne. Samtidig har den nye ø givet havneplads til Vikingeskibshallens mange kopier af historiske nordiske bådtyper, og der arrangeres sejlture med nogle af bådene.

Baggrunden for at etablere et arkæologisk værksted, af brugerne gerne kaldet »fundmodtagelsen« eller »vådmodtagelsen«, har været at formidle noget af det museumsarbejde, som normalt er skjult for selv det flittigste publikum. Museumsgæsterne kan her få et indblik i, hvad der sker med nogle af de arkæologiske genstande, fra de bliver fundet af arkæologerne og frem til den dag, genstandene er parate til at blive udstillet på museet. Det er ikke ualmindeligt, at der er megen omtale af arkæologiske fund, når de bliver udgravet, men det er ikke så tit, at fortsættelsen på historien bliver fortalt. Det bliver den på det arkæologiske værksted.

Bygningen og dens aktiviteter er også udsprunget af et reelt behov for et sted, hvor friske fund kan modtages og bearbejdes. Nationalmuseets Marinarkæologiske Undersø-

gelser hjemtager årligt store fundmængder fra arkæologiske undersøgelser. Mange af disse fund er af marin herkomst eller med maritim tilknytning og vil i mange tilfælde være rester af skibskonstruktioner, skibsspærringer og til tider hele skibsvrag. Fælles for disse fundtyper er, at der tit er tale om store konstruktioner, og at materialet er vanddrukkent træ, der i større eller mindre grad er nedbrudt og ødelagt af tidens tand. Ofte er der tale om genstande, der er fra ca. 1-8 meter lange og 3-20 cm brede. Det har været tanken, at det arkæologiske værksted skal opfylde to funktioner, dels at modtage disse arkæologiske fund til videre bearbejdning, og dels at denne del af bearbejdningen skal være synlig og tilgængelig for publikum.

Huset er for tiden bemandet med konserveringspersonale fra Nationalmuseets Bevaringsafdeling og tegnere, der er ansat af Nationalmuseets Marinarkæologiske Undersøgelser. Formidlingsmaterialet udarbejdes i samarbejde med Vikingeskibshallens personale.

Værkstedet er indrettet således, at et langt vaskebord med glasbeskyttelse udgør fronten mod publikum. Vaskeprocessen og pakning i perforeret plasticfolie kan derfor følges på tæt hold. Sværere er det at se, hvad tegnerne laver, idet de ofte står med ryggen mod publikum, bøjet over tegnebordet. Men en tur op ad trappen bidrager til at give den besøgende et bedre overblik over tegnernes arbejde og de øvrige aktiviteter; desuden kan de mange

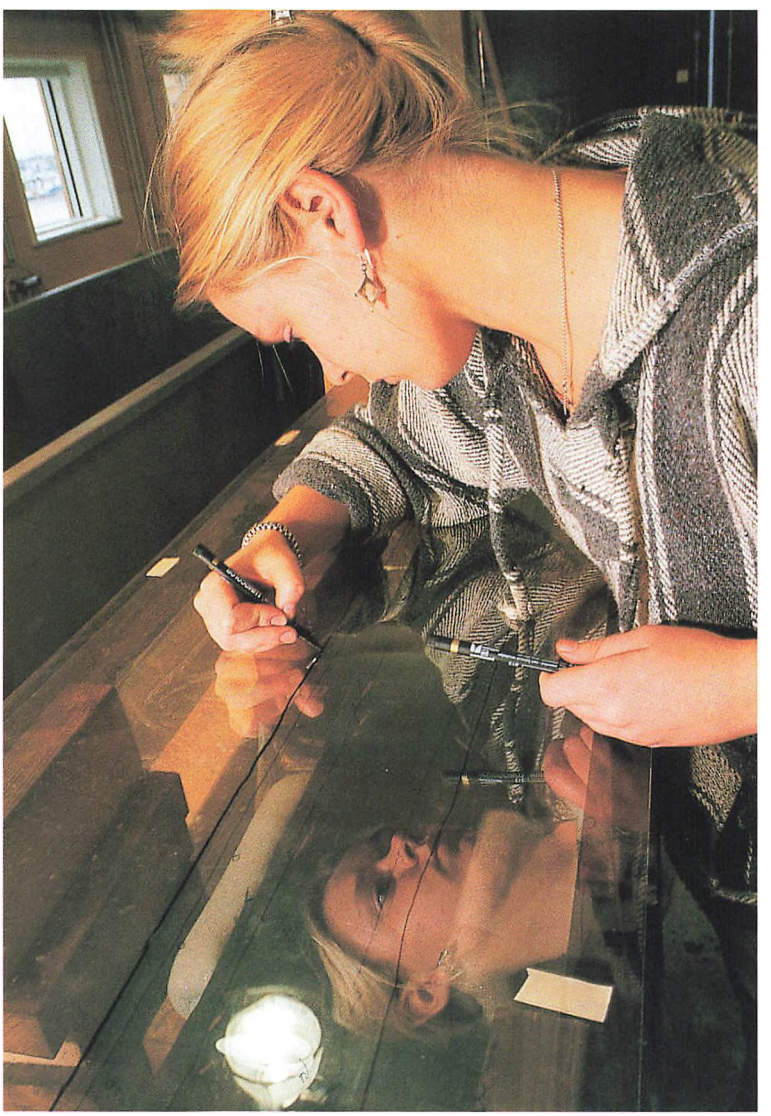

Fig. 3. 1:1 opmåling af køl fra skibsvrag fundet i forbindelse med udgravning af museumsøen. Foto Werner Karrasch.

1:1 scale measurement of keel from a wreck found during the excavation of the Museum Island.

oldsager, der opbevares i det store vandkar, ses fra oven. Plancher på væggene beskriver de processer, der foregår på stedet, og giver information om de fund, der aktuelt arbejdes med. Endelig er der den mundtlige formidling, der så at sige er uundgåelig, når afstanden mellem de besøgende og de arbejdende er så lille. Formidlingen bliver således en del af det arbejde, der foregår på det arkæologiske værksted.

Genstandene modtages på værkstedet straks efter en udgravning. Procedurerne afhænger selvfølgelig af udgravningernes karakter og omfang såvel som af oldsagernes dimensioner og bevaringstilstand. Det er af største vigtighed for arkæologiske vanddrukne oldsager af træ, at de holdes våde under bjergning, hjemtagning og dokumentation, helt frem til konserveringen kan begynde. Fælles for disse oldsager er, at de ofte fremtræder meget velbevarede, fordi de har beholdt deres oprindelige form. Træets mekaniske styrke og kemiske egenskaber er dog meget forskellige fra det, vi kender hos det friske træ. Hvis vandet fordamper fra oldsagerne, og de begynder at tørre ud, opstår straks revner og andre udtørringsskader, som er uoprettelige.

Er der tale om en fundrig udgravning, vil oldsagerne indkomme i mindre portioner, eller hele fundet ankommer samlet i en kølecontainer til værkstedet, som det har været tilfældet med de mange fund fra jernalderudgravningerne i Nydam Mose. Er der tale om udgravninger med mange store genstande, som for eksempel de mange skibsdele fra museumsøen, kan der opstå problemer omkring plads til både oldsager, tegnere og konservatorer. I sådanne tilfælde må pladsen uden for huset og ekstern lagerplads tages i brug.

Hver enkelt genstand skal gennem en lang række behandlinger. På værkstedet vil genstanden som det første blive afrenset i rin-

Fig. 4. Imprægneringskar på Bevaringsafdelingens trækonservering i Brede. Foto Bevaringsafdelingen, Nationalmuseet.

Impregnation tub at the wood conservation workshop of the Conservation Department of the National Museum in Brede.

dende vand. Det er ofte her, at væsentlige detaljer såsom forarbejdningsspor, bemaling eller runer bliver opdaget. Hvis der er tale om en fragmenteret genstand, forsøger man så vidt muligt at få brudfladerne til at passe sammen, så genstanden er klargjort til dokumentation.

Dokumentationen består af en 1:1 opmåling, der foregår, ved at genstanden lægges på et tegnebord med en glasplade lagt i plan henover. Tegneren optegner genstanden med permanent tusch på en gennemsigtig folie, der ligger på glaspladen. Tegnerens øje skal hele tiden stå vinkelret over spidsen af tuschen, der følger genstandens kanter. På denne måde fås de præcise mål af genstanden.

Tegningerne er af stor betydning for en senere rekonstruktion af for eksempel et skib. Ligeledes har arkæologerne brug for tegningerne til den senere bearbejdning og publicering af et fund. Genstandene er nemlig ikke tilgængelige, når de først er lagt til konservering i imprægneringsvæske. Endelig bruges tegningerne af konservatorerne ved vurdering af de konserverede genstande. Ved at sammenligne det tørrede træ med tegninger af samme stykke i våd tilstand kan man konstatere, om der er sket krympninger eller væsentlige deformationer under konserveringsprocessen.

Der bliver endvidere udtaget prøver af træet til vedbestemmelse og dendrokronologi. Konservatorerne foretager en vurdering af træets bevaringstilstand og kan udtage prøver til andre undersøgelser, hvis det er nødvendigt. Der kan også være andre materialer til stede såsom tjære, kalfatringer eller andre udfyldninger, der kræver nærmere analyser. På baggrund af disse undersøgelser besluttes konserveringsmetoder, og der foretages et skøn over konserveringsomkostningerne, både med hensyn til forbrug af tid og økonomien. Alle væsentlige observationer registreres på computer. For at alle disse iagttagelser skal være ensartede og fagligt holdbare, forudsættes et nært samarbejde mellem de involverede marinarkæologer og inspektører, tegnere og konservatorer. Den daglige håndtering af oldsagerne fordrer også, at man har en fast gruppe af medarbejdere, der kender vigtigheden af at håndtere oldsagerne med omhu.

Efter afvaskning, tegning og registrering foretages en eventuel fotografering, og hver enkelt genstand pakkes til konservering. Til pakning af små genstande og løsdele anvendes en perforeret plasticfolie, som svejses sammen omkring de enkelte dele. Dette gøres for at holde rede på alle de tusinder af genstande, der ligger til lang tids konservering i de store imprægneringkar. Samtidig sørges for nødvendig understøtning til den efterfølgende transport.

Genstandene er nu parate til konservering, og deres opgave i formidlingens tjeneste er udført. Konserveringsprocesserne, der primært foregår på Nationalmuseets Bevaringsafdeling i Brede, vil nu gøre dem utilgængelige for både fagfolk og publikum i lang tid.

Når der skal gøres status efter det første år, må vi sige, at interessen for at få et kig ind bag museets kulisser har været ret stor. Det hænger selvfølgelig nøje sammen med, at Roskildes beboere har ønsket at tage deres nye havn i besiddelse, inklusive de nye huse og tilhørende aktiviteter. Til åbningen af det arkæologiske værksted var der hjembragt nyudgravede genstande fra Nydam Mose i Sønderjylland. De fleste genstande af træ, ca. 3000, blev vasket, tegnet og pakket, inden de blev transporteret til konservering i Brede. Fundene fra jernalderens offermose består hovedsagelig af våben, husgeråd og skibsdele. Blandt de mest imponerende genstande var to udskårne træhoveder, som kan have været brugt til fastgørelse af tovværk på Nydam-skibet, der blev udgravet i 1863. Publikum har også haft lejlighed til at se smukt udskårne sværdskeder, pile og skjolde på nært hold, og de smukt forarbejdede genstande har vakt megen beundring.

Mod sommersæsonens slutning kom der en helt ny fundkategori til værkstedet. Andetsteds i denne årgang af Nationalmuseets Arbejdsmark er udgravningerne af de mange skibe rundt om og på selve museumsøen beskrevet. Dette skibsfund, det største samlede i Skandinavien i nyere tid, satte sit meget tydelige præg på husets aktiviteter. Først i form af bearbejdning af tovværk, der blev bjerget op fra det skib, der lå i vandet uden for muse-

Fig. 5. Vragdele optager pladsen i vandkar, på gulv, vaskebord og tegnebord i det arkæologiske værksted. Foto Werner Karrasch.

Parts of wrecks take up space in tubs of water, on the floor, on washstands and on drawing boards in the archaeological workshop.

umshavnen. Fra dette skib, dateret til ca. 1350, kom der ca. 20 meter ankertov og andet tovværk, som skulle renses og pakkes til konservering. I den forbindelse fik det arkæologiske værksted besøg af en rebslagningsekspert, som foretog de første undersøgelser af tovet, noget der også kom publikum til gode.

I oktober måned startede tegneholdet på værkstedet med dokumentationen af vragdelene fra havneområdet, som herefter gradvist begyndte at optage plads og kapacitet på værkstedet.

De mange skibsvrag, der blev fundet i havneområdet, skal alle gennem det arkæologiske værksted, inden de kan konserveres. Det er en opgave, der vil beskæftige tegnere og konservatorer i flere år fremover. Et arbejde, som det kun er muligt for Nationalmuseet at gennemføre takket være en stor donation fra A. P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal.

Der er således ingen mangel på opgaver på værkstedet. Som det ser ud i øjeblikket, er det snarere pladsmanglen, der er påtrængende. Huset blev i sin tid dimensioneret til at modtage mindre enkeltfund og til formidling af det arbejde, der var forbundet med disse. I dag står vi med ni skibsvrag, der skal passere værkstedet, inden de kan konserveres. Indtil december 1997 blev disse vragdele opbevaret i vandkar på museumsøen. På grund af frostfaren blev de flyttet til et midlertidigt magasin. Alligevel er der hele tiden væsentlige mængder af lange planker og store tunge skibsdele, der på skift fylder op på vaskebord, tegnebord og i kar.

Man må nok se i øjnene, at en effektiv udførelse af praktisk fagligt arbejde ikke er let forenelig med en god mundtlig formidling. Det er en stor omvæltning fra at arbejde på et lukket værksted og til at skulle stå til offentligt skue, når man udfører sit arbejde. På mange måder er det rart at fortælle en interesseret gæst om et spændende fagområde, men tiden

tages fra det praktiske arbejde, foruden at det er anstrengende at fortælle den samme historie igen og igen. Ressourcerne er også begrænsede. Dog er der stadigvæk væsentlige oplysninger, som bør formidles, og mange museumsgæster er meget interesserede i at høre om de nye arkæologiske fund, og hvilke oplysninger der kan trækkes ud af materialet. Fortiden bliver nærværende og aktuel for de besøgende, og mange har undret sig over, at det er ægte oldsager, vi står med. Vi har tit oplevet, at forbavselse og mistro bliver afløst af oprigtig begejstring hos den besøgende, når man oplever sammenhængen mellem udstillingerne på Vikingeskibshallen, arbejdet på det arkæologiske værksted og de øvrige aktiviteter på øen. Afstanden er ikke stor fra de originale skibsdele, der befinder sig på værkstedet eller på Vikingeskibshallen, til de skibskopier, der bygges på bådeværftet, og som ligger i museumshavnen.

Et åbent værksted giver god lejlighed til at formidle, hvad oldsagerne skal igennem, inden man kan forvente at gense dem i en museumsudstilling. Der kan gives en forklaring på, hvorfor dokumentation og konservering er nødvendigt, hvad det indebærer, hvorfor det koster så mange penge, og hvorfor det tager så lang tid, inden man kan se genstandene i udstilling på museet. Da dette er en ny arbejdsform, gøres der meget for at finde en formidlingsform, der kan opfylde publikums forventninger, give dem den information, der er at hente på stedet, og på samme tid tage højde for medarbejdernes behov for indimellem at arbejde uforstyrret og udføre arbejdsopgaver uden formidlingsværdi.

Nationalmuseet har mange andre arbejdsopgaver end dem, som museets besøgende umiddelbart ser resultatet af, dvs. udstillingerne. Ved at gøre arbejdet med at afrense, udtage prøver, dokumentere og konservere oldsagerne tilgængeligt for publikum, gives der på det arkæologiske værksted et indblik i nogle af de arbejdsopgaver på Nationalmuseet, som også er spændende, men normalt foregår uden adgang for publikum.

Fig. 6. Interesserede besøgende på det arkæologiske værksted. Foto Werner Karrasch.
Interested visitors at the archaeological workshop.

Archaeological workshop on the Museum Island, Roskilde

On 7th June 1997 the Viking Ship Museum opened the new Museum Island in Roskilde. On the island several aspects of the specialized museum work at the Viking Ship Museum and the National Museum are illustrated. Building 1 houses Reception, the Cafeteria and the schools service of the Viking Ship Museum. In Building 2 and on the square outside is the boatyard of the Viking Ship Museum. Building 3 provides the setting for the Roskilde City Council's Maritime Information Course Centre. Building 4 houses the National Museum's archaeological workshop, which receives recently excavated maritime archaeological specimens, mainly in wood, for further processing. At the workshop, which is open to the public, one can see staff from the Conservation Department and the Institute of Maritime Archaeology at the National Museum, working with cleaning, documentation and preparation of antiquities for conservation.

The archaeological workshop performs two functions: the processing of the many marine archaeological finds, and providing information on the museum work that is normally not open to the public.

The first year has been spent documenting and preparing about 2500 objects in wood from the bog Nydam Mose. In connection with the many ship finds made on and around the island in 1996-97 (see 136 pp), the workshop has received large quantities of archaeological wood. All the recently excavated wrecks from the harbour area must undergo a fixed procedure at the workshop before they can be transported on for conservation at the Conservation Department of the National Museum in Brede.

The informative work includes the use of posters and guided tours, but the public is primarily informed through dialogue with the staff at the workshop. This is an unfamiliar type of work for the staff and is a great strain on resources. Nevertheless the public has shown great interest in seeing the antiquities at close quarters, which makes the informative work a positive experience.

Nationalmuseet i kirken

Af Ulla Kjær, Karl Søndergaard Nielsen og Kirsten Trampedach

Fig. 1. Pårup kirke ved Odense er med sine hvidkalkede mure og kampestensdige en typisk dansk landsbykirke. Bl.a. de karakteristiske musetakker på gavlene røber, at den ligger på Fyn. Foto Niels Elswing 1956.

Pårup Church near Odense, with its limewashed walls and fieldstone surrounding wall, is a typical Danish village church. Among other things, the characteristic picots on the gables reveal that it is on the island of Funen.

De danske kirker er en kulturskat af uvurderlig værdi. Så tæt, at man mange steder kan se fra den ene til den anden, ligger de ud over landet som både nationale og lokale vidnesbyrd om udviklingen i tro og tanker, kunst og håndværk inden for de sidste 8-900 år af Danmarks historie. Alle kirker er bygget og indrettet efter samme koncept, men ikke to er længere ens. De har hver især taget farve efter deres sogn og er blevet levende vidnesbyrd om, hvilke strømninger der har rørt sig på netop dette sted, hvilke pengemidler befolkningen på forskellige tidspunkter har haft, og hvor man har hentet inspiration og fået impulser.

I dag smelter alle sporene af fortidens kirkegængere som oftest sammen til en udefinerbar, men vigtig stemning: det, der gør netop denne bygning til en »rigtig kirke«. En ny kirke kan være langt mere brugervenligt indrettet og have mødelokaler og køkken, kaffestue og dåbsventerum. Men det er den gamle kirke, der trækker til julegudstjenesterne, og når der skal være barnedåb, bryllup og begravelse. Den historie, man finder i de danske kirker, handler om danskernes tro og

Fig. 2. Vor Frue kirke i Skive var udset til nedrivning i 1880'erne, men blev i sidste øjeblik reddet og står efter en restaurering i 1980'erne som en overordentlig harmonisk blanding af gammelt og nyt. Foto Nationalmuseets Bevaringsafdeling u.å.

Vor Frue Church, Skive was scheduled for demolition in the 1880s, but was saved at the last moment and after restoration in the 1980s stands as an extraordinarily harmonious mixture of old and new.

dermed om baggrunden for den danske kultur århundreder tilbage. En lang forhistorie tyder på en vis livsdueligheđ og udgør således en slags forsikring for en lang fremtid. De historiske værdier i de danske kirker kan derigennem kaste en mere eller mindre forberedt besøgende ind i et evighedens perspektiv. Det falder vældig godt i hak med vore dages stadig mere rivende samfundsudvikling og det deraf følgende stadig større behov for midlertidige stop i form af fordybelser i fortiden. Den historie, der knytter sig til en bestemt kirkebygning, handler ikke alene om en enestående blændingsgavl eller en altertavle med en fremtrædende plads i den europæiske kunsthistorie – hvad der ellers er vigtigt nok. Historien får også kirken til at fremstå som et udtryk for noget sikkert og uforanderligt, der ved sin blotte nærværelse indgyder tryghed.

Tanker som disse gav for næsten 150 år siden anledning til, at de kirkelige myndigheder inddrog konsulenter, som kunne være med til at sikre kirkernes historiske værdier. Siden hen – fra begyndelsen af dette århun-

drede – er den praktiske ledelse af hver enkelt kirke lagt i hænderne på et folkevalgt menighedsråd, som sidder for fire år ad gangen. Selve kirken er selvejende; den eksisterer med egen formue, rettigheder og pligter langt ud over det til enhver tid siddende menighedsråd, men med dette som sin bestyrer. Menighedsrådet repræsenterer de lokale brugere og tager ofte det første skridt til istandsættelsesarbejder eller eventuelle ændringer af en kirke. Herefter skal sagen i større eller mindre grad igennem, hvad der kærligt opgivende er benævnt »hele apparatet«.

Første instans i dette »apparat« er provstiudvalget. Dette, som består af repræsentanter for provstiets menighedsråd, skal vurdere, om sagen er så vigtig, at man i områdets øvrige kirker vil holde andre økonomisk krævende opgaver tilbage. Inden for Folkekirkens økonomiske system er dette en forudsætning for, at der er råd til et lån til den aktuelle sag inden for den kirkelige ligning. Herefter bliver sagen forelagt den lokale af Danmarks ti stiftsøvrigheder. Disse har i 1970-92 gradvis overtaget Kirkeministeriets bemyndigelse til at afgøre, om menighedsrådene kan få deres ændringsønsker opfyldt, og i så fald i hvilken udstrækning. Men stiftsøvrigheden træffer ingen afgørelser, før den har rådført sig med sine – dvs. Kirkeministeriets – konsulenter: først en varme-, klokke-, orgel- og/eller kirkegårdskonsulent, hvis sagen da omfatter et af disse specialområder. Derpå den lokale af de seks kongelige bygningsinspektører, som udtaler sig om det arkitektoniske. Til sidst bliver materialet, inkl. de øvrige konsulenters bemærkninger, sendt til Nationalmuseet, som vurderer de antikvariske aspekter. For kvaliteten af evt. ny kunst konsulteres Udvalget for Kirkekunst under Akademiet for de Skønne Kunster, der endvidere kan yde direkte rådgivning til menighedsrådene. Når alle udtalelser er indhentet, træffer stiftsøvrigheden sin afgørelse. Ingen af konsulenterne har kompetence til andet end at anbefale eller fraråde – men stiftsøvrighederne er til held for de danske kirker gode til at lytte til konsulenterne.

På mange måder fungerer det kirkelige »apparat« optimalt. Der er noget tiltalende i, at kirkerne i første række stadig er defineret som brugsbygninger, og at alle afgørelser heromkring ligger inden for Kirkens egne rammer. Men det bliver ikke mindre godt af, at lovgivningen tager hensyn til, at kirkerne også er nationale klenodier, og inddrager både Boligministeriet gennem de kongelige bygningsinspektører og Kulturministeriet repræsenteret ved Nationalmuseet.

Et ofte tilbagevendende spørgsmål drejer sig om, hvorfor det overhovedet er nødvendigt med al denne kontrol. For 200 år siden, hører man, kunne en »kirkeejer« (dvs. en ejer eller forpagter af den tiende (kirkeskat), der blev indbetalt til kirken), uden videre tilbygge et kolossalt gravkapel til sig selv og sin slægt eller give kirken nyt inventar og kassere det

Fig. 3. Gundsømagle kirke i Nordsjælland viste sig ved en arkæologisk undersøgelse i 1988 at rumme spor af alle etaper i kirkens historie. Billedet viser situationen umiddelbart efter tilføjelsen af et vesttårn omkring 1320. Kirkerummets oprindelige, murede inventar: alter, bænke og døbefont på et podium i kirkens midte, var på dette tidspunkt stadig i brug. Foto Birgit Als Hansen 1988.

In an archaeological investigation of 1988, Gundsømagle Church in North Sealand proved to have traces of each stage in the history of the church. The picture shows the situation immediately after the addition of a west tower around 1320.

gamle. Det er sandt, og det hænder, at man som kirkekonsulent anno 1998 står over for f.eks. en ganske særpræget tilbygning og må konstatere, at 'dén havde »de« aldrig fået lov til at opføre i dag – men hvor er den dog malerisk ...'. Ejerne af kirketienden havde meget frie hænder, også efter indførelsen af de faste kirkesyn i 1802 og 1861. Det var frie hænder på både godt og ondt: Nogle kirketiendeejere kunne bringe sig selv på fallittens rand for at holde »deres« kirker ved lige, andre misligholdt dem i en grad, så deres »ejerskab« blev taget fra dem. Men systemet fungerede i en tid, hvor demokrati endnu var et ret ukendt begreb, og hvor Kirken som institution var stærk nok til at udgøre et uforanderligt fundament. Den var stort set ene om at kunne give et svar på livets gåder og havde lige så lidt som datidens kirkegængere brug for historiens støtte.

Den almindelige historiske bevidsthed voksede lidt efter lidt frem fra sidste halvdel af 1700-tallet. Men helt op til omkring 1900 var den ikke større, end at man rundt om i kirkerne rask væk kasserede genstande, der – i de tilfælde, hvor de blev reddet fra at blive udslettet – er kommet til at udgøre hovedværker i middelalder- og renæssancesamlingerne på landets museer. I dag er langt de fleste menighedsråd meget bevidste om deres ansvar over for deres gamle kirke. Men ansvarsbevidstheden i sig selv er ikke altid nok, da den rette behandling af de historiske kirker også kræver en stor specialviden. Mange af de mindre heldige arbejder i vore kirker er udført på grund af uvidenhed – eller som følge af moderetninger, kun få kan gøre sig fri af. I én periode vil alle have løse stole, i næste atter bænkerader; så vil alle have østvinduet genåbnet, derpå alle et koncertorgel eller moderne kunst på altret, uanset om det eksisterende orgel er en perle fra 1850, som bare savner en pedal, eller den nuværende alterprydelse et pragtfuldt renæssancesnitværk, som dog en-

Fig. 4. Arrild kirke i Sønderjylland har et af de bedst bevarede af Danmarks middelalderlige tagværker. Disse tagværker frembyder et rigt, men endnu kun sparsomt opdyrket forskningsområde. Foto Elna Møller 1953.

Arrild Church in South Jutland has one of the best-preserved of Denmark's medieval roofing systems. These roofs offer a rich, but still relatively uncultivated research area.

gang er blevet afsyret og nu står så kedeligt brun(!). En vis afsmitning fra nyere kirker – og fra forsamlingshuse generelt – gør sig gældende i form af ønsker om at få forskellige faciliteter: toiletter o.l., så tæt som muligt og helst helt ind – også i middelalderkirker. Det veksler endvidere fra generation til generation, hvilke dele af kirkernes historie man helst vil mindes, og dermed hvilke man er mindre opmærksom på. Og hvis der er mange penge i omløb, og alle følger moden, bliver de historiske værdier udtyndet og kirkerne forvandlet til typehuse. Derfor er der fortsat – og i stigende omfang – brug for kirkehistorisk og -antikvarisk ekspertise.

Nationalmuseet har været involveret i det antikvariske arbejde siden 1861. I løbet af denne tid er museets rolle blevet ændret. Den tidligere påbydende funktion er lige så nedbrudt som det øvrige samfunds embedsmandsskranker, og nye generationer af museumsinspektører finder det lige så naturligt som nye menighedsrådsmedlemmer, at man taler om problemerne og sammen prøver at finde frem til løsninger, der kan opfylde menighedsrådets ønsker på en for kirken nænsom måde. De opgaver, der skal løses af Nationalmuseet, er til gengæld stort set uændrede. Arbejdet med kirkerne omfatter: den almindelige sagsbehandling, dvs. udtalelserne til stiftsøvrighederne, den direkte konsulenttjeneste over for landets kirker og de kirkearkæologiske undersøgelser i forbindelse med de restaureringer, der foretages. Undersøgelserne gælder alt fra gennemgange af ældre tagværker og registrering af nye spor i murværk o.l., til udgravninger spændende fra totalundersøgelser til en granskning af det lillebitte hjørne, hvori der f.eks. skal anbringes et varmeelement eller et kabel. Totalundersøgelserne, som dog kun foretages i helt specielle tilfælde, kan i heldigste fald resultere i et dækkende billede af den aktuelle kirkes udseende gennem tiderne, med opmuring af bænke, flytning af døbefont, opbygning af pulpitur osv. Men selv et hul på mindre end en kvadratmeter kan rumme den afgørende brik i det kirkearkæologiske puslespil, f.eks. et hjørne af et nedbrudt sidealterbord eller en krumsten fra en hidtil ukendt apsis. Jordarbejder på arealer, der ejes af kirken, og som

Fig. 5. Altersølv er blandt de genstande, der med støtte i den nyeste vejledning for menighedsråd fra 1992 kan unddrages tilsyn. Men en reparation foretaget lokalt og under pålæg af at få arbejdet færdigt til næste søndag kan være fatal, hvis den omhandlede genstand er en af Danmarks ganske mange over 3-400 år gamle alterkalke. Billedet viser alterkalken fra Nordby kirke på Samsø, hvis fod er fra 1586, men som på grund af det nyere bæger virker langt yngre. Foto Niels Elswing 1983.

Altar silver is among the objects which, on the basis of the most recent guidelines for parish councils from 1992, is not subject to monitoring. But repairs done locally under pressure to finish the work before next Sunday can be fatal if the object in question is one of Denmark's very many chalices over 3-400 years old. The picture shows the chalice from Nordby Church, Samsø, the foot of which is from 1586, but which appears much younger thanks to the more recent bowl.

Fig. 6. Birkerød kirkes kalkmalerier fra 1300-tallet har i mange år været udsat for tilsodning fra et omfattende forbrug af stearinlys. En almindelig tørrensning gav ikke tilfredstillende resultater, hvorfor der måtte anvendes kemikalier. Dette gør rensningsprocessen tidkrævende og dyr. Havde man undladt brugen af stearin, ville rensningen have været mere overkommelig og mindre belastende for maleriet. Foto Roberto Fortuna 1997.

The Birkerød Church wall paintings from the fourteenth century have been exposed for many years to soot from candles. A dry-cleaning process did not lead to satisfactory results, so chemicals had to be used. If candles had not been used, the cleaning would have been easier and less damaging to the paintings.

grænser op til kirker og kirkegårde, der er mere end 100 år gamle, skal ifølge museumsloven følges af det lokale, arkæologisk arbejdende museum i samarbejde med Nationalmuseet.

Fra 1933 har Nationalmuseets arbejde med kirkerne endvidere givet sig udslag i udgivelsen af storværket »Danmarks Kirker«: en landsomfattende beskrivelse af samtlige danske kirkebygninger, deres inventar og gravminder etc. Registreringen følger samme system som Traps Danmarksbeskrivelse, dvs. landsopdelingen før kommunalreformen i 1970, og går inden for hvert enkelt af de dengang eksisterende amter frem efter herreder. I dag er »Danmarks Kirker« udgivet på Bornholm, Sjælland og Lolland-Falster, i Thisted Amt, i Ribe Amt og i de fire sønderjyske amter. Af Århus Amt inkl. det gamle Skanderborg Amt mangler mindre dele, mens Odense og Ringkøbing Amter er under udgivelse.

Alle resultater af »kirkekonsulenterne«s arbejde med kirkerne ender ligesom resultaterne af de undersøgelser, der foretages i forbindelse med udgivelsen af »Danmarks Kirker«, i Antikvarisk-Topografisk Arkiv på Nationalmuseet. Det rummer oplysninger af en alder på op til flere hundrede år og om alle landets kirker, fordelt på en gruppe med (ind)beretninger, en gruppe med korrespondance, en fotografi- og en tegningsamling samt en større samling notebøger o.l. Arkivet er åbent for alle og bruges også af arkitekter og konservatorer, der står over for et arbejde i en kirke.

Nationalmuseets medarbejderstab, der tager sig af arbejdet med kirkerne, dækker alle de faggrene, der indgår i arbejdet med kirkerne: historie, kunsthistorie, arkitektur, arkæologi og bevaringsmæssig ekspertise. Loven foreskriver, at forslag til restaurering af både kalkmalerier og inventar ældre end 100 år skal tilvejebringes gennem Nationalmuseet. Udarbejdelsen af disse forslag er derfor en statsopgave, der i praksis som regel udføres af en konservator fra Nationalmuseets Bevaringsafdeling med speciale i enten kalkmalerier eller inventar.

I dag er der synlige kalkmalerier i ca. 600 kirker. Disse, der omfatter perioden fra omkring 1100 og op til vor egen tid, er monumenter af betydning i både dansk og europæ-

Fig. 7. De romanske kalkmalerier på nordvæggen i Gundsømagle kirkes kor er blevet frilagt efter en brand i kirken i 1987. Ved denne restaurering har man koncentreret sig om de konserverende processer og undladt at retouchere eller rekonstruere. Triumfbuens maleri, der er udført af samme værksted som billederne i koret, blev afdækket og restaureret i 1899-1900 i tråd med den tids holdning, hvor en total opmaling og fuldstændig rekonstruktion var almindelig. Foto Roberto Fortuna 1997.

The Romanesque wall paintings on the north wall of the chancel of Gundsømagle Church were uncovered after a fire in the church in 1987. This restoration has concentrated on conserving processes rather than retouching or reconstruction. The wall painting of the rood arch, which was done by the same workshop as those in the chancel, was uncovered and restored in 1899-90, in keeping with the attitudes of that period, when total repainting and reconstruction were common.

isk sammenhæng. Et særkende er, at de stadig befinder sig i den kirke, hvortil de blev skabt. Kalkmalerier er ligesom inventargenstande på plads i kirken udsat for en højere grad af nedbrydning end beskyttede museumsgenstande, opbevaret under optimale forhold. Da de endvidere, i kraft af deres placering, kan tillægges liturgisk funktion, må de håndteres helt specielt og med en høj grad af opmærksomhed over for de bevaringsmæssige forhold.

De fleste middelalderlige kalkmalerier har været tildækket, ikke som følge af reformationen, men først i løbet af 1700-tallet, da de var tilsnavsede og måtte anses for at være blevet umoderne. Som et resultat af den generelle begejstring for den nationale historie opstod der fra midten af 1800-tallet en stor interesse for at fremdrage de middelalderlige kirkeudsmykninger. Kalkmalerierne, som havde ligget beskyttet bag kalk- og pudslag, blev nu pludselig udsat for påvirkninger af et omgivende miljø, som på et væsentligt punkt adskilte sig fra det, de var blevet skabt i – nemlig et klima, der var blevet skiftende som følge af de nye varmeinstallationer. Man må nok erkende, at menneskets krav om komfort er den væsentligste årsag til de vanskeligheder, vi står over for i dag, når vi skal forsøge at bevare kulturarven. Når det gælder kalkmalerierne, er de hyppigste følgevirkninger en voldsom tilsmudsning og/eller skader opstået som følge af saltudfældninger. Det er menighedsrådenes ansvar at være opmærksomme på, når skader opstår, og kontakte Nationalmuseet, som sørger for, at der bliver foretaget en besigtigelse. En konservator vil klarlægge skadernes omfang og årsagerne til deres opståen, og udarbejde et forslag til behandling. Kalkmaleriet er et vigtigt historisk dokument, og derfor er autenticiteten væsentlig. Konservatorens primære opgave er derfor at gøre så lidt som muligt ved maleriet. Og for at opfylde det krav er det vigtigt, at der gribes ind, før skaderne bliver for omfattende.

Ud over at medvirke til bevaringen af de eksisterende kalkmalerier har konservatoren til opgave at registrere de fund, som måtte

Fig. 8. Klovborg er en af de talrige landsbykirker med krypt eller tilbygning opfyldt af kister med medlemmer af stedets adelsslægt. Kisterne kan have stor kulturhistorisk værdi, men står tit i fare for at forfalde, da de som genstande uden umiddelbar praktisk brug kommer nederst i rækken på menighedsrådenes liste over økonomisk krævende opgaver. Foto Henrik Wichmann 1994.

Klovborg is one of the many village churches with a crypt or annex full of the coffins of the local nobility. The coffins are sometimes of great value as cultural history, but are often in danger of decaying, since as objects with no direct practical use they come lowest in the parish council's list of financially urgent tasks.

Fig. 9. Undersøgelser i Køng kirkes kor har vist, at slægtskabet med Tårnborg kirke ved Korsør ikke blot arkitektonisk, men også hvad udsmykningen angår, er meget nært. Oplysninger om f.eks. vægbehandling, som var gået tabt i Tårnborg, kunne registreres i Køng. Samlet har undersøgelserne i de to kirker givet et næsten fuldstændigt indtryk af kirkerummets udseende i 1300-tallet. Foto Roberto Fortuna 1997.

Investigations of the chancel of Køng Church have shown that its relationship with Tårnborg Church near Korsør is very close not only architecturally, but also in terms of the decoration. Information on the treatment of the walls, for example, which had been lost at Tårnborg, could be recorded at Køng. On the whole, the studies at the two churches have given us an almost complete impression of the appearance of the church interior in the fourteenth century.

dukke op i forbindelse med vedligeholdelsesarbejder. Der findes ikke den middelalderkirke i Danmark, som ikke på et tidspunkt har haft en figurativ eller ornamental udsmykning. Selvfølgelig har tidens tand gjort et dybt indhug, og kun en brøkdel af, hvad der oprindeligt har prydet vægge og hvælv, er tilbage. Denne brøkdel, måske blot et ubetydeligt farvespor, kan blive et vægtigt bidrag til kirkens historie. Derfor er det vigtigt, at konservatoren får lejlighed til at registrere selv de mindste fragmenter. Også gennem registreringer af ældre kalk- og pudslag kan der tilføres oplysninger, som er væsentlige i forhold til kirkens bygningshistorie. Hertil kommer, at iagttagelserne kan bibringe viden om håndværkstraditioner og materialers sammensætning, brug og måske herkomst. At arbejde på bygningens vægge og hvælv er at sammenligne med at foretage en arkæologisk undersøgelse i kirkens gulv. Men desværre er betingelserne i dag, at disse undersøgelser sjældent bliver fuldstændige, og at meget materiale uigenkaldeligt går tabt.

Som led i det forebyggende arbejde yder Nationalmuseets konservatorer rådgivning til arkitekter, håndværkere og menighedsråd vedrørende kalkning. Denne konsulentbistand går under benævnelsen Kalkningstjenesten. Hovedformålet er at sikre, at de rette materialer og metoder anvendes og dermed, at gamle puds- og kalklag, som både kan have en æstetisk og en historisk værdi, bevares. Et generelt udgangspunkt er, at overkalkede kalkmalerier ikke frilægges, medmindre der er en teknisk begrundelse herfor – som f.eks., at en tilsat syntetisk binder til kalken forhindrer murværket i at afgive fugten frit. Dette vil på længere sigt resultere i, at underliggende puds- og kalklag inklusive eventuelle kalkmalerier nedbrydes. En anden teknisk begrundelse kan være, at kalklagene efterhånden har opnået en sådan tykkelse, at de ikke kan bære en nykalkning. Kalkningstjenestens konsulentarbejde består i at vurdere overfladers egnethed til kalkning. Der gives vejledning til behandling, hvilket ofte medfører, at der udføres prøver sammen med håndværkere. På grundlag af disse prøver tages der beslutning om den endelige behandling. Et tæt samarbejde mellem konservator og håndværkere har stor betydning, ikke mindst når

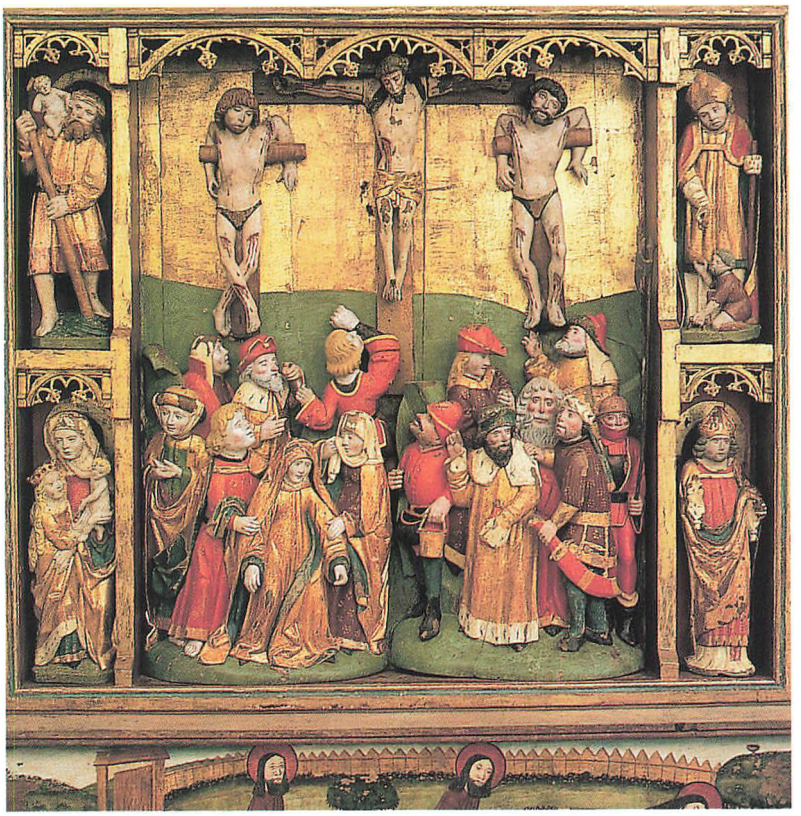

Fig. 10. Den middelalderlige altertavle i Brarup kirke på Falster er et smukt eksempel på, at det også, når det gælder et inventarstykke, der skal opstilles i en kirke, er muligt at lade den eneste synlige staffering være den fragmentarisk bevarede, middelalderlige. Tavlen blev restaureret af Nationalmuseets Bevaringsafdeling i 1980'erne. Foto Nationalmuseets Bevaringsafdeling 1987.

The medieval altarpiece in Brarup Church on the island of Falster is a fine example showing how, even with a piece of inventory to be displayed in a church, it is possible to leave the only visible decoration as it is: a fragmentarily preserved medieval work. The altarpiece was restored by the National Museum's Conservation Department in the 1980s.

restaureringsarbejdet indebærer dybere indgreb i kirkens murværk. Her er det, ud over at arbejdet udføres teknisk korrekt, vigtigt at få registreret eventuelle fund, og hvis der er tale om kalkmalerier, som atter skal tildækkes, at dette sker på betryggende vis.

Begrebet historisk inventar dækker en blandet bunke bestående af alt fra altersølv og tekstiler til altertavler, orgelfacader og gravminder. Udgangspunktet for en konserveringsmæssig gennemgang af de historiske genstande i en kirke er som oftest, at der er konstateret et behov for en restaurering af en enkelt eller to deraf. Gennemgangen munder ud i en rapport, som fremsendes til menighedsrådet. Rapporten danner grundlaget for selve restaureringsarbejdet, som kan udføres af enten Nationalmuseets Bevaringsafdeling eller af en af de private konservatorer, som museet arbejder sammen med. I tilfælde, hvor der kræves komplicerede undersøgelser og/eller særligt apparatur, eller hvor det drejer sig om en historisk eller kunsthistorisk særlig værdifuld inventargenstand, kan museet fastholde, at arbejdet udføres på dets egne værksteder. Da restaureringer af både kalkmalerier og inventar kan få ret gennemgribende konsekvenser, også for deres omgivelser, fastslår lovgivningen, at ændringer af bygninger og inventar ældre end 100 år skal godkendes af de kirkelige myndigheder.

Efter at en restaurering af en kalkmalet udsmykning eller et stykke historisk inventar er gennemført, udarbejdes en rapport til opbevaring i Antikvarisk-Topografisk Arkiv på Nationalmuseet. En sådan restaureringsrapport er et vigtigt dokument også for kommende konservatorer, hvis behandling af den aktuelle genstand afhænger af de materialer og den fremgangsmåde, der er anvendt ved den tidligere restaurering.

Restaureringer er som alt andet arbejde i kirkerne underlagt modens luner. Inden for restaureringer af kirkeinventar var det f.eks. for 20-30 år siden god latin at foretage afrensning til træet. Havde man ikke den oprindelige staffering, skulle man i hvert fald ned til den oprindelige overflade! Det var et arbejde, der med alle hånde kemiske midler blev perfektioneret. Men i dag ses det sørgeligt tydeligt, at den skrappe lud har beskadiget træet og gjort det mindre modstandsdygtigt

over for lys og luft, som det står dér med en sprukken og bleget overflade.

En bølge, der stadig er over os, er trangen til at få alt til at fremstå så pænt og velholdt som muligt. Det er al ære værd og derfor et problem, som man kun med stor forsigtighed tør give denne betegnelse. Det *er* dog et problem, hvis trangen til at få tingene til at se pæne ud resulterer i, at man fjerner et gammelt teglgulv med ubetydelige slidspor og lægger byggersklinker i stedet, eller at man uden sagkyndig bistand sætter varmluftblæseren til at tage fugten fra væggene og for sent opdager, at den har taget alle kalkmalerifragmenter med. I mange tilfælde kan det desuden vise sig helt fejlagtigt, hvis man overfører en arbejdsform fra privatboligen til kirken: Der må tages andre hensyn ved opvarmning og belysning, stenene i det århundredgamle kirkegårdsdige behøver ikke at blive omlagt pænt efter størrelse, og malingen på den historiske inventargenstand behøver ikke at blive ført op i farvestyrke og lakeret, så genstanden kommer til at se ud, som var den udført i går. I disse år ses

Fig. 11. Herlufmagle kirke på Midtsjælland er ved en restaurering o. 1970 blevet stærkt præget af denne tid. Prædikestolen er efter al sandsynlighed skåret af Abel Schrøder fra Næstved i 1627, men detaljerne i dens skæringer skjuler sig under den modeprægede, blå bemaling. Foto Roberto Fortuna 1997.

Herlufmagle Church in Central Sealand, where a restoration around 1970 was strongly affected by the period when it was done. The pulpit was probably carved by Abel Schrøder of Næstved in 1627, but the details of the carvings are hidden beneath the then fashionable blue paint.

Fig. 12. Dalbyneder kirke ved Mariager har i 1993 fået en moderne fløjaltertavle, malet af Arne Haugen Sørensen. Foto Roberto Fortuna 1997.

In 1993 Dalbyneder Church near Mariager was given a modern altarpiece painted by Arne Haugen Sørensen.

også en tendens til at føre begreber, som normalt hører sammenkomster uden for kirkebygningen til, ind i selve kirken i form af f.eks. caféborde med hver sin potteplante på midten stillet op til kirkekaffe i et tårnrum eller et kapel. Den øgede stemning, levende lys kan bibringe, har medført, at stearinlys er blevet en del af tilbehøret til bryllupper og juleguds-tjenester, og i de allerseneste år er de dukket op på de såkaldte lysglober, hvor de tændes af de besøgende. Men ikke mindst i den sidste form kan de levende lys få konsekvenser: Bl.a. kalkmalerier kan blive ødelagt på grund af den stadige tilsodning, og der kan, især i de tilfælde, hvor lysgloben står uden opsyn, blive tale om en stærkt forøget brandfare.

Talrige modsat rettede hensyn trænger sig altid på, når man arbejder med genstande, der som kirkerne, deres udsmykning og deres inventar både har historisk værdi og nyttefunktioner. Nationalmuseet har ingen ønsker om at gøre kirkerne til museer ved at insistere på, at de historiske genstande først og fremmest er historiske. Det er tværtimod museets overbevisning, at enhver tid skal have lov til at føje noget af sit eget til – hvis det er noget, der sker af nødvendighed og ikke for partout at få noget nyt – og at de genstande, der står i kir-

kerne, skal have en funktion. Også dette kan være selvmodsigende: I visse tilfælde vil en tilladelse til udskiftning af en del af en kirkes inventar blive ledsaget af et krav om, at det gamle bliver gemt under betryggende forhold, og der er mange eksempler på, at en altertavle, der er blevet erstattet af en ny, stadig står i kirken, at et udskiftet maleri fra en tavle ligger på kirkeloftet, eller at et gammelt farvelag på et loft eller en inventargenstand er bevaret under en moderne bemaling. Det er heller ikke helt usædvanligt, at »fortrydelsesgarantien« har virket, og at de ældre dele, der på denne måde er blevet bevaret, er blevet hentet frem igen på et tidspunkt, hvor smagen atter har ændret sig.

Hvis der er tale om genstande, som er blevet kasseret, før man har været opmærksom på de historiske værdier, kan dele heraf være genbrugt i andre sammenhænge; de kan være overført til et museum eller – i sjældnere tilfælde – til en kirke, der ikke havde råd til at følge helt så godt med tiden. I de sidste tilfælde hænder det, at menighedsrådet i den kirke, hvorfra genstanden oprindelig stammer, gerne vil have den igen. Det rører ved nogle problemer. Således ville langt de fleste af de ting, der nu står i Nationalmuseet, næppe have overlevet, hvis de ikke var kommet på museum. Dette slører billedet af, hvem der kan have et krav på genstandene. Der er endvidere en tilbøjelighed til at argumentere med, at der er flere, der ser den ønskede genstand i kirken end på museet. Men det er også problematisk, idet et besøgstal i hhv. en kirke og på et museum ikke helt kan sammenlignes: »Publikum« kommer jo ikke af de samme grunde.

Hvis den ønskede genstand ikke er udstillet, synes de, der ønsker den, ofte, at så kan den lige så godt være i kirken. Men selv om det ikke er alle kirkelige genstande, der indgår i de faste udstillinger, er de langtfra overflødige i en museumssammenhæng. Et museum

Fig. 13. I Gosmer kirke syd for Århus har altertavlen fra 1637 i 1966 fået nye malerier af Sven Havsteen-Mikkelsen. Foto Roberto Fortuna 1997.

In Gosmer Church, south of Århus, the altarpiece from 1637 acquired new paintings by Sven Havsteen-Mikkelsen in 1966.

Fig. 14. Sørbymagle kirke på Vestsjælland er i forbindelse med en restaurering i 1960'erne blevet nystafferet og forsynet med et nyt alterparti af Arne L. Hansen. Foto Roberto Fortuna 1997.

Sørbymagle Church in West Sealand, during a restoration in the 1960s, was redecorated and given a new altarpiece by Arne L. Hansen.

er som et isbjerg, hvor en stor del befinder sig under overfladen, men er nødvendigt, for at helheden kan holde balancen. Genstandene i magasinerne kan studeres af forskere og indgå dels i særudstillinger i både Danmark og udlandet, dels i de ændringer af de faste udstillinger, som er nødvendige af og til. Museerne, der skal være landets fælles hukommelse, kan ikke risikere at skille sig af med det, man lige for tiden ikke mener at have brug for. Gjorde vi det, ville vi binde hænderne på vore efterkommere og forhindre dem i at have andre tanker om indholdet af deres udstillinger, end vi har i dag. Et kulturhistorisk museum skal bevare historiens spor, men ikke være en garderobe for p.t. upåagtede genstande.

Når et menighedsråd ønsker at tilføje noget nyt, ofte en ny alterudsmykning, vil det være en forudsætning for museets anbefaling, at den udsmykning, det nye værk skal erstatte, er af en sådan karakter, at den uden skade for kirken kan fjernes. Dertil kommer, at det nye værk skal passe til det valgte sted. Et hypermoderne og muligvis provokerende værk kan i den ene kirke blive det, der løfter det øvrige

op i en højere sfære, mens det i en anden kan slå alt det bestående i stykker. Et indbygget forlangende er desuden, at en kirkeudsmykning skal have en vis kvalitet. Det kan i mange tilfælde være godt at lade den nye udsmyknings kunstner stå for farvesætning af det øvrige, på samme måde som konservatorer farvesætter stolestader o.l. ud fra de eventuelle ældre farvelag, som er konstateret ved farvearkæologiske undersøgelser på kirkens hovedinventarstykker: altertavle og prædikestol. Men det er noget, der afgøres i hver enkelt sag, i et tæt samarbejde mellem menighedsråd, arkitekt/kunstner og Nationalmuseet.

Den seneste revision af loven vedr. kirker og kirkegårde blev foretaget i 1992. Herefter kan tekstiler og anden løs udsmykning i kirkerne uden videre tilføjes; reparation af altersølv og klokker og f.eks. automatisering af de sidstnævnte er ikke længere entydigt omfattet af reglen om, at enhver ændring af inventar ældre end 100 år skal godkendes af stiftsøvrigheden. Og en ny mulighed for uden videre at udføre installationer kan misforstås i en grad, så der uden om alle instanser f.eks. er blevet boret huller til opsætning af elpærer direkte i et træloft med et maleri fra 1700-tallet. Det er ærgerlige bivirkninger af den ellers udmærkede tanke om at give menighedsrådene et større råderum inden for det rent brugsmæssige. Og det er yderst uheldigt, hvis det giver anledning til, at balancen forrykkes, og at der opstår mere eller mindre bogstavelige magtkampe mellem historien og den nutidige brug. En arkitekt, der har fået som opgave at restaurere en kirke, er ikke dermed sat til at give den sit eget kunstneriske præg, og et menighedsråd skal meget nødigt opfatte det som en sejr, hvis det lykkes at omgå systemet og få sprængt en dør gennem et metertykt middelalderligt murværk eller stillet altertavlen på loftet. Der er heller ingen grund til at følge loven så bogstaveligt, at man f.eks. undlader at spørge, blot fordi man ikke skal.

Det er vigtigt for bevaringen af de historiske kirkebygninger, at den antikvariske rådgivning kommer fra folk med specialviden om kirkernes udvikling, med kendskab til kirker over hele landet og, ikke mindst, med samme syn på begrebet »bevaringsværdig«. Og det er vigtigt både for kirkerne og for Nationalmuseet som hele landets kulturinstitution, at rådgivningen præges af en god, gensidig kontakt. For Nationalmuseets medarbejdere selv er arbejdet ude i landet ofte det mest givtige, især når det hele lykkes, når samarbejdet fungerer, og de implicerede lytter til og drager nytte af hinandens viden og erfaring. Men det er under alle omstændigheder vigtigt at forstå, at hele arbejdet drejer sig om den fælles arv, vi har fået: Næsten to tusinde middelalderlige kirker.

Fig. 15. De danske kirker er rige på detaljer, der hver for sig ikke syner af meget – men som er uundværlige i det samlede billede af hver enkelt af de på samme tid så ens og alligevel så forskellige, særegne og sjælfulde bygninger. Det lille vindue sidder i Kornerup kirke på Midtsjælland. Foto Poul Grinder-Hansen 1983.

The Danish churches are very rich in details which in isolation may not seem much – but they are indispensable to the overall picture of these distinctive and numinous buildings – at once so similar and so different. This little window is in Kornerup Church, Central Sealand.

SUMMARY

The National Museum in the Church

The Danish churches are a priceless cultural treasure. They testify to developments not only in religion and thought, but also in arts and crafts over the last 8-900 years of Danish history – each in accordance with whatever currents moved at this precise spot. In the old churches the many centuries of use have brought about an important feeling that these are "real churches". The history in the churches gives them their own quite special sense of constancy.

Each church is an independent entity, but with an everyday "board of trustees" in the form of a democratically elected parish council. All repair work and any changes in the church building or any item of inventory over a century old must be approved by the local diocesan authority, of which there are ten in Denmark. The diocese only comes to its decision after consulting with its – i.e. in the final analysis, the Ministry of Ecclesiastical Affairs' – consultants, and these include the National Museum. None of the consultants has the authority to do more than make recommendations for or against a measure; but fortunately for the Danish churches the dioceses are good at listening to the consultants.

The National Museum's work with the churches consists, besides its recommendations to the dioceses, of consultancy services for the country's churches, and of the archaeological investigations of churches in connection with the restorations that are carried out. In addition proposals are drawn up for the uncovering and restoration of wall paintings and the restoration of inventory – i.e. anything from altar silver and textiles to altarpieces, organ facades and burial monuments.

Fig. 16. Ved Hillested kirke på Lolland blev der i 1992 opført en bygning med kapel og graverfaciliteter. Som følge af dens placering umiddelbart op til den middelalderlige teglstenskirke med det langt mere varierede og levende murværk ville arkitekten have den kalket hvid. Men menighedsrådet satte sig imod kalkningen, og der er i 1997 indgået det kompromis at lade den nye bygning behandle med en lasering med rødfarvet kalk. Foto Roberto Fortuna 1997.

In 1992, at Hillested Church on the island of Lolland, a building was erected with a mortuary chapel and sextons' facilities. As a result of its placing right next to the medieval brick church with its far more varied, living masonry, the architect wanted to have it limewashed. But the parish council opposed this, and in 1997 they reached the compromise of having the new building coated with transparent red-coloured lime.

DEBATAVIS

Et billede

Forestil dig, at du har et billede hængende over sofaen,som du holder meget af. Lad os forestille os, at det viser et motiv fra skov og strand.
En dag har du besøg af en kunsthandler. Han ser billedet og fortæller dig, at det faktisk er et billede af Michael Ancher, den berømte Skagensmaler, og en rigtig perle. Der er bare én, som engang har malet bøgetræer hen over klitterne.Du vidste godt, at billedet var blevet til i to omgange.Du har arvet det fra din bedstefar - han har fået det af kunstneren, men lod det male over, fordi han så godt kunne lide skov-billeder.

Hvad gør du nu?
Siger du: "*Ja, men jeg er nu så glad for mit billede. Det minder mig om min bedstefar, som jeg holdt så meget af, så det er lige meget!*"
Eller: *Går du hen og får billedet restaureret, så det oprindelige billede af kulturhistorisk værdi kommer frem?*

Det er den situation, Vonsild Menighedsråd står i.

Vonsild Kirke er noget helt specielt. Ikke bare for os, som holder af den - fordi det er vores kirke, som vi har mange minder fra - men langt ud over sognets grænser, fordi den er en af de få landsbykirker tegnet af en af Danmarks kendteste arkitekter C. F. Hansen. I 1880 blev kirkens udseende ændret fra det oprindelige, stilrene ydre ved en tilføjelse til tårnet og taget, dengang vidste man ikke, at man nu godt 100 år senere ville regne denfor en af C. F. Hansens "perler".
Skal vi nu give perlen dens rigtige indfatning igen?

Fig. 17. I 1995 fik en strid om Vonsild kirke byens borgere til at dele sig op i to skarpt adskilte partier. Det ene parti ville beholde deres kirke, som den så ud efter en ombygning i 1880, med et højt tårn med plads til urskiver. Det andet parti ville have rekonstrueret det lave tårn, som kirkens arkitekt C.F. Hansen i 1825 byggede på kirken. Debatavisen er udgivet i anledning af en offentlig høring 28. februar 1995.

In 1995 Vonsild Church split the people of the town into two sharply opposed parties: one wanted to keep the church as it looked after a rebuilding in 1880, with a high tower with room for clock dials; the other party wanted to reconstruct the low tower that the church's architect C. F. Hansen had added in 1825. A newspaper about the issue was published on the occasion of a public hearing on 28th February 1995.

Finally, the National Museum has a consultancy body for limewashing – the so-called limewashing service. Its job is to ensure that aesthetically and historically valuable limewash and plaster layers are preserved, and to prevent unjustified uncovering of wall paintings. When a case relating to a church has been concluded, all the material that has been produced along the way is filed and made accessible to the public.

One often has to take conflicting interests into consideration in work with objects which, like the Danish churches, their decoration and their inventory, have both historical value and utility functions. It would be truly unfortunate if the otherwise highly laudable wish to make the churches appear as appealing as possible meant that they were transformed into standardized buildings. But the National Museum has no wish to make the churches into museums. Every age must be allowed to add something of its own – if it is something that happens through necessity, not just to get something new at all costs. In addition, the objects that stand in the churches should have a function, even if this in practice only means the use of an (often useful) "fallback clause" whereby permission to replace an item of inventory is granted providing the old item is safely stored so it can if necessary be taken out and used again.

After the most recent amendment of the act on churches and churchyards in 1992, the parish councils have been given greater freedom as regards installations and decorations in churches. This means that it has become even more important to maintain good contacts and cooperation among the users, the authorities and the authorities' consultants. The aim is the same for all the parties: the preservation of our shared heritage of some two thousand churches over 800 years old.

Mellem forestilling og virkelighed

Vikingetiden i skolebøger

Af Karl-Johann Hemmersam

Fig. 1. Museets undervisningstilbud bliver flittigt benyttet af skolerne. Her studeres en sølvskat fra vikingetiden. Foto Henrik Wichmann.

The educational facilities of the Museum are regularly visited by schools. Here, a silver hoard from the Viking Age is being studied.

Fortiden er konstant til revision, og skiftende generationer giver hver deres fremstilling og fortolkning af historien. Dels fordi der hele tiden produceres ny viden, og dels på grund af den almindelige tilbøjelighed til at betragte historien i sin egen tids spejl – det er jo, som anført i forordet til den seneste store Danmarkshistorie, lige for hånden!

Denne dobbelthed er karakteristisk for al historieskrivning, og altså også for skolebøger og den dertil hørende undervisning, som er emnet for denne artikel. Nationalmuseet har siden nyåbningen i 1992 oplevet en stærkt stigende interesse for museets undervisningstilbud, og dermed samtidig større behov for viden om historieformidlingen i skolen og de undervisningsmaterialer, der anvendes.

Det særlige ved historieformidlingen i skolen er, at samfundet her gennem opstilling af formål for undervisningen og vejledende læ-

seplaner afstikker rammerne og mere eller mindre direkte og detaljeret er med til at fastlægge det stof, som eleverne skal lære, og måden det skal behandles på. For vikingetidens vedkommende foreligger der et interessant skolebogsmateriale, der gør det muligt at dokumentere en udviklingslinje, som dækker det meste af dette århundrede. Materialet i sin helhed behandles i en publikation om skolebøger fra Center for Humanistisk Historieformidling, et projekt under Statens Humanistiske Forskningsråd. Nærværende artikel handler om en del af dette materiale, fire kildesamlinger eller materialesamlinger for gymnasiet, udgivet hhv. 1919, 1961, 1979 og 1990. De tre seneste, der alle er solgt i stort tal, handler udelukkende om vikingetiden.

Anordning angående Undervisningen i Gymnasiet fra 1906 foreskrev ikke kildelæsning i historie, og der var derfor tale om et pionerarbejde, da Maria Nielsen og H. A. Schiødte i 1919 udgav Historiske Læsestykker I, Nordens Historie til 1660. Hæftet behandler vikingetiden i kapitlet ældre middelalder og er tydeligt præget af det 19. århundredes problemstillinger og historieskrivning. Det var her, den moderne vikingetidsforskning tog sin begyndelse, og det er derfor rimeligt i korthed at skitsere og karakterisere dette udgangspunkt.

Studiet af vikingetiden og afgrænsningen af den som en særlig periode er knyttet til så berømte navne i dansk arkæologi og historie som J.J.A.Worsaae (1821-85) og Johs. Steenstrup (1844-1935); selve begrebet stammer således fra Worsaaes bog fra 1873: De Danskes Kultur i Vikingetiden. Worsaaes første væsentlige videnskabelige publikation blev dog allerede udgivet 1851, hvor han i Minder om de Danske og Nordmændene i England, Skotland og Irland offentliggjorde resultaterne af sin store forskningsrejse i 1846. Steenstrups hovedværk i fire bind, Normannerne, udkom først i årene 1876-82. Steenstrups og Worsaaes beskæftigelse med vikingetiden faldt så at sige i hver sin ende af en af de mest bemærkelsesværdige perioder i den nyere Danmarkshistorie, tiden fra ca. 1840 til 1880, et tidsrum der spænder fra fremvæksten af de folkelige og nationale bevægelser, over enevældens fald og de sejrrige krige 1848-51 til

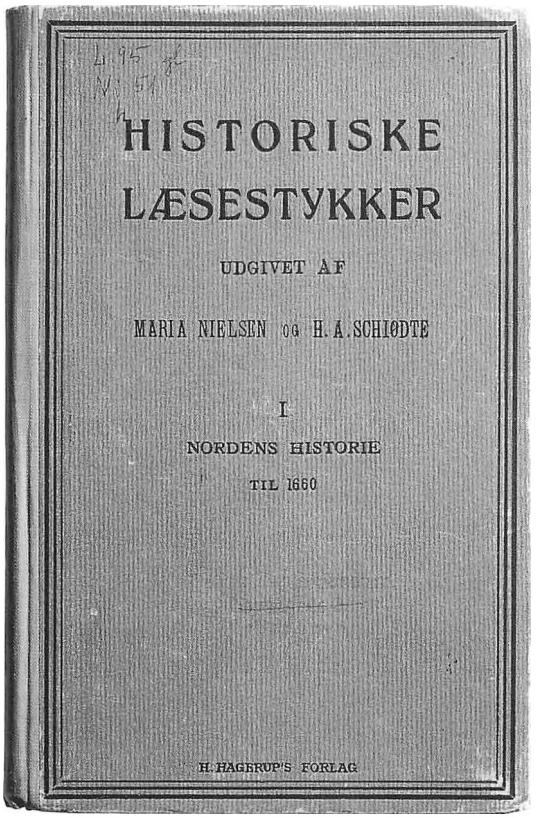

Fig. 2. Det første kildehæfte for gymnasiet, udgivet 1919. Regelmæssig anvendelse af kildesamlinger begyndte i 1930'erne og kom for alvor til at præge undervisningen omkr. 1970.

The first source booklet for the upper secondary schools, published in 1919. Regular use of such source collections began in the 1930s and made a serious impact on history teaching around 1970.

den nationale katastrofe i 1864 og 1870'ernes bitre politiske strid mellem venstre og højre. Det var en tid, der i den grad kaldte på menneskers engagement, at dilemmaet mellem videnskabelig nøgternhed og personlig holdning, mellem forestilling og virkelighed, kommer til at fremstå i et lidt skarpere lys end ellers. Det gælder bl.a. de to nævnte hovedskikkelser.

Worsaae, der som grundlægger af den empirisk funderede arkæologi bekæmpede sagn og myter, var som aktivt medlevende i sin samtid selv med til at underbygge national mytedannelse. I forbindelse med krigsudbruddet i 1848 skrev han afhandlingen Danevirke – Danskhedens gamle Grændsevold mod Syden, og her var det helt tydeligt, at den kildekritiske sans og overbevisning var trådt i

baggrunden til fordel for det politiske budskab. Usikre sagnoverleveringer om Danevirke blev videregivet uden forbehold, blot de kunne bruges til at illustrere anlæggets værdi som nationalt symbol. Det var ikke kun et spørgsmål om, at Worsaae havde ladet sig rive med af øjeblikkets stemning. Slutkapitlet i hans epokegørende værk fra 1843 bar overskriften Oldtidsmindernes Betydning for Nationaliteten, og i tilfældet Danevirke efterlevede han til fulde sin egen programmatiske formulering i samme bog: »Et folk der har agtelse for sig selv og sin selvstændighed kan umulig blive stående ved en betragtning af sin nuværende tilstand alene. Det må nødvendigvis tillige henvende blikket på den forbigangne tid ...«, – fortiden skulle ses i nutidens spejl.

Steenstrup, der efter katastrofen i 1864 så det som et vigtigt mål at fremme en handlekraftig, patriotisk mentalitet i befolkningen, tænkte på helt samme måde. Også for ham syntes den ældste historie, sagnstoffet hos Saxo og beretningerne om vikingetogterne, at rumme den nødvendige inspiration. Steenstrups hovedanliggende som videnskabsmand var at påvise den store indflydelse, som vikingerne fik i de erobrede områder, sådan som det skete i disputatsen Danelagen, bd. 4 af Normannerne, fra 1882. Hans videnskabelige tilgang til emnet gik imidlertid hånd i hånd med et nationalromantisk helhedssyn på perioden, bl.a. knyttet til de vidnesbyrd om vikingernes frihedsfølelse, styrke og handlekraft, som han mente at finde udtrykt i den historiske overlevering.

Et markant eksempel på, hvordan denne indstilling følger ham helt ind i tolkningen af den enkelte tekst, finder man netop i Nielsen og Schiødtes Historiske Læsestykker. Her gengives et uddrag af Normannerne bd.1, 1876, hvor Steenstrup citerer og kommenterer, hvad han kalder »Dudos lille klassiske fortælling« om et møde mellem franker og normanner. Frankerne har spurgt, om normannerne vil underkaste sig Karl, hvortil normannerne

Fig. 3. En københavnsk skoleklasse i 1930'erne. På bagvæggen skimtes en række bibelshistoriske anskuelsestavler. Foto Dansk Skolemuseum.

A Copenhagen school class in the 1930s. On the back wall we can glimpse a row of Bible History posters.

Fig. 4. Kulturhistoriske billeder 1925, tavle VI: Jernalderen. Dette system af såkaldte anskuelsestavler var uhyre udbredt til op i 1950'erne.

Pictures from cultural history: the Iron Age. This kind of illustrative poster was extremely widespread until well into the fifties.

svarer: »Vi vil aldrig underkaste os nogen herre, og ikke tjene eller tage løn af nogen. Den løn behager os bedst, som vi erhverver ved våben og dåd ... Denne fortælling«, siger Steenstrup, »har i form og indhold et mærkeligt nordisk præg ... En af de replikker, som faldt ved hin lejlighed, lød således, »vi har ingen herrer; vi er alle lige«, og i denne kan en hel tidsalders statsopfattelse siges udtalt ... Det er muligt, at der i Dudos foran gengivne fortælling er begået fejl i enkeltheder, men den historiske tone er sikkert fuldkommen sand, og det er vist, at et svar som hint må have været givet ikke én, men mange gange«. Strengt taget havde Steenstrup ikke andet at have sin overbevisning i end netop overbevisningen om, at man på denne måde så at sige kunne lytte sig frem til »en hel tidsalders sjælelige karakter«, som han andetsteds udtrykte det.

Udgiverne af Historiske Læsestykker så det ikke som deres opgave at sætte den slags pointer og tolkninger til debat. I forordet fremhævede de, at teksterne i væsentlig grad handlede om »de karakteristiske og betydelige historiske skikkelser og de for Danmark følgerige episoder«, og det metodiske var stærkt nedtonet. Eksempelvis blev Ansgar belyst ud fra A.D.Jørgensens parafrase over Ansgars helgenskildring i værket Den nordiske Kirkes Grundlæggelse, og kun til et enkelt punkt, Knud den Helliges død, var der, for at give eleverne »en lille forestilling om vurdering af kildestof«, medtaget flere kilder om samme begivenhed.

Samspillet mellem arkæologi og historie i fremstillingen af vikingetiden belyses slet ikke i Nielsen og Schiødtes hæfte. For at få en fornemmelse af dette samspil kan man tage en afstikker til kommunelærer Sillasens anskuelsesbilleder fra 1925, Kulturhistoriske Billeder fra Nordens Oldtid, beregnet for folkeskolen og udarbejdet i samråd med Nationalmuseet. Vikingetiden fylder her ganske lidt og præ-

Fig. 5. The Danes say NO. Det danske nej til Maastricht-traktaten 1992 vakte gamle stereotyper til live.

The Danes say NO. Front page illustration on the occasion of the Danish no to the Maastricht Treaty in 1992.

senteres i overensstemmelse med gængs arkæologisk systematik som en del af jernalderen. Lærerens bog indeholder først og fremmest omhyggelige faktuelle kommentarer til genstandene på billedtavlen, men angiver tillige i et fyldigt afsnit om »folkepræget« den overordnede tolkningsramme. Dette afsnit vidner om Steenstrups store indflydelse på opfattelsen af vikingetiden, men er især interessant, fordi det viser, hvordan hans synspunkter her stivner til rene klicheer. Lovprisningen af vikingerne slutter hos Sillasen således: »Alt synes da at vise, at det har været et ypperligt udrustet folk, der ved oldtidens slutning havde hjemme i Norden, og som udførte vikingetidens store bedrifter«.

Skal man give et kort indtryk af den større sammenhæng, som både Læsestykker I og Sillasens arbejde må ses i, falder tanken let på Kai Hoffmanns tekst fra landssangsstævnet i 1924, Den danske Sang er en ung blond Pige, hvis første vers slutter sådan: »Imod os bruser på brede vinger, en sagatone fra hedenold«. Formidlingen af vikingetidens historie var i 1920'erne som helhed fast forankret i et både metodisk og politisk konservativt miljø. Johs. Steenstrups indflydelse holdt sig i generationer, bl.a. gennem Vilhelm la Cours arbejder. Tiden rummede dog også et modspil, en helt anden stemme, idet Erik Arup i bind 1 af sin Danmarks Historie i 1925 som bekendt fremlagde et meget afvigende syn på vikingetiden. Hans værk fik stor indflydelse i universitetsmiljøet, hvor den radikale historikergeneration blev toneangivende, men Arups synspunkter vandt aldrig rigtig indpas i offentligheden, og heller ikke i skolebøgerne.

Historiske Læsestykker er interessant som et tidligt vidnesbyrd om en tendens, der skulle blive stadig mere fremtrædende op gennem

århundredet. Fra 1928 begyndte historielærerforeningen regelmæssigt at udgive kildehæfter, og i 1935 blev kildelæsning for første gang en fast del af pensum. Udgivelsen i 1961 af det første egentlige kildehæfte om vikingetiden, Jørgen Bjernum: Kilder til vikingetidens historie, faldt sammen med den store gymnasiereform, der fulgte i kølvandet på skoleloven af 1958. Reformen blev et gennembrud for den videnskabscentrerede læseplan, der på den tid gik sin sejrsgang i hele den vestlige verden, og i historiefaget blev arbejdet med historiske kilder nu en del af selve formålet med undervisningen. Ud over hovedtræk af den historiske udvikling skulle eleverne opnå forståelse af »hvad vi bygger vor viden om fortiden på, og hvorledes man drager slutninger ud fra kildematerialet«. Både kilder og billedmateriale kunne ganske vist som tidligere »benyttes rent illustrerende eller til at underbygge enkelte iagttagelser«, men eleverne burde tillige »øves i at foretage indgående analyse af tekster og billeder, ledsaget af en vurdering af den kildemæssige værdi«. Det er meget karakteristisk for Bjernums kildeudvalg, at det kun rummer tekster, der på fornuftig vis kan indgå i en moderne kildekritisk diskurs om vikingetiden. Brugeren vil, som det erklæres i forordet, måske »... savne Saxo og sagaerne. De er dog udeladt med velberåd hu, fordi de er for sene til at have nogen vidneværdi, og fordi deres fabulerende beretning alt for tydeligt viser deres ringe sandhedskærlighed. Af samme grund vil man også lede forgæves efter en skikkelse som Thyre Danebod. De kilder, hvori hendes historie står berettet, er for eventyragtige til at præsenteres i et kildehæfte for gymnasiet«. Historielærerforeningens nye hæfte, der i sin 2.udgave karakteristisk nok skiftede betegnelse fra »læsehæfte« til »kildehæfte«, repræsenterede med sine godt firs sider kildetekster en vældig forøgelse af undervisningsmaterialet til vikingetiden. Men det strenge kildekritiske udgangspunkt havde sin pris. Kildeudvalget til det 10. århundredes Danmarkshistorie blev således mere eller mindre, med Bjernums egne ord, reduceret til »en række uklare og vanskeligt tolkelige kilder«, og dermed for en pædagogisk betragtning af tvivlsom værdi.

Metoden var blevet det vigtige, og Jørgen Bjernums publikation er i så henseende et karakteristisk udtryk for en tid, der satte den kildekritiske empirisme i højsædet. Det skete af respekt for virkeligheden, men ironisk nok blev kilderne ofte især brugt til at fastslå, hvilke kriterier og begrænsninger der gjaldt for historisk virkelighedserkendelse, og i mindre grad som grundlag for gengivelse og fremstilling af fortidens virkelighed.

Læseplansudvalget bag 1960'ernes ny gymnasium havde også lagt vægt på, at eleverne i historieundervisningen fik lejlighed til at diskutere og vurdere historiske problemer, blandt andet »ved fremdragelse af forskellige synsmåders betydning for vurderingen«. Men denne målsætning blev aldrig realiseret. En enkelt lærebog, Kierkegaard og Winding: Nordens historie, tog tilløb og lagde i sin litteraturvejledning op til en modstilling af Arups og la Cours arbejder. Arups Danmarks Historie blev karakteriseret som »en meget vidtgående og skarp revision af vor ældre historie«, mens la Cour var anført som tydelig kontrast hertil og fremhævet for sin nationale holdning. Men det nationale som forståelsesramme for beskæftigelsen med fortiden var stærkt på retur, og vikingetiden som nationalt og identitetsmæssigt orienteringspunkt for danskerne var i det hele taget trådt meget i baggrunden. Den nationale patos afløstes af, eller gemte sig bag, en mere (selv)ironisk holdning, som omkring 1950 holdt sit indtog med Bo Bojesens tegninger og Frans G. Bengtssons populære sagapastiche om Røde Orm.

En ny reform af gymnasiet i 1971 bekræftede for historiefagets vedkommende, at metodiske færdigheder skulle have stor vægt i undervisningen. En vigtig del af formålet med undervisningen skulle være at »erhverve sig forudsætninger for og øvelse i at analysere og benytte historiske og samfundsvidenskabelige kilder og fremstillinger«. Det var kvaliteter, der skulle blive god brug for i arbejdet med vikingetiden, for 1970'erne blev en helt usædvanlig produktiv periode for vikingetidsforskningen. Først og fremmest fordi arkæologerne afdækkede og registrerede hidtil ukendte sider af vikingetidens virkelighed.

Nye udgravnings- og dateringsmetoder indtog en central plads i denne udvikling. Det

gjaldt således den særlige teknik til udgravning af store arealer, der blev udviklet i 1960'erne, og som nu blev brugt ved de epokegørende udgravninger af vikingetidsbosættelserne i Vorbasse og på andre lokaliteter. Dateringsmæssigt fik den dendrokronologiske metode sit afgørende gennembrud i løbet af 1970'erne, og der blev gennemført en række meget vigtige, præcise dateringer af anlæg og genstande. Bedst kendt er dateringen af Trelleborg til årene lige omkring 980.

De mange nye resultater og tolkninger blev imponerende hurtigt omsat til undervisningsmateriale, idet Carl og Esben Harding Sørensen i 1979 udgav materialesamlingen Danmark i vikingetiden, der fik meget stor udbredelse. Hidtil havde arkæologisk stof og metode indtaget en marginal plads i skolebøgerne. Nielsen og Schiødtes hæfte fra 1919 indeholdt tre tekstuddrag af Sophus Müller: Vor Oldtid, om hhv. stenalder, bronzealder og jernalder, og havde intet om vikingetid. Bjernums hæfte havde i og for sig lagt stor vægt på arkæologien og bragt mange oplysninger i et selvstændigt afsnit, men oplysningerne var meget leksikalske. Sammenlignet hermed indeholdt Harding Sørensens Danmark i vikingetiden både fremstilling, skriftlige kilder, arkæologiske data og beskrivelser og en række såkaldte synspunkttekster. Bogen må betegnes som meget alsidig og gennemarbejdet, og den blev for vikingetidens vedkommende gennembruddet til en egentlig diskuterende undervisning, og fremtræder alt i alt som meget videnskabsorienteret. Til spørgsmålet om Trelleborgs karakter og anvendelse blev der således bragt fyldige uddrag af så godt som alle relevante forskningsbidrag. En andet bemærkelsesværdigt træk ved Danmark i vikingetiden er den socialhistoriske synsvinkel, der præger bogen. Bogens undertitel: Problemer vedrørende den sociale struktur er meget karakteristisk for 1970'erne, der satte socialhistorien i centrum, og i et årti hvor både arbejder- og kvindehistorie kom i fokus, var det nærliggende at give temaet trællen en fremtrædende plads i en bog om Danmark i vikingetiden. Denne socialhistoriske tilgang bør ikke forveksles med den teoretisk funderede marxistiske analyse, der som en del af tidens ideologi- og fagkritiske strømninger også kom til sætte sit håndfaste præg på læremidler om vikingetiden. En pædagogisk arbejdsmappe fra 1978, udarbejdet af studenter ved ÅUC, bar således den tidstypiske titel Fra træl til fæster og fastslog bl.a., at »erobringen af England var således blot afslutningen på den imperialistiske ekspansion uden hvilken trælleøkonomien ikke kunne eksistere«.

Slutningen af 1980'erne blev starten til en markant nyformulering af historieundervisningens formål og praksis. Historie havde placeret sig stærkere i den almindelige bevidsthed i samfundet, f.eks. bidrog den europæiske integrationsproces til at give spørgsmålet om historisk og national identitet fornyet aktualitet, og der kunne i det hele taget spores en voksende erkendelse af det moderne menneskes behov for at se sig selv som del af en historisk forandringsproces. Det første punkt i en ny formålsbeskrivelse for gymnasiets historieundervisning i 1988 fik således denne

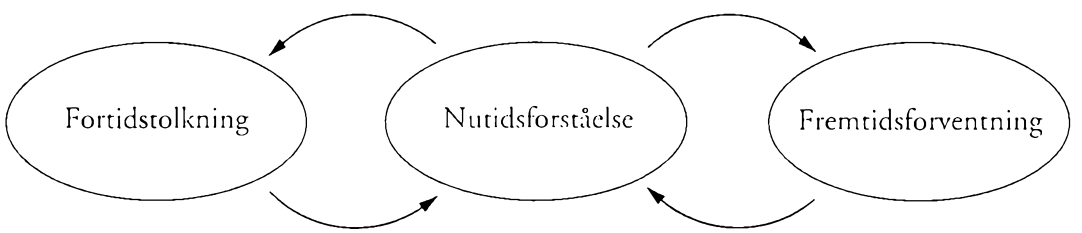

Fig. 6. Faghæfte 4, Historie, Undervisningsministeriet 1995.
Historiebevidsthed, det forhold at vi tolker omverdenen i en stadig vekselvirkning mellem nutidsforståelse, fortidsfortolkning og fremtidsforventning, har i 1990'erne udviklet sig til et vigtigt omdrejningspunkt i skolens historieformidling.

Subject Booklet 4, History, Ministry of Education, 1995. Historical awareness, the fact that we interpret the surrounding world in a constant interplay of awareness of the present, interpretation of the past and orientation towards the future, has developed in the 1990s into an important pivot in school history teaching.

Fig. 7. At leve som viking er blevet moderne i 1990'erne. Billedserien stammer fra en historiebog for folkeskolen 1997.

Living like a Viking has become popular in the 1990s. The picture series comes from a history book for state schools from 1997.

Fra virkelighed til leg

Da de sidste skrig i landsbyen dør hen, lyder der et højt råb: »Vikingerne længe leve!«

I skæret fra flammerne ses flere tusinde mennesker, der hylder de »tapre vikinger«. Stedet er Slesvig, og de mange tilskuere er kommet for at se »vikingeangrebet«. »Vikingehøvdingen« hedder i virkeligheden Bent, og han er smed i Århus. Angrebet kræver ingen dødsofre.

Det hele er nemlig et spil, hvor Bent sammen med mange andre bruger deres fritid på lege vikinger.

1. Vikingerne på vej op ad Slien. I baggrunden ses VikingetÅrnet, som er Slesvigs vartegn.

2. De gæve vikinger er klar til angreb.

3. Angrebet er forbi, og vikingerne fejrer sejren. Høvdingen bæres på et skjold rundt om »den brændende by«.

4. Fangerne føres ned til skibet.

5. Kursen sættes hjemad. I baggrunden ses domkirken i Slesvig.

udformning: »At eleverne udvikler deres historiske bevidsthed og evne til oplevelse af historie, (og) får mulighed for at styrke deres identitet gennem kendskab til deres kulturbaggrund ...« – Det er dannelsesaspektet, der her fremhæves, undervisningen er, som det siges i ministeriets rapport fra 1994 (KUP-rapporten), ikke blot »et spørgsmål om at 'vide' noget om historie, men også et spørgsmål om at forstå at vi 'er' historie«. Begrebet historisk bevidsthed kom op gennem 90'erne til at udgøre centrum for en livlig debat om historiefaget og blev i folkeskolens nye fagbæfte om historie 1995 gjort til selve omdrejningspunktet i undervisningen.

Allerede i 1985 blev temaet om, hvordan vikingerne blev opfattet af eftertiden, kort anslået i Bent Madsen og Tine Wannings hæfte Danske vikinger, og det udfoldes for alvor i det seneste store kildehæfte om vikingetiden, Carl Harding Sørensen: Vikinger og togter, 1990. Forordet fremhæver ganske vist, at »hæftet i princippet kun har ét tema ... togterne«, men det mest bemærkelsesværdige ved bogen er i realiteten det store indledningskapitel med overskriften Vikingerne i eftertiden. Harding Sørensen lader her ved hjælp af en række tekster og billeder læseren følge udviklingen i vikingeopfattelser fra ca. 1800 til 1990. Blandt andet er der et fyldigt afsnit om, hvordan danske nazister brugte vikingetiden i opbygningen af deres egen selvforståelse og i deres propagandavirksomhed.

Denne linje er siden på forskellig vis fulgt op af andre initiativer, bl.a. udstillingen Guder og Mennesker på Moesgaard Museum 1997. Ny på skolebogsmarkedet her i 1998 er Skoletjenestens hæfte Billeder af vikingen, af

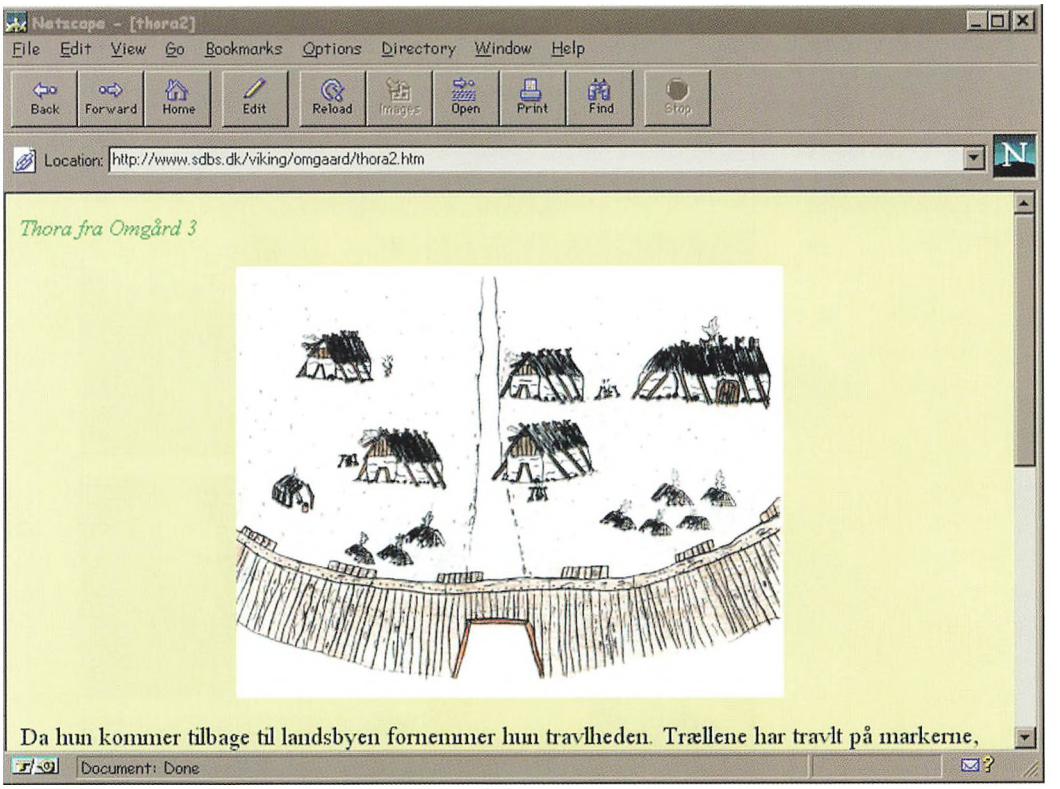

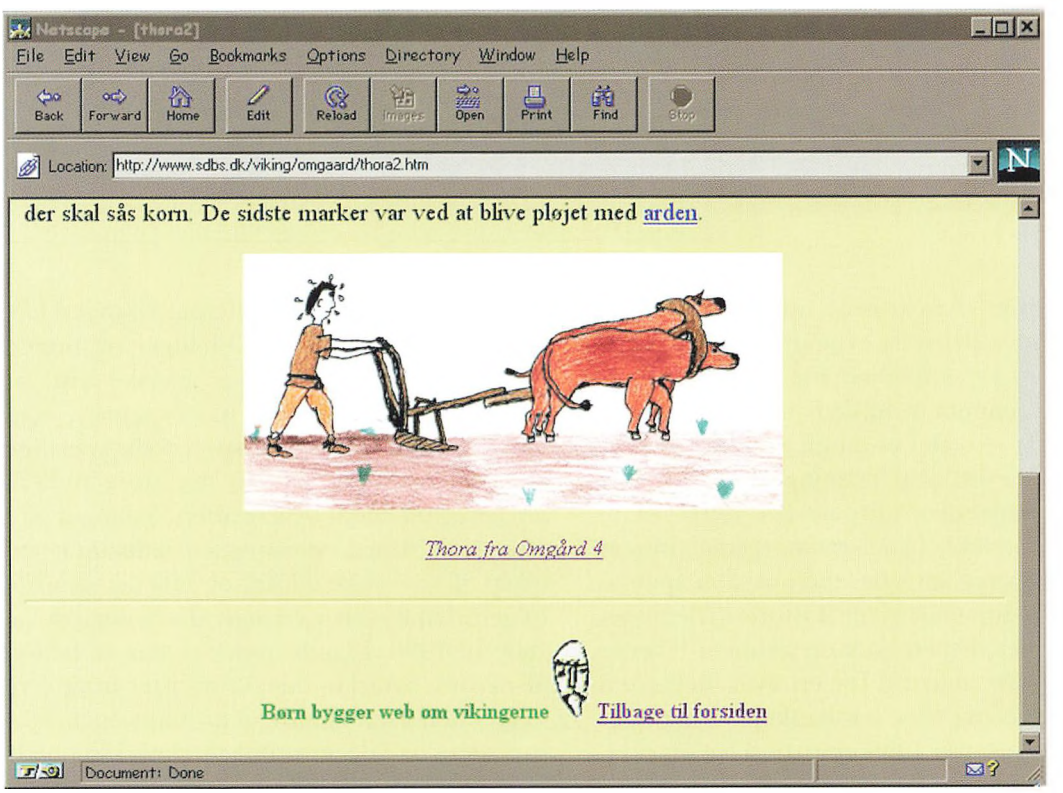

Fig. 8. Computeren er vor tids anskuelsestavle. På websiden »Børn bygger web om vikingetiden« har en fjerdeklasse tegnet og fortalt historien om Thora fra Omgaard.

The computer is the illustrative poster of our own day. At the website "Children build a Viking Age website", fourth-graders have drawn and told the story of Thora of Omgaard.

Martin Djupdræt, også beregnet for gymnasiet. Bogen koncentrerer sig helt om billedfremstillinger, der anskues under mange synsvinkler, såvel historiske som aktuelle.

Der er ikke siden 1990 udkommet større kilde- eller temahæfter for gymnasiet om vikingetiden, men et nyt bogsæt for folkeskolens ældste klasser viser til gengæld en interessant udvikling. Det drejer sig om Henning Brinckmann og Jens Aage Poulsen: Maden, magten og danskerne, bd.1, 1997. Bogen, med tilhørende lærervejledning, kopiark og arbejdsbog, har vikingetiden som et af de uddybede emner. Temaet om historiebevidsthed følger i flere henseender linjen og også eksemplerne fra Harding Sørensens gymnasiebog, men elevbogen går et skridt videre. Her præsenterer forfatterne nutidens viking, i skikkelse af en »fuldtidsviking« fra Århus, der lever af at lave våben og smykker, og som sammen med sine kammerater sejler i vikingeskib og demonstrerer, hvordan et vikinge-raid på en landsby kan have taget sig ud. Brinckmann og Poulsen har her sprængt de traditionelle rammer, så at sige opgivet ævred og taget konsekvensen af, at historie i dag opleves og formidles mange andre steder end i skolen. I fritiden, i medierne, på museer og besøgscentre. Bogens nutidsviking giver følgende fortolkning af tidens interesse for vikinger: »I en tid hvor vi bliver bombarderet med indtryk fra hele verden, er der et stort behov for at finde ud af, hvad det vil sige at være dansker. Og det kan historien om vikingetiden hjælpe os til«.

Eleverne bliver her, tydeligere og mere direkte end i nogen hidtidig historiebog, konfronteret med spørgsmålet om forholdet mellem identitet og historie. Hos nutidens viking har opfattelsen af fortidens vikingeliv tilsyneladende en central plads i forestillingen om, hvem man selv er. Eksemplet siger også noget om, at identitet i dag er en mere plastisk størrelse end tidligere, i egentlig forstand et personligt projekt. Vi kan forme os selv til de personer, vi ønsker at være, og frit antage og udleve de roller, vi finder det mest interessant at spille. Der findes andre nulevende deltids- og fuldtidsvikinger med andre personlige projekter, religiøse, økologiske og kønspolitiske. Traditionen for identitetsdannelse er som så meget andet i den moderne tilværelse under omformning, identitet er ikke noget, man uden videre har med sig.

Eksemplet fra Maden, magten og danskerne kunne umiddelbart give det indtryk, at undervisningen er godt på vej til at tage afsked med den historiske virkelighed. Det er dog ikke tilfældet, men det er udtryk for, at undervisningen er blevet mere kompleks. Emnet behandles på flere forskellige planer, og også på det her fremhævede plan arbejdes der i dybden. Eleverne får bl.a. til opgave at læse A.D.Jørgensen og sammenligne Erik Arup med en moderne historiebog.

Der skal fortsat både i folkeskole og gymnasium undervises med respekt for kendsgerninger og metode, og der vil næppe gå lang tid, før behovet for et skolemateriale om vikingetiden, der medtager og behandler de mange nye fund og forskningsresultater, melder sig. Ét står imidlertid fast. Forventningen om, at en videnskabeligt funderet og logisk struktureret virkelighedserkendelse skulle kunne få os til helt at lægge nutidsspejlet på hylden, har vist sig at være en illusion.

LITTERATUR

Forholdet mellem videnskab og spørgsmålet om national identitet er behandlet i to spændende artikler i tidsskriftet *Fortid og Nutid*, 1994. Det drejer sig om Vibe Ødegaard: »Mellem sagnhistorie, videnskab og nationalpolitik« (Hft.1) og, med særligt henblik på vikingetiden, Else Roesdahl: »Vikingerne i dansk kultur« (Hft.2). Et godt samlet overblik over udviklingen inden for historieundervisningen findes i Undervisningsministeriets statusrapport *Kvalitet i uddannelse og undervisning*, 23: *Historie (KUP-rapport)*. 1994. Rapporten behandler alle niveauer fra universitet til folkeskole.

Analyser af skolebøger for folkeskole og gymnasium er temaet i Karl-Johann Hemmersam, Marianne Poulsen og Torben Weinreich: *Historien fortalt*, 1998, udgivet af Center for Humanistisk Historieformidling. Artiklen »Fortid i forandring« ser nærmere på gymnasiebøger om vikingetiden.

SUMMARY

Between preconception and reality: the Viking Age in the schoolbooks

Our picture of the past is always being revised. Each generation produces new knowledge, but at the same time views history in its own looking-glass. This dual process is the subject of this article, illustrated here by the Viking Age as it appears in schoolbooks for upper secondary classes. It is first and foremost the source booklets that are examined, and it has proved possible to trace a clear line of development up through this century, with the years 1919, 1961, 1979 and 1990 as the milestones. A single state schoolbook from 1997, which shows some interesting features of development in recent years is also included in the material investigated. It seems to be a general view that there is a wide gap between research and education, but one of the things shown by the article is that the textbook publishers in the latter half of the twentieth century have increasingly been able to incorporate and pass on important current research results. This is particularly evident from the 1970s. In the 1990s, however, the clear »scientific orientation« has had competition from a growing awareness of an interest in the past as cultural heritage. Who are we Danes, where do we come from, and what answers can the Viking Age offer to these questions?

Forfatterne til Nationalmuseets Arbejdsmark 1998

Martin Appelt, forskningsstipendiat, cand.phil., Etnografisk Samling, Nationalmuseet
Jan Bill, museumsinspektør, Ph.D., Nationalmuseets Marinarkæologiske Undersøgelser
Kristina Due, Ph.D.
Hans Christian Gulløv, museumsinspektør, dr.phil., Etnografisk Samling, Nationalmuseet
Morten Gøthche, arkitekt MAA, Nationalmuseets Marinarkæologiske Undersøgelser
Henrik Jarl Hansen, museumsinspektør, mag.art., Det Kulturhistoriske Centralregister, Nationalmuseet
Karl-Johann Hemmersam, undervisningsleder, cand.mag., Formidlingafdelingen, Nationalmuseet
Steen Hvass, rigsantikvar, mag.art., Nationalmuseet
Jørgen Jensen, museumsinspektør, mag.art., Danmarks Oldtid, Nationalmuseet
Mette Kristine Jensen, konserveringstekniker, Bevaringsafdelingen, Nationalmuseet
Hans Kapel, museumsinspektør, Grønlandssekretariatet, Nationalmuseet
Ulla Kjær, museumsinspektør, mag.art., Danmarks Middelalder og Renæssance, Nationalmuseet
Peter Michelsen, fhv. overinspektør ved Frilandsmuseet, cand.mag.
Jens Christian Moesgaard, museumsinspektør, mag.art., Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet
Hanne Marie Myrhøj, museumsinspektør, mag.art., Nationalmuseets Marinarkæologiske Undersøgelser
Vibeke Andersson Møller, museumsinspektør, mag.art., Nyere Tids Samling, Nationalmuseet
Lars Bagge Nielsen, forskningsassistent, cand.scient., Det kulturhistoriske Centralregister, Nationalmuseet
Karl Søndergaard Nielsen, konservator, Bevaringsafdelingen, Nationalmuseet
Ebbe Nyborg, redaktør, cand.mag., Danmarks Kirker, Nationalmuseet
Lykke L. Pedersen, museumsinspektør, mag.art., Nyere Tids Samling, Nationalmuseet
Anette Hjelm Petersen, konserveringstekniker, Bevaringsafdelingen, Nationalmuseet
Peter Vang Petersen, museumsinspektør, mag.art., Danmarks Oldtid, Nationalmuseet
Peter Rasmussen, seniorgeolog, Ph.D., Danmarks & Grønlands Geologiske Undersøgelse
Kristiane Strætkvern, konserveringstekniker, Bevaringsafdelingen, Nationalmuseet
Marianne Thesander, cand.phil., kandidatstipendiat, Center for Kulturstudier, Medier og Formidling, Odense Universitet
Kirsten Trampedach, konservator, Bevaringsafdelingen, Nationalmuseet
Ib Varnild, fhv. museumsinspektør ved Nyere Tids Samling, cand.mag.
Karin Vestergaard, konservator, Bevaringsafdelingen, Nationalmuseet

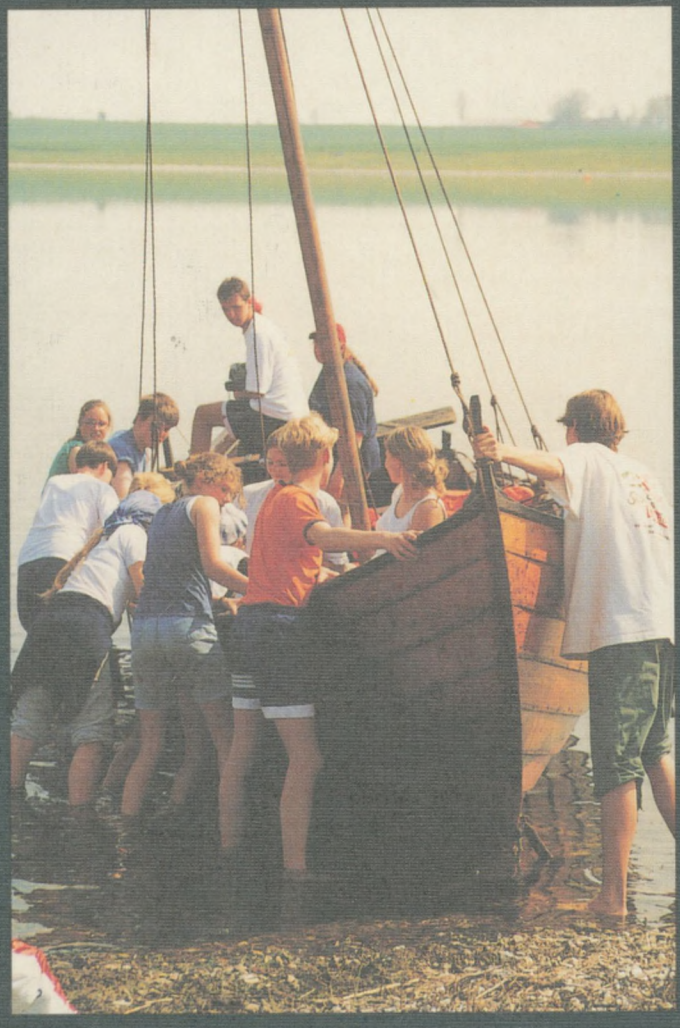

Nationalmuseet
Poul Kristensen Grafisk Virksomhed & Forlag A/S